

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Paul Lemerle, Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie. Texte. [Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome. Fasc. 158] Paris 1945. 40v σ. V+568. Album πίνακες LXXXII.

Ἡ ἐν Ἀθήναις Γαλλικὴ ἀρχαιολογικὴ σχολή, εἰς τὴν δποίαν ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη διφέλει τὴν ἀποκάλυψιν μεγάλων ἀρχαιολογικῶν τόπων, ὅπως οἱ Δελφοὶ καὶ ἡ Δῆλος καὶ ἡ Θάσος καὶ εἴ τις ἄλλος, ἡ σχολή θη ἀπὸ ἑτῶν καὶ μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Φιλίππου κτισθεῖσαν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ διμώνυμον πρὸς τὸν κτίστην πόλιν, τὸν Φιλίππους, τῶν δποίων τὰ ὑπὲρ τὴν γῆν ἔξεχοντα λείψανα πρῶτος ἐσημείωσε καὶ κατέστησε γνωστὰ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον ὁ Γάλλος ἐπιστήμων καὶ περιηγητὴς Pierre Belon ἥδη κατὰ τὸν ΙΤ^ο σιδῶνα. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν πολυετῶν ἔρευνῶν καὶ μελετῶν ἐδημοσιεύθησαν ἥδη εἰς δύο λαμπρὰ ἔργα, τὰ μὲν ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τέλους τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ὑπὸ τοῦ P. Collart ἥδη προπολεμικῶν,¹ τὰ δ' ἀναφερόμενα εἰς τὴν χριστιανικὴν καὶ βυζαντινὴν ἔποχὴν εἰς τὸ προκείμενον ἔργον ὑπὸ τοῦ P. Lemerle.

Ο συγγραφεὺς τοῦ ἔργου τούτου δὲν περιωρίσθη ἀπλῶς εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ προσυχώρησε καὶ εἰς τὴν ἴστορίαν τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, ἐπεξετάμη δὲ καὶ εἰς τὴν ἴστορίαν ὀλοκλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ αὐτὸν χρονικὸν διάστημα. Ἀφορμὴν δὲ λαμβάνων ἐκ τῆς ἴστορίας ταύτης προβαίνει καὶ εἰς τὴν ἔξετασιν πολυπληθῆν σχετικῶν πρὸς τὴν ἔρευνάν την ἐπιστημονικῶν προβλημάτων, οὕτω δὲ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἀποκτῷ περιεχόμενον καὶ ἐνδιαφέρον εὐδύτατον, θεολογικόν, τοπογραφικόν, ἴστορικόν, προσωπογραφικόν, ἀρχαιολογικόν καὶ εἴ τι ἄλλο.

¹ P. Collart, *Philippe ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine. (École française d'Athènes, Travaux et Mémoires publiés par les membres étrangers de l'École, V).* Paris 1937.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ὧν τὸ πρῶτον ἰστορικόν, τὸ δὲ δεύτερον ἀρχαιολογικόν.

Τὸ πρῶτον περιλαμβάνει πέντε μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον μετὰ τὴν ἑξήταυσιν τῆς καταστάσεως τῆς πόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀποστόλου Παύλου προβαίνει εἰς τὴν ἔρευναν τῶν σχέσεων αὐτοῦ πρὸς τὴν πόλιν, καὶ δὴ πρῶτον ἐλέγχει κριτικῶς τὴν περὶ ἐπισκέψεως τοῦ Ἀποστόλου εἰς τὴν πόλιν ἀφήγησιν τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, δεύτερον ἔξετάζει τὴν τῆς δευτέρας καὶ τρίτης ἐπισκέψεως αὐτοῦ, τρίτον τὴν ἐπιστολὴν πρὸς Φιλιππησίους, τέταρτον τὴν τοπικὴν περὶ Παύλου ἐν Φιλίπποις παράδοσιν καὶ πέμπτον τὴν ἐπιστολὴν τοῦ ἐπισκόπου Σμύρνης Πολυκάρπου πρὸς Φιλιππησίους.

Εἰς τὸ δεύτερον ἔξετάζει τὴν σχέσιν τῶν Φιλίππων πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ δὴ πρῶτον ὡς πρὸς τὴν ἐμπορικὴν σημασίαν τῆς πόλεως καὶ τὰς ὁδούς, δεύτερον ὡς πρὸς τὰς νέας διοικητικὰς διαιρέσεις, τρίτον ὡς πρὸς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, τέταρτον ἔξετάζει τὰς χριστιανικὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφάς, πέμπτον τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα καὶ ἔκτον τὴν σχέσιν τῆς πόλεως πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας καὶ τὰς πρώτας βαρβαρικὰς εἰσβολάς.

Εἰς τὸ τρίτον ἔξετάζει τοὺς Φιλίππους καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος μέχρι τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως, καὶ δὴ πρῶτον τὰ τῆς ἐγκαταστάσεως Σλάβων καὶ Βουλγάρων ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου, δεύτερον τὴν θέσιν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἐν τῷ δρυμοφόρῳ τῶν βυζαντινῶν θεμάτων, τρίτον τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Βουλγάρων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Στρυμόνος καὶ τῶν Φιλίππων, τέταρτον τὴν ἀνακατάληψιν τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, πέμπτον τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος.

Εἰς τὸ τέταρτον ἔξετάζει τὸ ἀπὸ τῆς φραγκικῆς μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως χρονικὸν διάστημα, καὶ δὴ πρῶτον τὰ τῆς πρώτης σταυροφρούριας, δεύτερον τὰ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Νοομανδῶν, τρίτον τὰ τῆς τετάρτης σταυροφρούριας, τέταρτον τὰ τῆς καταλήψεως τῆς χώρας ὑπὸ τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡλείρου καὶ τῶν Βουλγάρων καὶ τὰ τῆς ἀνακαταλήψεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, πέμπτον τὰ τῆς διόδου τῶν Καταλάνων, ἔκτον τὰ τοῦ πολέμου μεταξὺ τῶν δύο Ἀνδρονίκων, ἔβδομον τὰ τοῦ Καντακούζηνοῦ, ὅγδοον τὰ τῆς καταλήψεως καὶ κυριαρχίας ὑπὸ τῶν Σέρβων, ἔνατον τὰ τῆς ἥτης αὐτῶν καὶ τὰ ἔσχατα τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας καὶ τὰ τῆς κατακτήσεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ δέκατον τὰ τῆς διοικήσεως ἐν γένει τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας μεταξὺ τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως καὶ τῆς τουρκικῆς.

Εἰς τὸ πέμπτον καὶ τελευταῖον ἔξετάζει τὰ τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῶν Φιλίππων, καὶ δὴ πρῶτον τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῷ Ἰλλυρικῷ, δεύτερον

τὴν ὑπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, τρίτον τὰ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως καὶ τέταρτον τὰ τῶν μητροπολιτῶν αὐτῆς.

³Ανεφέρομεν λεπτομερῶς τὰ κεφάλαια καὶ τὰς ὑποδιαιρέσεις αὐτῶν, διὰ νὰ δεῖξωμεν τὸ πλῆθος τῶν ἱστορικῶν θεμάτων, τὰ δποῖα ἀπασχολοῦν τὸν συγγραφέα εἰς τὸ μέγα τοῦτο ἔργον. Πάντα ταῦτα ἔξετάζονται μὲ πλήρη γνῶσιν τῶν πηγῶν, μὲ ἔξαιρετικὴν πολυμάθειαν καὶ δευτάτην κρίσιν, οὕτως ὅστε εἰς πολλὰ σημεῖα δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι τὸ ἔργον ἀποτελεῖ σταθμὸν διὰ τὴν γνῶσιν τῶν ἔξεταζομένων θεμάτων. ⁴Ἐλάχιστα εἶναι τὰ σημεῖα, εἰς τὰ δποῖα θὰ ἡδύνατο τις νὰ σημειώσῃ παράλειψιν ἢ νὰ ἔχῃ διάφορον γνώμην. Ἐκ τούτων σημειώνω μερικά, εἰς τὰ δποῖα ἐγὼ τοῦλάχιστον ἔχω διάφορον γνώμην.

⁵Ασφαλῶς δὲ Νέστος ἀπετέλει τὸ δριόν μεταξὺ τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς Θράκης, ὑπαχθείσης εἰς τὴν ὑπαρχίαν τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλ᾽ δὲ αὐστηρὸς χωρισμὸς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ ρωμαϊκῆς Δύσεως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο,¹ καὶ δὴ κατὰ τὸν χρόνον τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, νομίζω ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα. Ηαρὰ τὰς ρωμαϊκὰς κοιλωνίας ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Ἑλλὰς ἔξηκολούθουν νὰ ἀνήκουν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον.

Ἡ ἐν σ. 12 χρῆσις τοῦ ὀνόματος Balkans πρὸς δήλωσιν τῶν βιορείως τῶν Φιλίππων δρέων δὲν εἶναι, νομίζω, δρομή. Balkan ὀνομάζεται δὲ Αἶμος, ἐνῷ βιορείως τῶν Φιλίππων ὑφοῦνται διακλαδώσεις τῆς Ροδόπης.

Πολὺ διαφωτιστικὰ εἶναι δσα δ συγγραφεὺς λέγει περὶ τοῦ τμήματος τῶν Πρᾶξεων τῶν Ἀποστόλων, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸ ταξείδιον καὶ τὴν παομονὴν τοῦ Παύλου εἰς τὸν Φιλίππους καὶ ἵδια περὶ τῆς ἀκριβείας τῆς εἰς πρῶτον πρόσωπον ἀφηγήσεως, δεύτεραν δὲ αἱ κριτικαὶ αὐτοῦ παρατηρήσεις. Δὲν δύναμαι δικαῖος νὰ παρακολουθήσω αὐτὸν εἰς τὸν διελισμούς, εἰς τὸν δποίους προβαίνει (σ. 36 κὲ.), διὰ νὰ ἀρῃ τὸ θαυμαστόν καὶ νὰ καταστήσῃ τὴν διήγησιν πραγματικωτέραν καὶ πιθανωτέραν. ⁶Υφὲ δὲν μάλιστα παρουσιάζονται σήμερον αἱ Πρᾶξεις μορφήν, τὸ θαυμαστόν, δπως εἶναι φυσικὸν εἰς τοιαύτης φύσεως διηγήσεις, διήκει ἀπὸ ἀρχῆς μέχρι τέλους καὶ δὴ μὲν ἡτο ματαιοπονία νὰ θελήσωμεν νὰ ἀπαλλάξωμεν αὐτὴν τούτου, καθὼς καὶ τῶν σημειωθεισῶν ποικίλων ἄλλων ἀντιφάσεων. Αἱ πηγαὶ διστυχῶς τοῦ βιβλίου δὲν εἶναι γνωσταί, δὲν δὲ συγγραφεὺς ἢ μᾶλλον συμπληρητὴς φράνεται ὅτι παρέλαβεν ἐκ διαφόρων πηγῶν πολλὰ καὶ διάφορα θαυμαστὰ καὶ μὴ χωρὶς νὰ προσπαθήσῃ ἢ κατορθώσῃ νὰ τὰ συγχωνεύσῃ διὲ ἐπιμελοῦς ἐπεξεργασίας. Εἰς τὴν ἀμέλειαν ἢ τὴν ἀδυναμίαν αὐτὴν διφεύλεται καὶ ἡ παράδοξος παρεμβολὴ τεμαχίων ἐκ διηγήσεώς τινος εἰς πρῶτον πρόσωπον, συγγραφείσης εἴτε ὑπὸ τύπου ἐπιστολῆς εἴτε ὑπὸ τύπου ἔξιστερής τεως ὑπὸ τινος τῶν συνοδῶν τοῦ Ἀποστόλου, ἄγνωστον ποίουν. Ως πρὸς

¹ Πρβλ. σ. 8 καὶ 69.

τὸ θαῦμα τοῦ ἀνοίγματος τῆς φυλακῆς διέφυγε τὸν συγγραφέα ἡ ώραία πραγματεία τοῦ *Otto Weinreichi*, *Gebet und Wunder* (Stuttgart 1929), ἐν ᾧ ἔξετάζεται ἡ κατηγορία τῶν θαυμάτων τούτων ἀπὸ τῆς κλιστικῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν χριστιανικῶν χρόνων, ὑποδεικνύεται δὲ καὶ τις ἐπίδρασις τοῦ Εὐρωπίδου εἰς τὸ κείμενον τῶν Πράξεων.

Δὲν ἔνοδος διὰ ποῖον λόγον ἡ τοποθέτησις τοῦ Ἀκοντίσματος ὥπ' ἐμοῦ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Νέας Καρβάλης παρουσιάζει κατὰ τὸν συγγραφέα μεγάλας δυσκολίας (σ. 70_α), ἡ δὲ παρὰ Kiepert εἶναι ἡ δοθή. Ἀκριβής βεβαίως τοποθέτησις δὲν εἶναι δυνατή, ἐφ' ὅσον δὲν ενθίσκονται λέπτανα τῆς ἀρχαίας πολίχηνς. Η διαφορὰ μεταξὺ Kiepert καὶ ἐμοῦ εἶναι ὅτι οὗτος μὲν τοποθετεῖ αὐτὴν πέραν τῆς ἀνατολικῆς ἔξοδου τοῦ στενοῦ, ὅπου δικαίως δὲν ὑπάρχουν πλέον στενά, ἐγὼ δ' ἀναρίστως περὶ τὴν Νέαν Καρβάλην, ἥτις κεῖται ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν δυτικὴν αὐτοῦ ἔξοδον, ἀπέχει δὲ τῆς Καβάλλας περὶ τὰ 9 ἀρχαῖα μίλια. Τώρα βλέπω ὅτι εἰς τὸν κάρτας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου 1:100.000 σημειοῦται εἰς τὰ BA τῆς Νέας Καρβάλης καὶ ἀκριβῶς βιορείως τοῦ στενοῦ ὑψώματα Κάστρον. Υπεράνω τοῦ στενοῦ τούτου σημειοῦνται ὑπὸ τοῦ Kiepert καὶ οἱ Σαπαῖοι. Πέραν τοῦ στενοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἀνοίγεται ἡ πεδιὰς τῆς Χρυσουπόλεως, τοῦ παλαιοῦ Σαρὶ Σαμπάν, ἥτις καὶ πρέπει νὰ ἀνήκει εἰς τὸ Μεστικὸν κλῖμα. Ἡ παρατήρησις τοῦ συγγραφέως, ὅτι τοποθετῶ τὰ στενὰ τῶν Σαπαίων εἰς τὴν Καβάλλαν, δὲν εἶναι ἀκριβής. Νομίζω ὅτι ἡ ἀρχὴ μόνον τῶν στενῶν ενθίσκεται εἰς τὸ Ἀκόντισμα. Διότι καὶ δυτικῶς αὐτοῦ ὁ τόπος παρουσιάζει ἐπανειλημμένας δισχωρίας καὶ μάλιστα στενοτέρας τοῦ Ἀκοντίσματος μέχρι τῆς Καβάλλας. Τεῖχος, ἀποφράσσον τὴν ὁδόν, ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους κρίνων νομίζω ὅτι δύσκολον ἦτο νὰ ἔγερθη περὶ τὸ Ἀκόντισμα, διότι θὰ ἦτο ἀνοικτὸν πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης. Διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Μαρκελλίνου (26,7,12) ἀναφερόμενον τεῖχος πρέπει νὰ εἴχεν ἰδρυθῆ πολὺ δυτικότερον, ἐκεῖ ὅπου καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἴδρυσαν βραδύτερον παρόμοιον, δηλ. ἀκριβῶς εἰς τὸν ἀνατολικὸν αὐχένα τῆς Καβάλλας, ὅπου καὶ σφέζονται τὰ βυζαντινὰ λείψανα.¹ Η γνώμη τοῦ Collart, ὅτι τὰ στενὰ τῶν Σαπαίων ἔκειντο βιορείως τῶν Ἀβδήρων, δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰ πρόγματα, ὅπως δοθῶς παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς. Τὰ στενὰ τῶν Κορπίλων ἀπέχουν πολὺ πρὸς Ἀνατολάς, κείμενα μεταξὺ τῆς πεδιάδος τῆς Κομοτινῆς καὶ τῆς Μάκρης, πάντως διιώς ὅχι εἰς τὴν σημερινὴν σιδηροδρομικὴν γραμμήν, ἀλλ' εἰς τὸν παλαιὸν δρόμον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν Ἐγνατίαν, τὸν δρόμον παρακολουθεῖ ὁ σημερινὸς αὐτοκινητόδρομος.

Εἰς τὴν σ. 72 παρατηρῶ ὅτι Stambul yol ἡ κάλλιτον Istanbul joly ἔλεγετο ὑπὸ τῶν Τούρκων ὅχι μόνον ἡ διὰ Σόφιας καὶ Φιλιππούπολεως

¹ Πρβλ. καὶ Lemerle, ἔνθ' ἀν. σ. 191₂, 192 κε.

διερχομένη, ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑγνατία, ὡς γνωρίζω ἐκ τῆς πατρίδος μου Κομοτινῆς, δι’ ᾧ; αὕτη διήρχετο.

Δὲν συμφωνῶ μὲ τὸν συγγραφέα ὡς πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἐγκατασταθέντων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ δὴ τῇ Ἀνατολικῇ Σλάβων. Τὸ λεγόμενον (σ. 116 κὲ.) ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Χριστούπολις ὑπῆρξαν πρὸς στιγμὴν τὸ τελευταῖον ὑπόλειμμα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἰς τὰς βορείους ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου θεωρῶ ὑπερβολικόν. Ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω ὅτι, ὡς ἔξαγεται ἐκ τῶν πηγῶν, οἱ Σλάβοι ἐγκατεστάθησαν κυρίως εἰς τὰ δρεινά, δῆπον οἱ Βυζαντινοὶ ὀλίγον ἐνδιεφέροντο νὰ τοὺς καταδιώξουν, ἐκτὸς ὅταν καθίσταντο ἐνοχλητικοὶ διὰ τὰς ληστείας των εἰς τὰς διαβάσεις ἥ καὶ τὰς πεδιάδας. Τὰ θαύματα· τῶν ἄγίων, ἐν οἷς καὶ τοὺς Ἀγίου Δημητρίου, εἶναι φυσικὸν νὰ ὑπερβάλλουν τὰ πράγματα. Ὅτι αἱ ὄδοι δὲν ἦσαν ἰδίως εἰς τὰς στενοχωρίας ἥ τὰς διαβάσεις ποταμῶν πολὺ ἀσφαλεῖς δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον μεγάλων ἐγκαταστάσεων. Σκάμαιοι, ἀπελάται, λησταὶ δδοστάται καὶ πειραταὶ μνημονεύονται ἀπὸ τῶν προϊουστινιανείων χρόνων μέχρι τῶν ἐσχάτων τῶν Παλαιολόγων. Η ἀσφάλεια τῶν ὄδων καὶ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Σλάβων οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἰδεώδης εἰς τὸ Βυζάντιον, τὸ Ἰδιον δ’ ἔξηκολούμησε καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν. Ἐὰν δοντας κατελαμβάνετο διλόκληρος ἥ πεδινὴ ὑπαιθρος μονιμώτερόν πως ὑπὸ τῶν Σλάβων, αἱ πόλεις ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἡδύναντο ἐπὶ μακρὸν νὰ ἀντισταθῶσι διὰ τὴν ἔλλειψιν τροφίμων. Τὰ τοπωνύμια ἐπίσης εἶναι ἀμφιβόλους δεξίας μάρτυρες. Αἱ παρατηρήσεις τοῦ Ζακυθηνοῦ ἔξι ἀφοροῦσι τοῦ ἔργου τοῦ Vasmer εἶναι πολὺ δριθαί καὶ ἐπρεπε νὰ τύχουν περισσοτέρας προσοχῆς.¹ Ἐπειτα, ἐνῷ ἀριθμοῦνται καὶ τονίζονται ὑπερβαλλόντως τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια, οὐδέποτε ἡριθμήθησαν τὰ ἑλληνικά, τὰ δποῖα ἐν τούτοις εἶναι πολυπληθέστερα. Η σύγκρισις τῶν ἀριθμῶν πολλὰ θὰ εἰχει νὰ διδάξῃ. Οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες δὲν ἀρνοῦνται τὴν ἐγκατάστασιν Σλάβων εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, προσπαθοῦν ἀπλῶς νὰ ἀπαλλάξουν τὴν ἐπιστήμην ἀπὸ τὰς σλαβικὰς ἰδίως ὑπερβολὰς καὶ πολλάκις καὶ φαντασιοπληξίας, αἱ δποῖαι δὲν καθαρεύουσι πάντοτε πολιτικῶν ἐλατηριών. Ἐν τοῖς ἐφεξῆς σημειώνω μερικάς περιπτώσεις, εἰς τὰς δποῖας νομίζω ὅτι διαγραφεὺς περιπίπτει εἰς ὑπερβολήν.

Ο συγγραφέας πιστεύει ὅτι οἱ Σμολεάνοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Φιλίππων (σ. 116) καὶ δὴ καὶ περὶ τὸν Πάνυκι, δηλ. τὸν Ἀγγίτην (σ. 162 καὶ 260). Ταῦτα νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀκριβῆ. Ἐσφαλμένως καὶ ἔγῳ ἐταύτισα τὰ Σμόλενα πρὸς τὰ Μόγλενα, ἐπηνώρθωσα δημιώς τὸ σφάλμα.² Κατόπιν δ’ ἀκριβεστέρας ἔξετάσεως ἐπείσθην ὅτι οἱ Σμολεά-

¹ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαβικαὶ τοπωνυμίαι. Νέα Εστία 18 (1944) 485-490, 536-542.

² Βυζαντιναὶ μελέται II. V σ. 56 καὶ 215 κὲ.

νοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὰ δρεινὰ τῆς Ροδόπης καὶ δὴ βιορίως καὶ ἐλαφρῶς πρὸς ἀνατολὰς τῆς Εάνθης, βιορειδυτικῶς δὲ τοῦ Νέστου. Ὁ Δvorník¹ εἶχε σημειώσει ἡδη τοπωνύμιον τι Smiljini¹ περὶ τὰς πηγὰς τοῦ "Λαζαρία. Διεπίστωσα βραδύτερον διτὶ καὶ εἰς τὸ φύλλον Εάνθης τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτελικοῦ χάρτου 1:100.000 τοῦ 1927 σημειώνεται δχι ἀπλῶς τοπωνύμιον, ἀλλὰ χωρίον Ἰσμιλάν, τοῦ δποίου τὸ ὄνομα οἱ Βούλγαροι μετέφερον βραδύτερον εἰς τὸ βιορειδυτικόν κείνενον Πασμακλί, τὸ δποίον καὶ ἀπετέλει ἐπὶ τουρκοχατίας τὸ κέντρον τῆς δρεινῆς αὐτῆς περιφερείας, ἡτις κατωκεῖτο ὑπὸ σλαβοφώνων Μουσουλμάνων, τῶν δνομαζομένων Πομάκων. Λιὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸν ἐντελῶς σχηματικὸν χάριν τῆς θεματικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ 'Αλεξίου τοῦ Α' ἐτοποθέτησα εἰς τὴν θέσιν ταύτην τὰ Σμόλενα. Ταῦτα είναι ἀδύνατον νὰ ἔφθανον καὶ μέχρι τοῦ Πάνακος. Ἡ φράσις τοῦ κώδικος Β τοῦ Χιωνιάτου: «ἀλλὰ καὶ τὸ θέμα τὸ τῶν Σμολαίνων προσέπεσε καὶ ὑπετάγη αὐτῷ καὶ τὰ παρὰ τὸν Πάνακα πλησιάζοντα χωρία» δὲν ἔνωνται, ἀλλ' ἀκριβῶς ἀντιδιαστέλλει τὰ Σμόλενα ἀπὸ τῶν περὶ τὸν Πάνακα χωρίων. Ὡς πρὸς τὴν φράσιν κλιμα Σμολένων (σ. 163₂) καὶ κλιμα Μεστικὸν (σ. 81₄) παρατηρῶ διτὶ δὲν είναι δρυθή ή ἔρμηνεία τοῦ Honigmann διτι οὕτως δνομάζονται δλαι αἵ χῶραι, αἵ κείμεναι εἰς τὰς κλιτῦς τῶν δρέων. Ἀναμφισβήτητος ή λέξις κλιμα ἔδήλωσε καὶ τὰς κλιτῦς τῶν δρέων, ἀλλὰ δηλώνει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ ἀπλῶς διοικητικὴν ή ἐκκλησιαστικὴν περιοχήν. Είναι γνωστὰ τὰ περὶ τὴν Χερσῶνα κλίματα, σήμερον δὲ ἔξακολουθεῖ νὰ λέγεται κλιμα Κωνσταντινουπόλεως ή καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ή περιοχή, ή ὑπαγομένη εἰς αὐτό, ὡς καὶ κλιμα Ελλάδος, ή περιοχὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλλάδος κτι.² Ἡ τοιαύτη σημασία πιστεύω διτὶ ἔχει ἀστρονομικὴν ἀρχήν, οὐδεμίαν δὲ σχέσιν ἔχει πρὸς γηίνας κατωφερείας ή ἀνωφερείας.

Ὦς πρὸς τὰς διατυπουμένας (ἐν σ. 125 κε.) σκέψεις τοῦ συγγραφέως περὶ τῶν χρόνων τῆς ἰδρύσεως τοῦ θέματος τοῦ Στρυμόνος διμολογῶ διτὶ δὲν μὲ ἔπεισαν. Ἐξακολουθῶ νὰ διατηρῶ τὴν γνώμην μου, τὴν δποίαν δὲν δύναμαι νὰ ἀναπτύξω εἰς τὸν στενὸν χῶρον τῆς βιβλιογραφίας ταύτης.

Ὦ συγγραφεὺς (ἐν σ. 131) ἀπορεῖ πῶς κατὰ τὸ 812 ὑπάρχουν Ἐλληνες κάτοικοι εἰς τοὺς Φιλίππους, ἐγκαταείποντες τὴν πόλιν ἐκ φάβου τῶν Βουλγάρων. Ἡ ἀπορία του προέρχεται ἐκ τῆς γνώμης, τὴν δποίαν ἔχει, διτὶ δλοι οἱ παλαιοὶ κάτοικοι εἶχον ἔξαφανισθῆ πρὸ τῶν Σλάβων τείνει δὲ νὰ πιστεύῃ διτὶ οἱ νέοι οὗτοι κάτοικοι προέρχονται ἐκ τῶν ἐποίκων, τοὺς δποίους ἐγκατέστησεν εἰς τὸν Στρυμόνα δι Νικηφόρος. Δὲν νομίζω διτὶ αἱ σκέψεις αὗται

¹ Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle σ. 238.

² Πρόβλ. καὶ τὴν λέξιν κλιμα (καὶ κλιμα) παρὰ Δουκαγγίφ καὶ Sophocles.

ἀνταποκρίνονται εἰς τὰ πράγματα. Οὐδεμία μαρτυρία ὑπάρχει διὰ τὰ εἰσβαλόντα εἰς τὰς βυζαντινὰς χώρας σλαβικὰ φῦλα κατέλαβον καὶ πόλεις, καὶ μάλιστα ὀχυράς, ὅπως οἱ Φίλιπποι. Ἐπειτα δὲ Νικηφόρος ἀσφαλῶς δὲν ἔγκατεστησεν ἀπλῶς κατοίκους, ἀλλὰ στρατιώτας, διὰ νὰ δύναται νὰ ἀποκρούῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Βουλγάρων. Τὸ πρᾶγμα συνάγεται σαφῶς ἐκ τῆς φράσεως τοῦ Θεοφάνους (de Boor 486, 10). «Τούτῳ τῷ ἔτει Νικηφόρος μετὰ τὰς ἀμέσους ἡπεξελεύσεις τὰ στρατεύματα πάντη ταπεινῶσαι σκεψάμενος Χριστιανὸς ἀποικίσας ἐξ ἐκάστου θέματος ἐπὶ τὰς Σκλαβητῶν ιας γενέσθαι προσέταξε». Οὐ δὲ πρᾶξις τοῦ Νικηφόρου χαρακτηρίζεται ὡς ἀντιστρατικὴ δηλοῦ προφανῶς ὅτι οἱ ἐποικισθέντες δὲν ἦσαν οὐοιδήκοτε Χριστιανοί, ἀλλὰ στρατιῶται Χριστιανοί. Ἡ δὲ ἔγκατάστασις αὐτῶν ἐγένετο εἰς τὰς Σκλαβητῶν, δηλαδὴ εἰς ίδιαν ἄνω ροῦν τοῦ Στρυμόνος, βορείως τῶν στενῶν τοῦ Κλειδίου ἢ Ρουπελίου, καὶ ὅχι εἰς τὴν πεδινὴν Μακεδονίαν.¹ Τέλος δὲ Θεοφάνης διμιλῶν περὶ τῆς φυγῆς τῶν κατοίκων διαφρόων πόλεων, ἐν αἷς καὶ τῶν Φιλίππων, χωρίζει σαφῶς ἀπ' αὐτῶν τὸν μετοίκους τοῦ Νικηφόρου, περὶ τῶν διοίων ἔδιον κάμνει λόγον «καὶ οἱ τὸν Στρυμόνα οἰκοῦντες μέτοικοι, προφάσεως δραξάμενοι ἐν τοῖς ἔδιοις φεύγοντες ἐπανῆλθον». Δηλ. οἱ στρατιῶται μέτοικοι, ὅταν ἐπληροφορήθησαν ὅτι φεύγουν οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων, λαβόντες ἐκ τούτου πρόφασιν ἔφυγον καὶ αὐτοὶ καὶ ἐπανῆλθον εἰς τὰς πατρίδας των. Καὶ οἱ μὲν μέτοικοι ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἔδια, τί ἀπέγιναν δῆμος οἱ φυγάδες πραγματικοὶ κάτοικοι τῶν Φιλίππων; Οἱ τοῦν ἀλλων πόλεων καὶ διατηροῦσι τοὺς σημερινοὺς φυγάδες τῆς προσωρινῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καταληφθείσης περιοχῆς παρελθόντος τοῦ κινδύνου ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἔδια. Τὸ δέ τι δὲ Κρούμος κατέλαβε τοὺς Φιλίππους, δηλ. πιστεύει δὲ συγγραφεύς, δὲν θεωρῶ βέβαιον, διότι δὲ Κρούμος ἐστρέφετο κυρίως κατὰ τὴς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἔμμεσος ἀπόδειξις, τὴν διοίων δὲ συγγραφεύς ενδίσκει εἰς τὸν βίον τοῦ Δεκαπολίτου, νομίζω δέ τι ἀποδεικνύει τὸ ἐναντίον. Τὸ ταξείδιον τοῦ Δεκαπολίτου μαρτυρεῖ βεβαίως ὅτι ὑπῆρχον παρὰ τὸν Στρυμόνα λησταὶ Σκλαβητοί, δηλ. ὑπῆρχον ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς πρεσβείας τοῦ πατρὸς τοῦ Λιουτρόνδου² πρὸς τὸν βασιλέα Ρωμανόν, μαρτυρεῖ δῆμος ταυτοχρόνως ὅτι ἡ Ἐγνατία ἀπὸ Χριστουπόλεως μέχρι Χρυσουπόλεως ἦτο ἐλευθέρα, πρᾶγμα τὸ διοίων δὲν θὰ συνέβαινεν, ἐὰν οἱ Βουλγαροὶ ἢ οἱ

¹ Πρβλ. δύσα περὶ τούτων ἔγραφα εἰς τὴν δημιουρίαν μου «Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ δρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Θεσσαλονίκη 1916» ἐν σ. 23 κέ.

² L i u t p r a n d i , Antapodosis III, 24 Monumenta Germaniae historica t. III σ. 307. Τὸ ἔδιον βιωδύτερον κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἔκαμπον Οὐγγροί (=Τοῦρκοι), δημώμενοι οὐχὶ ἐκ τῶν γειτονικῶν στενῶν τοῦ Στρυμόνος, δηλ. οἱ Σκλαβητοί τοῦ Δεκαπολίτου, ἀλλ' ἐκ τῆς πέραν τοῦ Δουνάβεως Οὐγγαρίας. Bλ. Legatio 45. Ἔνθ' ἀν. σ. 357.

Σλάβοι κατεῖχον τοὺς Φιλίππους. Ηροσωρινὴ κατάληψις τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐγένετο πιθανῶς βασιλέον ἐπὶ Περσιάν, ὡς δύναται νὰ συιτιπεράνη τις ἐκ τῶν γνωστῶν Ἑλληνοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν.

Ἡ ἐν σ. 177 τοποθέτησις τοῦ χωρίου Δημητρίζη παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος δὲν εἶναι ὀρθή. Τὸ χωρίον ὑπάρχει καὶ σήμερον ὑπὸ τὸ αὐτὸ δόνομα, κατέται δὲ βιορειδυτικῶς τῆς Νιγρίτης.

Εἰς τὰ περὶ ἀνακαταλήψεως τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἀπὸ τῶν Φράγκων ἵστοροι μενα δὲν εἶδον χρησιμοποιουμένας τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Θεοδώρου τοῦ Β' τοῦ Λασκάρεως, τὰς δοποίας δυστυχῶς δὲν ἥδυνήθην νὰ χρησιμοποιήσω καὶ ἐγώ, μελονότι ἐνθυμοῦμαι ἐκ παλαιᾶς ἀναγνώσεως ὅτι περιέχουν τοπογραφικά τινα καὶ ἵστορικά στοιχεῖα διὰ τὴν ἔξεταζομένην περιοχήν.

Ἡ ἐν σ. 206 παρατήρησις, ὅτι οἱ Σέρβοι ὅλι μόνον κατεῖχον ἴσχυρῶς τοὺς Φιλίππους, ἀλλ᾽ ἐπεχείρησαν καὶ ἐποικισμόν, δὲν εἶναι ἀπίθανος. Τὸ ἕδιον μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ διὰ τὴν Βέρσιαν, ὅποθεν οἱ ἐποικοι κακὴν κακῶς ἔξεδιώχθησαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως.¹

Τὰ λεγόμενα περὶ τοῦ Μαρμαρίου (σ. 172 καὶ 259) μοῦ δίδουν ἀφοροῦν νὰ διορθώσω δσα ἔγραψι προσπαθῶν νὰ ταυτίσω τὸν Ὁστροβὸν τοῦ Μαρμαρίου, παρὰ τὸν δοποῖον ἡιτήθη ὁ Μανιάκης, πρὸς τὸ καὶ σήμερον ὑπάρχον χωρίον Ζδραβίκι.² Εἰς τὴν συσχέτισιν τοῦ Ὁστροβοῦ τούτου πρὸς τὸ Ζδραβίκι μὲν ὡδήγησεν δ τύπος Ὁσδραβίκιον. Ἡ ἐνυμολογία νομίζω ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη. Ἡ δευτέρα ὑπόθεσις μου, ἡ τοποθετοῦσα τὸν Ὁστροβὸν εἰς τὸ παρὰ τὸν Χάντακα Νησίον, εἶναι πολὺ πιθανώτερα.³ Ὁ Χάντακας οὗτος σημειώνεται καὶ σήμερον εἰς τοὺς Ἑλληνικοὺς ἐπιτελικοὺς χάρτας βιορείως τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ δυτικῶς τοῦ ποταμοῦ, ἀπέναντι ἀκριβῶς τοῦ Νεοχωρίου.⁴ Οἱ παλαιότεροι χάρται εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν δὲν σημειώνουν νῆσον, ἐνῷ νοτιώτερον τῆς Ἀμφιπόλεως σημειοῦνται ἀρκεταί. Τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει σημασίαν, διότι ἡ κοίτη τοῦ Στρυμόνος ὑπῆρχεν εὐμετάβολος. Σήμερον μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποξηραντικῶν ἔργων ἡ ὄψις τοῦ τόπου ἔχει μεταβληθῆ, ὡστε ἀκριβῆς τοποθέτησις τοῦ Ὁστροβοῦ ἀποβαίνει ἀδύνατος.

Ως πρὸς τὴν θέσιν τῆς Καισαροπόλεως νομίζω ὅτι ἔξεθεσα σαφῶς τὴν γνώμην μου, ἐσημείωσα δὲ καὶ τὴν θέσιν τοῦ ὑψώματος Γιλὰν καλὲ εἰς τοὺς χάρτας τοῦ Ἐλληνικοῦ ἐπιτελείου 1 : 200.000 καὶ 1 : 100.000, ὅπου εὑρέθησιν τὰ βυζαντινὰ οἰκοδομικὰ λείψανα. Εἰς τὸν χάρτην 1 : 100.000, φύλλον Ροδολεῖβος, τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1945, σημειώνεται δυτικῶς τοῦ Δραβήσκου

¹ Βλ. Καντακούνην ἐκδ. Βόνν. III 120,6 κέ.

² Βλ. Βυζαντινὴ μελέται II - V σ. 258 κέ.

³ "Ἐνθ" ἀν. σ. 260.

⁴ Ὁ ἀσχολούμενος τῷδε περὶ τὴν βυζαντινὴν τοπογραφίαν τῆς περιοχῆς Γ. Θεοχαρίδης εἰς ἀνέκδοτον ἀκόμη ἔργασίαν του τοποθετεῖ τὸν Χάντακα νοτίως τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ποταμοῦ.

(Ζδραβικίου) τὸ ὕψωμα ἀκριβῶς μὲ τὸ δνομα Γιλὰν Κουλέ, ἐφ' οὗ καὶ τριγωνομετρικὸν σημεῖον. Φυσικὰ εἰς κάρτας μικροτέρας ακλίμακος δὲν δύναται νὰ σημειωθῇ. Σημειωτέον δτι ἡ περιοχή, κατ' ἔξοχὴν χαμηλὴ καὶ ἐλώδης, δὲν καλεῖται Βάλτα, δὲν ἔχει ἄλλον κατάλληλον τόπον διὰ τὴν κτίσιν πόλεως. Ἐὰν ἡ Καισαρόπολις δὲν ενδίσκετο ἐπὶ τοῦ Γιλὰν Κουλέ, πρέπει ἡ θέσις αὐτῆς νὰ ἀναζητηθῇ ἐκτὸς τῆς Βάλτας, εἰς τὰ ὑψηλότερα νοτίως τοῦ Ζδραβικίου ἐδάφη.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου διαγραφεὺς μᾶς δίδει τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ μελετῶν τῶν δύο μεγάλων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, τῆς βασιλικῆς δηλ., τῆς ενδρεμέσης εἰς τὰς ὑπωρείας τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ τῆς χαμηλότερον κειμένης, ἵς τὰ λείψανα ἥσαν δρατὰ καὶ πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν. Ἡ δημοσίευσις τῶν ενδημάτων εἶναι πλήρης καὶ ὑποδειγματική, ἡ δὲ συσχέτισις τῶν ενδεμέντων πρὸς τὰ δμοια καὶ ἡ πραγματευσις ὅλων τῶν σχετικῶν μερικωτέρων καὶ γενικωτέρων προβλημάτων καθιστᾶσι τὸ βιβλίον πολύτιμον διὰ τὴν ἴστορίαν τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καθ' ὃν τρόπον τὸ ἴστορικὸν μέρος δίδει τὰς γενικὰς γραμμὰς τῆς ἴστορίας τῆς περιοχῆς, ἀποτελοῦν πλουσίαν πηγὴν διὰ τὴν τοπογραφίαν, τὴν ἴστορίαν καὶ τὴν προσωπογραφίαν τῶν βυζαντινῶν τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς ἀρχόντων, πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν.

Ἄξια σημειώσεως διὰ τὴν ἴστορίαν τῶν Φιλίππων καὶ τῆς Ἀνατολικῆς ἐν γένει Μακεδονίας εἶναι καὶ τὰ τελικὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέως, διόποιος ὅχι μόνον τὸν τόπον ἐγνώσισε καλῶς ἐξ αὐτοψίας, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ πάντα ἄλλον μέχρι τοῦδε ἐμελέτησε. Χάριν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν τοῦ περιοδικοῦ, εἰς ὅσους τὸ βιβλίον δὲν εἶναι προσιτόν, παραθέτομεν μέρος αὐτῶν ἐν μεταφράσει.

«(Οἱ Φίλιπποι), τόπος διόδου καὶ συναντήσεως, σταυροδρόμιον λαῶν καὶ φυλῶν, κατ' ἀρχὰς ἀμφισβητούμενοι ὑπό τε τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς, κατόπιν ἀποβάντες ὁριστικῶς κτῆμα τῆς Ἀνατολῆς, καθ' ἣν ὠδαν ἡ Ρώμη κατέρρεε, μᾶς παρουσιάσθησαν ὡς ἀκριτικὴ ἐπαρχία, συχνάκις καιακλυσθεῖσα ὑπὸ τὸ κῦμα τῶν εἰσβολέων, ὅπου ἐξεχύθησαν ἐπανειλημμένως αἵ σλαβικαὶ καὶ βουλγαρικαὶ φυλαὶ καὶ λαοί, ὅπου αἱ νορμανδικαὶ εἰσβολαὶ ἀπεκρούσθησαν, καὶ τὴν δποίαν κατεπάτησαν οἱ Σταυροφόροι, οἱ Καταλάνοι, οἱ Τούρκοι. Ἐν τούτοις διὰ μέσου τόσων περιπτετεῖν ἡ χώρα αὕτη, ἡ τόσον τρωτή, εἰς τὰ δρια τοῦ κράτους καὶ τῶν ἀπλήστων γειτόνων του, παρέμεινεν οὖσιωδῶς γῇ ἐλληνικῇ.¹ Μετὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῶν σλαβικῶν εἰσβολῶν δι πολιτισμὸς δὲ ἐλληνικὸς καὶ ἡ ἐλληνικὴ διοίκησις ἀνακατέλαβον τὸν τόπον. Ἐκτοτε οἱ πληθυσμοὶ παρέμειναν ἐν τῷ συνόλῳ εὑπειθεῖς εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ πιστοὶ εἰς τὸν βασιλέα.

¹ Ἡ ὑπογράμμισις ἀνήκει εἰς τὸν συγγραφέα.

‘Η μονιμότης αὗτη τοῦ ἐλληνικοῦ χαρακτῆρος καὶ αἰσθήματος συνεκρατήθη ὑπὸ τῶν δύο ἵσχυρῶν ἔστιῶν τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνικοῦ φρενήματος μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, τῇς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ ὅρους Ἀθω. ‘Η οἰκονομικὴ σημασία τῆς μιᾶς, ἡ πνευματικὴ ἀκτινοβολία τῆς ἐτέρας ἔδωσαν εἰς τὸν μακεδονικὸν Ἑλληνισμὸν τὰς δυνάμεις τῆς ἀντιστάσεως καὶ τῆς ἀφομοιώσεως, αἱ δύοιαι τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ὑποστῆ τὰς τραχυτάτας προσβολᾶς καὶ νὰ ἀνακτήσῃ πάντοτε τὸ ἀπολεσθὲν ἔδαφος. ’Αλλ’ ἐκ τῶν δύο τούτων σιντελεστῶν ἡ θρησκεία ὑπῆρξεν ὁ ἀποτελεσματικώτερος. Αἱ μοναὶ τοῦ Ἀθω, τῶν δυοίων τὰ ἀπέραντα κτήματα εἶχον ἐν τέλει ἔξαπλωθῆ εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, ὑπῆρξαν οἱ κυριώτατοι παράγοντες τῆς ὑπὸ τῆς ἐλληνικῆς ὀρθοδοξίας ἀσκουμένης ἐπιδυάσεως, ἡις ἦτο ἀρκετὰ ἵσχυρά, ὥστε νὰ προσηλυτίσῃ ὅλους τοὺς ἐχθροὺς αὐτῆς καὶ ὅλους τοὺς εἰσβολεῖς. Τὸ διαδραματισθὲν ὅμως ὅπ’ αὐτῶν πρόσωπον δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμῃ νὰ λησμονήσωμεν τὸ πρόσωπον τῶν μικροτέρων μέν, εἰς τὴν καρδίαν ὅμως τῆς χώρας ἔγκατεστημένων μοναστηρίων· τοιαῦτα ὑπῆρξαν τὸ μοναστήριον τοῦ Προδόρου παρὰ τὰς Σέρρας, καὶ τὸ τῆς Κοσφινίτζης ἀπέναντι τῶν Φιλίππων ἐπὶ τοῦ Παγγαίου. Τὰ μοναστήρια ταῦτα ὑπῆρξαν αἱ προκεχωρημέναι θέσεις τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὰ μεθόρια τῶν βαρβαρικῶν χωρῶν, τὰ καταφύγια εἰς τὰς κρισίμους περιόδους, αἱ ἐστίαι ἀκτινοβολίαις του κατὰ τοὺς καλυτέρους χρόνους.»

‘Ομιλῶν ἐν συνεχείᾳ περὶ τῶν παλαιῶν σλαβικῶν εἰσβολῶν, εἰς τὸ μέγα μέγεθος τῶν δυοίων πιστεύει, ἐπάγεται. «’Αλλ’ οὐδέποτε πρὸ τοῦ Σερβικοῦ κράτους, καὶ τούτου ἐφημέρου, ὑπῆρξαν εἰς τὴν χώραν πολιτεία καὶ διοίκησις ἀλλαι ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐλληνικῆς διοικήσεως. ’Οταν ἡ χώρα διέφευγεν ἀπὸ αὐτιάς, ἐβυθίζετο εἰς τὴν ἀναρχίαν.»

Τέλος παραθέτω ἄπλως διὰ τὴν ἴστορίαν καὶ ἀνευ σχολίων τὴν ἐν τέλει τοῦ ἔργου προσθήκην τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν σεκ. 134 τοῦ βιβλίου του. «’Επληροφορήθην ὅτι αἱ δύο πλάκες, σημαντικῶν διαστάσεων, ἐπὶ τῶν δυοίων εἶναι κεχαραγμένον ὅτι ὑπολείπεται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Isbul, ἔξηφανίσθησαν ἐκ Φιλίππων κατὰ τὴν βουλγαρικὴν κατοχήν. Πιθανῶς ἡθέλησαν νὰ τὰς μεταφέρουν εἰς Σόφιαν. ’Εκτὸς τοῦ ὅτι οἱ λίθοι οὖν ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἀρχαιολογικῆς κληρονομίας τῆς Ἐλλάδος καὶ ὅχι ἀλλης χώρας, πρέπει νὰ κριθῆ αὐτηρός ἡ διαγωγή, ἡ συνισταμένη εἰς τὸ νὰ ἀποσποῦν ἐπιγραφὰς τοιαύτης φύσεως ἀπὸ τοῦ τόπου τῆς καταγωγῆς των, ὅπου αὗται ἐλάμβανον διόλκηρον τὴν ἴστορικὴν αὐτῶν σημασίαν, διὰ νὰ τὰς μεταβάλουν εἰς νεκροὺς μουσειακοὺς λίθους».»

Paul Lemerle, Actes de Kutlumus. Édition diplomatique. Ouvrage honoré d'une souscription de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Texte. Archives de l' Athos publiées sous la direction de Gabriel Millet, membre de l' Institut. II. Paris 1945. 4° σ. VI×305. Album πίν. XXXII.

Τὸ ἔργον εἶναι προϊὸν τῆς εἰς Ἀγιον ὅρος γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς; ὑπὸ τὸν Millet κατὰ τὸν προταρελθόντα πόλεμον. Ὁ διαπρεπής ἴστορικὸς τῆς βυζαντινῆς τέχνης δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς τὰ ἔργα αὐτῆς, ἀλλ᾽ ἔδειξεν ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὰ πλούσια εἰς ἔγγραφα ἀρχεῖα τῶν μονῶν, καὶ μάλιστα ἔκείνων, περὶ τῶν διποίων ἐλάχιστα ἢ τίποτε δὲν ἦτο γνωστόν. Οἱ μοναχοί, οἱ διποῖοι συνήθως δὲν ἀνοίγουν εὐχαρίστως τὰ ἀρχεῖα των εἰς τοὺς ἐπιστήμονας ἔρευνητάς, Ἐλληνας καὶ Ἑγενος, προφανῶς λόγῳ τῶν πολεμικῶν συνθηκῶν ἐφάνησαν πρόσθυμοι εἰς τὸν Millet, δστις ἐπωφελούμενος τῆς εὐκαιρίας ἔλαβε φωτογραφίας τῶν τεθέντων εἰς τὴν διάθεσίν του ἔγγραφων. Ἐκ τῶν φωτογραφιῶν τούτων ἐδημοσιεύθη ἥδη μέρος τῶν ἔγγραφων τῆς Λαύρας ὑπὸ τῶν Roquillard—Collomp, τώρα δὲ βλέπουν τὸ φῶς καὶ τὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου. Ὁ Millet ἐνεπιστεύθη τὴν δημοσίευσιν αὐτῶν εἰς τὸν P. Lemerle καὶ διμολογουμένως δὲν ἥδυνατο νὰ εὔρῃ πρόσωπον καταλληλότερον. Ὁ Lemerle, ἀφοῦ ἀνέγνωσε καὶ ἐμελέτησε τὰς φωτογραφίας, εὐσυνειδήτως φερόμενος ἥθελησε νὰ ἰδῃ καὶ τὰ πρωτότυπα. Δυστυχῶς, παρελθουσῶν τῶν πολεμικῶν συνθηκῶν, οἱ μοναχοὶ ἐπανῆλθον εἰς τὴν παλαιάν των δυστροπίαν καὶ οὕτω δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τὸν ἐπιστήμονα νὰ καταστήσῃ τὸ ἔργον του ἄρτιον. Δὲν δύναμαι νὰ ἔννοήσω τὸν λόγον τῆς δυστροπίας ταύτης. Οἱ Ἀγιορεῖται πατέρες εἶναι βεβαίως θεματοφύλακες τῶν κειμήλων, τὰ διποῖα ἐκληροδότησαν εἰς αὐτοὺς οἱ Βυζαντινοὶ ἡμῶν πρόγονοι, καὶ τὸ ἔργον αὐτὸ ἔξετέλεσαν εὐόρκως καὶ εὐσυνειδήτως καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀξιοί μεγίστων ἐπαίνων καὶ πολλὰ δφείλει εἰς αὐτοὺς τὸ Ἐλληνικὸν ἔθνος καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ἀλλὰ τὰ κειμήλια αὐτὰ οὐδεμίαν ἔχουν ἀξίαν, ἐφ' ὅσον κατάκεινται κεκλεισμένα εἰς τὰ ἀρχεῖα καὶ δὲν καθίστανται προσιτά εἰς τὴν ἐπιστήμην διὰ τῆς καλῆς καὶ ἐπιστημονικῆς αὐτῶν δημοσιεύσεως. Ἐὰν βέβαια μεταξὺ τῶν πατέρων ὑπῆρχον ἐπιστήμονες, δυνάμενοι νὰ ἀναλάβουν τὸ ἔργον τῆς ἐπιστημονικῆς δημοσιεύσεως, τότε ἀναμφιβόλως θὰ ἦτο εὐλογός ἡ δυστροπία, διότι θὰ εἴχον τὴν εὐλογὸν ἀπαίτησιν νὰ διαφυλάξουν δι' ἔαυτοὺς τὸ δικαίωμα τῆς πρώτης δημοσιεύσεως. Δυστυχῶς πλὴν δλίγων ἔξαιρέσεων τοιούτους ἐπιστήμονας δὲν διάθέτουν αἱ μοναί. Δὲν δικαιαιογείται λοιπὸν ἡ δυστροπία, διότι ἀποβαίνει πρὸς ζημίαν ὅχι μόνον τῆς ἐλληνικῆς βυζαντινῆς ἴστορίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴστορίας αὐτῶν τούτων τῶν Ἱερῶν ἀγιωρειτικῶν μονῶν. Ἀπόδειξις ἡ παροῦσα δημοσίευσις τῶν ἔγγραφων τῆς Ἱερᾶς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου. Ἐὰν δὲν ἥνοιγετο τὶ ἀρχεῖον τῆς μονῆς εἰς τὸν Millet, θὰ παρέμενεν ἄγνω-

στος καὶ αὐτὴ ἡ ἴστορία τῆς μονῆς, τὴν ὅποιαν τόσον καλῶς διηγεῖνησεν ἐκ τῶν ἐγγράφων δὲ ἔκδότης αὐτῶν Lemerle. Ἐὰν δὲ σήμερον εἰς τὰ δημοσιεύμενα κείμενα τῶν ἐγγράφων παρουσιάζονται ἀμφίβολά τινα, εὐτυχῶς δλίγα, ὑπεύθυνος δι' αὐτὰ δὲν εἶναι δὲ ἔκδότης, ἀλλ' οἱ δυστροπήσαντες πατέρες, οἱ δοποῖοι μάλιστα ἔφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀμελήσωσιν ἀπέναντι αὐτοῦ καὶ τὴν πατροπαράδοτον πρὸς πάντας ἀγιορειτικὴν φιλοξενίαν εἰς τοιοῦτον μάλιστα βαθμόν, ὥστε νὰ ἀναγκάσουν αὐτὸν νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν κατ' ἔξοχὴν καὶ ἐκ παραδόσεως γνωστὴν διὰ τὴν φιλοξενίαν τῆς μονῆς των ὁς δλίγον φιλόξενον (ρευ hospitalier). Τοιαύτη διαγωγὴ μειώνει τὸ παγκόσμιον γόνητον τοῦ Ἀγιωνύμου ὅρους καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες αὐτὴν εἶναι ὑπεύθυνοι διὰ τὴν μείωσιν ταύτην. Πρέπει δὲ νὰ προστεθῇ ἀκόμη καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ δημοσίευσις τῶν ἐγγράφων τούτων ἀποτελεῖ καὶ ἔθνικὴν ἀνάγκην, διότι περιέχουσι στοιχεῖα πολύτιμα διὰ τὴν ἔλληνικότητα τῆς Μακεδονίας, τὴν ὅποιαν οἱ βόρειοι γείτονές μας μὲ κάθε τρόπον, θεμιτὸν καὶ ἀδέμιτον, ἀμφισβητοῦν. Καὶ τοῦτο πρέπει νὰ ἔχουν ὑπὸ ὄψιν οἱ κατὰ τὰ ἄλλα ἀριστοὶ καὶ ἀγρυπνοὶ φύλακες αὐτῶν.

Ἡ δημοσίευσις περιλαμβάνει δλόκληρον τὸ ἀρχεῖον τῆς μονῆς ἀπὸ τῶν βιζαντινῶν μέχρι καὶ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἦτοι ἀπὸ τοῦ 1012 μέχρι τοῦ 1856. Εἰς ἐπίμετρα δημοσιεύονται ἐν πλαστὸν χρυσόβουλον τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, τὸ διπόδιον ὅμιλετ περὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς μονῆς, ἐγγραφά τινα Σέρβων καὶ Βλάχων ἡγεμόνων ὑπὲρ τοῦ Κουτλουμουσίου, τρία σουλτανικὰ φιδιμάνια ἐν μεταφράσει, διάφορα ἐγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν μεταξὺ τῶν μονῶν Ξηροποτάμου καὶ Κουτλουμουσίου ἀμφισβήτησιν διὰ τὴν περιοχήν, τὴν καλούμενην τοῦ Ἀναπαυσᾶ, ἐν ᾧ καὶ ἐν πλαστὸν χρυσόβουλον τοῦ Ἀνδρονίκου, πλασθὲν ὑπὸ τινος Ξηροποταμηνοῦ πρὸς ὑποστήσιν τῶν δικαίων τῆς μονῆς του, τοῦ ὅποιου τὴν πλαστότητα ἀπέδειξεν ὁ λόγιος μοναχὸς Νικηφόρος ὁ Νάξιος ἥδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὁ κανονισμὸς τῆς ἀπὸ τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου ἔξηρτημένης σκήτης τοῦ Ἅγιου Παντελεήμονος καὶ τέλος ἐπιγραφαί τινες κεχαριγμέναι ἐπὶ λίθων, ενδισκοιλένων ἐντὸς τῆς μονῆς. Ὁ ἔκδότης πιστεύει διὰ τὰ δημοσιεύμενα ἐγγραφα ἔξαντλοῦσι τὸ ἀρχεῖον τῆς μονῆς. Συμφωνῶ μὲ τὸν Laurent ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἴμεθα ἀπολύτως βέβαιοι περὶ αὐτοῦ.¹ Εἰς ἵδιον παράρτημα (ἀρ. 8) δημοσιεύονται παρατηρήσεις τοῦ Millet ἐπὶ τῶν σημειωμάτων, τῶν ὑπαρχόντων ἐπὶ τῆς διπισθίας ἐπιφανείας τῶν ἐγγράφων, δι' ὃν οἱ μοναχοὶ πρὸς εὐκολίαν τῆς εὐρέσεως αὐτῶν ἐσημείωνον διὰ βραχέων τὸ περιεχόμενον. Ἐν τέλει πίνακες δημοσιεύονται πραγμάτων συμπληρώνε τὴν δημοσίευσιν. Ἐν τῷ είσαγωγῷ του δὲ ἔκδότης,

¹ Βλ. τὴν βιβλιοχρισίαν του ἐν Revue des études byzantines τόμ. 4 (1948) σ. 131 κξ.

στηριζόμενος ἐπὶ τῶν ἐγγράφων μᾶς δίδει, δπως εἴπομεν, τὴν ἴστορίαν τῆς μονῆς, ὃς καὶ τῆς συνενθείσης πρὸς αὐτὴν μονῆς τοῦ Ἀλωποῦ ἢ Ἀλυπίου, ἔτι δὲ καὶ πίνακα τῶν ἡγομενευσάντων εἰς τὰς δύο ταύτας μονάς.

Ἡ ἔκδοσις τῶν ἐγγράφων ἔγινε κατὰ τὴν διπλωματικὴν λεγομένην μέθοδον· ἐκδίδονται δηλονότι τὰ ἐγγραφα πανομοιοτύπως μὲ δλα τὰ γλωσσικὰ σφράλματα καὶ τὴν ἰδιόρρυθμον πολλάκις δρῳδογραφίαν ἢ μᾶλλον ἀνορθογραφίαν των. Τὰ ἐγγρεφα χρονολογοῦνται μετὰ προσοχῆς, περιγράφεται ἀκριβῶς ἢ κατάστασις, εἰς ἣν ἔκαστον αὐτῶν εὑρίσκεται, ἀναλύεται τὸ περιεχόμενον καὶ εἰς ἵδιαν παράγραφον ἔξετάζεται ἴστορικῶς καὶ πραγματικῶς πᾶν ὅ, τι εἶναι σχετικὸν πρὸς τὸ ἐγγραφον πρὸς καθοδήγησιν τοῦ ἀναγνώστου. Ἡ ἀνάγνωσις ἐγένετο μετὰ πολλῆς ἐμπειρίας καὶ προσοχῆς, αἱ δὲ παραναγνώσεις φαίνονται νὰ εἶναι πολὺ δλίγαι καὶ μᾶλλον ἀσήμαντοι, ἐιρ̄ ὅσον δὲν ἀλλοιώνουν τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου,¹ ἵσως δέ τινες δφείλονται καὶ εἰς λάθη τοῦ στοιχειοθέτου.

Διαφορὰς ἀναγνώσεως παρετήρησα καὶ μεταξὺ τοῦ ἐκδότου καὶ τοῦ Fr. Dölger, ὅστις ἐδημοσίευσε μεταγενεστέρως μερικὰ ἐκ τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως ἵδιων φωτογραφιῶν. Ἀναφέρω δείγματος χάριν μερικὰς ἐκ τοῦ ὑπ^o ἀριθ. 44 ἐγγράφου τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ τοῦ Β' (1428), τὸ δποῖον παρὰ Dölger φέρει τὸν ἀριθμὸν 85.² 1) Ἐν στ. 4 L. μονῶν—D. μοναχῶν. 2) Ἐν στ. 5 L. ἐπαρακαλεῖν—D. ἐπαραΐ[ρεσθα]. 3) Ἐν στ. 6 L. ἀναπαύσεως—D. ἀραπλάσεως. 4) Ἐν στ. 7 L. τὰ καλῶς εἰς τὴν ἀρχὴν γεγονότα ὥστε . . . διὰ παντὸς ἴστασθαι—D. τὰ καλῶς τὴν ἀρχὴν [κτ]ισθ[έντα] ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σχήματος ἴστασθαι. Διὰ νὰ ἔξαριθσω πάνθεν προέκυψεν ἡ διαφορά, προσέτρεξα εἰς τὴν φωτογραφίαν, τὴν δποίαν δημοσιεύει δ Dölger, διότι δυστυχῶς δ Lemerle, μολονότι αἱ φωτογραφίαι του εἶναι πολὺ σαφεῖς, δίδει μόνον τὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου. Δυστυχῶς καὶ ἐκ τῆς ἐπισταμένης ἔξετάσεως τῆς φωτογραφίας δὲν ἡδυνήθην νὰ φωτισθῶ, διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον, δτι εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τὸ ἐγγραφον λόγῳ τοῦ διπλώματος εἶναι ἔξιτηλον καὶ ἀσαφὲς καὶ ἐπιδέχεται, δπως αἱ ἔξιτηλοι ἀρχαῖαι ἐπιγραφαί, πλείονας ἀναγνώσεις ἢ δὲν ἐπιδέχεται καμμίαν. Ἰσως ἐὰν ἐγίνετο προσφυγὴ εἰς τὸ πρωτότυπον, νὰ ἐπετυγχάνετο ἀκριβεστέρα ἀνάγνωσις, πρᾶγμα τὸ δποῖον δυστυχῶς δὲν ἔγινε διὰ τὸν ἐκτεθέντα λόγον. Ἐκ τῶν διαφορῶν υπὲρ τὰς μεταξὺ ἐμπειροτάτων εἰς τὴν ἀνάγνωσιν ἐγγράφων ἐπιστημόνων προκύπτει δτι εἰς τὰ ἀσαφῆ σημεῖα εἶναι ἀπαραίτητος πάντοτε ἡ

¹ Ἔχω ὑπ^o δψιν τὰς σημειουμένας ὑπὸ τοῦ Laurent ἐν τῇ μνημονευθείσῃ βιβλιοκρισίᾳ. Ἀμφιβάλλω ἂν ἡ ἐν 5, 14 ἀνάγνωσις τοῦ Laurent θείαν εἶναι δρῳδή. Νομίζω δια ἡ βιαχνγραφία πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναγνωσθῇ θυγατέραν.

² Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. Textband. München 1948, σ. 228 κεξ. Ὁ Dölger, ὅταν ἐδημοσίευσε τὸ ἐργον του, δὲν εἶχεν ὑπ^o δψιν τὰ κείμενα τοῦ Lemerle (βλ. σ. 11).

προσφυγὴ εἰς τὸ πρωτότυπον, ὅταν τοῦλάχιστον ὑπολείπωνται μερικὰ ἔχνη τῶν γραμμάτων, διότι ἄλλως ἀφιέμεθα εἰς τὴν δξυδέρκειαν καὶ πολλάκις καὶ εἰς μόνην τὴν μαντικὴν δύναμιν τοῦ ἐκδότοντος. Παρατηρῶ δὲ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ὁντωτέων στρμειώθεσας διαφορὰς ὅτι εἰς μὲν τὴν πρώτην καὶ τὴν δευτέραν πιθανώτεραι κατ' ἔννοιαν εἶναι αἱ ἀναγνώσεις τοῦ *Lemerle μονῶν*, ἐπαγακαλεῖται ἀντὶ τῶν τοῦ *Dö'ger μοναχῶν*, ἐπαναίρεσθαι, εἰς δὲ τὴν τρίτην καὶ τὴν τετάρτην ἀντὶ τῶν τοῦ *Lemerle ἀγαπάνσεως*, γεγονότα.

Τὰ δημοσιευόμενα κείμενα βρίθουν πολλάκις ἀνορθογραφιῶν, μέρος τῶν δποίων διορθώνει δὲ ἐκδότης εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα. Βεβαίως ή διόρθωσις πασῶν θὰ ἐβάρυνε πολὺ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα ἀνευ σοβαροῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ ή σποραδική, δπως γίνεται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, φέρει πολλάκις τὸν ἀναγνώστην εἰς δύσκολον θέσιν, ὅταν αἱ ἐν τῷ κειμένῳ ἀνορθογραφίαι μένωσιν ἀδιόρθωτοι ἐν τῷ ὑπομνήματι. Διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, ἀν αἱ ἀνορθογραφίαι εἶναι δντως τοῦ κειμένου ή δφείλονται εἰς τυπογραφικὸν παροφάματα. Οὕτω π.χ. ἐν 8, 33 γράφεται ἡρωτησάμην ἀντὶ ἥρετισάμην χωρὶς νὰ σημειώνεται τίποτε εἰς τὸ ὑπόμνημα. Ὁμοίως ἐν 9, 29 γράφεται κροσέτη ἀντὶ προσέτη, ἐν 15, 43 κοίνειν καὶ θρηνεῖν ἀντὶ κρίνειν καὶ θρηνεῖν, ἐν 19, 33 ὡς ἀν ἐκαστῇ μὲν ἐκεῖθεν ἀντὶ ὡς ἀν ἐκεῖτῇ μὲν ἐκεῖθεν, ἐν 24, 20 τὴν καθ' ἡμᾶς ἀντὶ τὴν καθ' ἡμᾶς, ἐν 29, 51 ἐν τῇ ἐκτεθέντι ἀντὶ ἐν τῷ ἐκτεθέντι, ἐν 30, 23 κεχηγέναι ἀντὶ κεχηγέναι, ἐν 39, 17 παρ' ἡμῖν ἀντὶ παρ' ἡμῶν, ἐν 56, 32 τοῦ προδότην *'Ιούδα* ἀντὶ τὸν προδότην *'Ιούδα*, ἐν 60, 22 παπα *Μαξημος Φιλοθηητης* ἀντὶ παπᾶ *Μάξιμος Φιλοθεῖτης* κ.τ.λ. Ἐν τῷ ὑπὸ ἀρ. 72 ἐγγράφω διορθοῦνται μὲν ἐν τῷ ὑπομνήματι τὰ ἐν στ. 2·3 περιτυχίζειν εἰς περιτευχίζειν, 3 διατυρεῖσθαι εἰς διατηρεῖσθαι, ἀφήνονται δμως ἀδιόρθωτα τὰ ἐν στ. 4 ἰδιον γάρ φρονήμονον ὃ μόρον κτίσασθαι ἀγαθά, ἀντὶ φρονίμουν, κτήσασθαι, στ. 6 πολιετείᾳ ἀντὶ πολυετείᾳ, στ. 8 διατηρεῖσθαι ἀντὶ διατηρεῖσθαι. Ἐν 73, 7 γράφεται νὰ ἐξοδεύσῃ ἐξοδίων ἀντὶ ἐξ ἰδίων, ἐν 76, 8 ἐσφαγίστον ἀντὶ ἐνσφραγίστον, ἐν 77, 35 πειθαρχῶν ἀντὶ πειθαρχῶν κ.τ.λ. Τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα δεικνύουν ὅτι ή μέθοδος τῆς σποραδικῆς διορθώσεως δὲν εἶναι ή ἐνδεδειγμένη καὶ μάλιστα εἰς τὰ βρίθονται ἀνορθογραφιῶν κείμενα. Πολὺ ἀσφαλεστέρα εἶναι ή μέθοδος τῆς καθολικῆς διορθώσεως, ή δποία δμως ἔχει τὸ ἐλάττωμα, ὅτι ἐπιφορτίζει πολὺ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, εἰς τὸ δποῖον πολλάκις θὰ ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν δλόκληρον τὸ κείμενον ὠρθογραφημένον. Ἐὰν θέλωμεν νὰ ἀποφύγωμεν τὰ δύο αὐτὰ ἀκρα χωρὶς νὰ παρεκκλίνωμεν ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς πανομοιοτύπου ἐκδόσεως, νομίζω ὅτι μία μόνον ὑπάρχει δδός, ή ἔξης: Νὰ ἀφεθοῦν ἀδιόρθωτα δλι τὰ προφανῆ δρθογραφικὰ λάθη, δσα δὲν καθιστῶσι δυσδιάγνωστον τὴν λέξιν, δσα δηλ. οὐδεμίαν εἰς τὸν ἀναγνώστην γεννῶσιν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ἀκονστικῆς μορφῆς τῆς λέξεως. Ἐν τοι-

αύτῃ περιπτώσει ὁ ἀναγνώστης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀναγινώσκῃ ἄκουστικῶν καὶ ὅχι δπτικῶν, πρόπει δηλ. νὰ προσέχῃ ὅχι εἰς τὴν δπτικήν εἰκόνα τῶν λέξεων, ἀλλ' εἰς τὴν ἀκουστικήν, καὶ διὰ τοῦτο πρόπει νὰ ἀναγινώσκῃ μετὰ φωνῆς καὶ ὅχι σιωπηλῶς. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι πάντοτε εὔκολον διὰ τὸν μὴ συνηθισμένον εἰς αὐτὸν ἀναγνώσην καὶ μάλιστα τὸν μὴ ἔχοντα μητρικὴν τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν. Θὰ διορθώνωνται μόνα, ὅσα γεννῶσιν ἀμφιβολίαν εἰς τὸν ἀναγνώστην περὶ τῆς ἀκουστικῆς μορφῆς τῆς λέξεως ἥ καὶ φθείρουσιν αὐτήν. Ἡ διόρθωσις δύμως αὕτη πρόπει νὰ γίνεται μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐν πλήρει γνώσει τῆς δημώδους μορφῆς τῶν λέξεων, διότι ἀτελῆς τυχὸν γνῶσις αὐτῆς εὐκάλως δῦνηται εἰς παραδιορθώσεις. Καὶ εἰς τοιαύτας τινὰς ὑπέπεσε καὶ ὁ ἐκδότης, μολονότι γνωρίζει πολὺ καλά τὴν νέαν ἐλληνικὴν καὶ εἴχε καὶ βοηθὸν Ἐλληνα. Οὗτω π. χ. ἐν 56, 23 διώρθωσε τὸ οὖ | φέρασι εἰς οὖ ἔφεραν ?, ἐν 56, 25 τὸ εἴδασι εἰς οὖδασι (ἴσασι), ἐν 56, 37 τὸ ἐλλαλοῦσαν εἰς ἐλάλουν ἥ ἐλάλησαν. Αἱ διορθώσεις αὗται εἶναι περιττά, διότι τὸ μὲν οὖ | φέρασι εἶναι κακὴ γραφὴ τοῦ ἡφέρασι, δπερ εἶναι νότιος διαλεκτικὸς τύπος τοῦ ἔφεραν,¹ τὸ εἴδασι εἶναι ἐπίσης νότιος διαλεκτικὸς τύπος ἀντὶ τοῦ εἰδαν, σύνδεμίαν δὲ σχέσιν ἔχει πρὸς τὸ οὖδασι, τὸ δὲ ἐλλαλοῦσαν εἶναι κακὴ γραφὴ ἀντὶ ἐλαλοῦσαν, τὸ δποῖον εἶναι γνωστότατος δημώδης τύπος τοῦ παρατατικοῦ ἀντὶ ἐλάλουν. Εἰς τοιαύτας διαλεκτικὰς περιπτώσεις διὰ τὸν μὴ εἰδήμονα τῶν ἰδιωμάτων ἀναγνώσην δὲν εἶναι ἀφετή ἥ ἀποκατάστασις εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα τῆς δρμῆς γραφῆς, οἷον ἡφέρασι, εἶναι ἀπαραίτητος καὶ σύντομος δήλωσις τοῦ τύπου ἥ τῆς μορφῆς καὶ ἔρμηνείας τῆς λέξεως. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον νομίζω ὅτι εἰς παρομοίας περιπτώσεις πρόπει νὰ προτάσσεται τοῦ ἐγγράφου καὶ βραχὺς χαρακτηρισμὸς τῆς γλώσσης αὐτοῦ, δ ὅποιος οὐ μόνον θὰ καθιδηγήσῃ τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν γλωσσικὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ θὰ παράσχῃ ἐνδείξεις περὶ τοῦ συντάκτου τοῦ ἐγγράφου. Οὗτω π. χ. τύποι ὡς οἱ ἀνωτέρω εἰς –ασι, οἷον ἡφέρασι, εἴδασι, κοντὰ εἰς τὰ ἔφεραν, εἰδαν κ.τ.λ., ἐὰν δὲν ἀποτελοῦν ἐνδείξεις, ὅτι οἱ τύποι οὗτοι ἔξηκολούθουν νὰ ὑφίστανται κατὰ παράδοσιν καὶ ἐν τῇ Βορείῳ Ἐλλάδι κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ ἐγγράφου παραλλήλως πρὸς τοὺς νεωτέρους, πρᾶγμα τὸ δποῖον θεωρῶ δλιγάντερον πιθανόν, ἔξσπαντος ἀποτελοῦν σοβαρωτάτην ἐνδείξιν, ὅτι δ γράψας τὸ ἐγγραφιον ἡμιλόγιος μοναχὸς κατήγετο ἐκ νοτιωτέρων ἐπαρχιῶν καὶ διὰ τοῦτο ἐγκατεμείγνυεν ἀσυναισθήτως εἰς τὰ ἐκ παραδόσεως βυζαντινὰ καὶ τὰ κοινότερα νεοελληνικὰ καὶ τύπους διαλεκτικοὺς ἐκ τοῦ νοτίου μητρικοῦ του ἰδιώματος.

Τὰ ἐγγραφα δημοσιεύονται κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν καὶ κατὰ ταύτην

¹ Τοιούτους ἀκριβῶς τύπους βλ. εἰς τὴν δέησιν τῶν κατοίκων τῆς Κῶ πρός τινα τῶν διαδόχων τοῦ Καλοϊωάννου, ίσως τὸν Μανουήλ, δημοσιευθεῖσαν ἐν Miklosic - Müller, Acta τόμ. 6 ἀρ. LXVII σ. 186 στ. 16.

άριθμοῦνται. Ός ἔλλειψις δύναται νὰ μεωρηθῇ ἢ μὴ ἀναγραφή τοῦ ἀριθμοῦ, τὸν δποῖον ἐνδεχομένιος ἔχει τὸ ἔγγραφον ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς μονῆς, ἀλλ' ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἔλλειψιν δὲν εἶναι ὁ ἐκδότης, εἶναι οἱ μοναχοί, οἱ δποῖοι δὲν ἐπέτρεψαν εἰς αὐτὸν τὴν ἔξετασιν τοῦ ἀρχείου.

Αἱ χρονολογήσεις γίνονται μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἵσκυρῶν τεκμηρίων, ἐλάχισται δὲ εἶναι ἀμφίβολοι.

Τὰ ἔγγραφα, δπως συνήθως, παρουσιάζουν ποικίλον ἐνδιαφέρον, ἴστορικόν, προσωπογραφικόν, τοπογραφικόν, γλωσσικὸν καὶ εἴ τι ἄλλο.

Τὸ ἴστορικὸν εἶναι μὲν σπουδαῖον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἴστορίαν τῆς μονῆς, ὑπολείπεται ὅμως ἐν σχέσει πρὸς τὸ πιθεχόμενον ὑπὸ τῶν ἔγγραφων ἀλλων μεγιλυτέρων καὶ παλαιοτέρων μονῶν. Πάντως, δπου ὑπάρχει, σημειώνεται καὶ σχολιάζεται μετὰ προσοχῆς καὶ πλήρους γνώσεως τῶν πραγμάτων. Ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον παρέχει τὸ ὑπὸ ἀριθ. 20 χρυσόβουλον σιγίλλιον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ε' ὑπὲρ τῶν ἐν Σέρραις ἐγκατεστημένων Κλαζομενιτῶν στρατιωτῶν. Ἐσημειώσαμεν ἡδη ἀλλαχοῦ τὴν ἐγκατάστασιν Κρητῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης,¹ τώρα προστίθενται καὶ οἱ ἐκ Κλαζομενῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Σερρῶν. Αἱ ἐγκαταστάσεις αὗται νομίζω διτι ἐγένοντο μετὰ τὸ 1303, δπότε οἱ Τούρκοι ὑπὸ διαφόρους ἥγειρονται ἐπέδραμον εἰς τὰ παραλία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πολλοὶ δὲ κατοικοῦντες φεύγοντες αὐτοὺς ἡναγκάσθησαν νὰ ἐκπατρισθοῦν εἰς τὴν Δύσιν, δηλαδὴ τὴν Θράκην καὶ τὴν Μακεδονίαν.² Χαρακτηριστικὰ δὲ εἶναι ὅσα λέγει δ Παχυμέρης εἰδικῶς διὰ τοὺς στρατιώτας τῆς Ἀνατολῆς.³ «Αἱ μὲν γάρ Ρωμαϊκὴ δυνάμεις οὐδὲ δπως ἔξησθενον, ἀλλὰ καὶ προοίμιας ἀπολωλεκότες, ἀνατολὴν φεύγοντες ἐπὶ δύσεως ὅρμων, περιποιούμενοι ἔαυτοῖς μόνον τὸ ζῆν». Ἐτέρους δὲ ἐγκαθιστᾶν ἐπὶ οητοῖς γέρασιν ἀμήχανον ἦν». Κατὰ ταῦτα οἱ Κρήτες⁴ τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ οἱ Κλαζομένιοι τῶν Σερρῶν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι φιγάδες στρατιῶται ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ δποῖοι μετὰ τὴν κίνησιν τῶν Τούρκων κατὰ τὸ 1303, ἀπολέσαντες τὰς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ προνοίας αὐτῶν, προσέφυγον εἰς τὴν Εὐρώπην, δπου ἐδόθησαν εἰς αὐτοὺς νέαι πρόνοιαι.

¹ Στ. Π. Κυριακίδου, Θεσσαλονίκια μελετήματα. Θεσσαλονίκη 1939, σ. 14 καὶ 41 σημ. 23.

² Περὶ τούτων βλ. ὅσα ὀφηγεῖται δ Παχυμέρης Βόνν. II σ. 318 κέ. καὶ σ. 335 κέ. Πρβλ. καὶ Γρηγορίου Βόνν. σ. 214 κέ. ³ Βόνν. II σ. 389.

⁴ Οἱ Κρήτες οὗτοι, ως γνωστόν, ἐγκατεστάθησαν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ προστέθησαν εἰς τοὺς ἔχει στρατιώτας ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β' περὶ τὸ 1295. Βλ. Παχυμέρην Βόνν. II, σ. 209 «Κατ' ὀλίγον δὲ τὸ δεινὸν ἐπαῦξον ἀνέστελλε περπομένων τῶν εἰς κεφαλὰς ἀξίων καὶ ὡς εἰον τ' ἦν σφίσιν ὀντεχόντων, προσκειμένων δὲ καὶ τῶν ἐκ Κρήτης μαχίμων ταῖς τοπικαῖς δυνάμεσιν, οὓς Κρήτηθεν προσχωρήσαντος βασιλεῖ ως μὴ καταδεχομένους τὴν ἐκ τῶν Ἰταλῶν ἐπικράτειαν, ἐπ' ἀνατολῆς κατοικίσας καὶ ρόγαις ἀποτεταγμέναις ἐξικανῶν ὡς πιστοῖς συμμάχοις ἔχοντο». Εἶναι γνωστὴ κατόπιν η δρᾶσις τῶν Κρητῶν τούτων εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ.

Τοπογραφικῶς ίδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ στοιχεῖα, τὰ δποῖα παιρέχουν τὰ ἔγγραφα διὰ τὰς Σέρρας. Ἡ ἀναφερομένη *Κλοποτίτζα* εἶναι γνωστὸν χειμαρρώδες ύψους κατά τὸ 1913 πυρπολήσεως τῆς πόλεως διὰ τῆς ἀγορᾶς, ὅπως ἀκριβῶς γράφεται καὶ εἰς τὰ ἔγγραφα (8,12 ἐργαστήρια εἰς τὸ ἐμπόριον τῶν Σερρῶν εἰς τὴν λεγομένην *Κλοποτίτσαν* τρία. Πρβλ. καὶ 33, 5 περίπου τὸ ἐμπόριον ὅν. Ὡστε ἐμπόριον τῶν Σερρῶν εἶναι ἡ ἐμπορικὴ ἀγορά). Τὸ γραφάμεννον ὑπὸ τοῦ ἐκδότου (σ. 43) ὅτι τὸ περιβόλιον, τὸ πωληθὲν εἰς τὸν Λυπηνάριον, τὸν κτήτορα τῆς μονῆς τοῦ Λατόμου, κεῖται ἀνατολικῶς τῶν Σερρῶν κατὰ μῆκος τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ παρὰ τὸν χείμαρρον τῆς *Κλοποτίτζας* δὲν εἶναι ἀκριβές. Ὁ χείμαρρος οὗτος κεῖται δυτικῶς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Σερρῶν, διέχεται δὲ κατόπιν διὰ τῆς ἀγορᾶς, τὸ δὲ περιβόλιον ἔκειτο παρὰ τὴν βασιλικὴν ὁδόν, ἡ δποία ἔκειτο ἀνατολικῶς τῆς *Κλοποτίτζας* καὶ ὅχι τῆς πόλεως. Ποῦν ἀκριβῶς ἔκειτο ἡ βασιλικὴ αὕτη ὁδὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ. Πιθανῶς πρόκειται περὶ τμήματος ὁδοῦ, κειμένου ἐκτὸς τῆς πόλεως εἰς τὰ νοτιοδυτικὰ αὐτῆς, ἀγούσης ἐκ τῆς πόλεως πρὸς Δυσμάς, δηλ. πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην. Ἔν σ. 62 ὁ ἐκδότης δρόμως ταυτίζει τὴν λίμνην τοῦ Στρυμόνος πρὸς τὴν λίμνην τοῦ *Taxiūoū*, πρέπει δμως νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ δνομα εἶναι *Taxiūoū* καὶ ὅχι *Taxiūoū*.¹

Ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἔγγραφα καὶ γλωσσικῶς. Οὗτως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὑπὸ ἀριθ. 32 ἐπιστολὴ τοῦ Μανουὴλ Ταρχανειώτου πρὸς τὸν ἀδελφόν του Δούκαν Ταρχανειώτην (1375), εἰς τὴν δποίαν ἐγκαταμειγνύονται τύποι ἀρχαῖοντες τῆς ἐπισήμου γλώσσης πρὸς τύπους δημοτικούς. Αἱ προσφωνήσεις γλυκύτατε, καρδία μον, δμμάτια μον, δεικνύουν ὅτι αἱ φράσεις αὕται δὲν ἥσαν μόνον ποιητικαὶ, ἀλλὰ καὶ συνήθεις εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν. Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ὁ τύπος ἥθελον ἥσθεν καὶ ἥθελον ἥστεν² καὶ εἴ τις ἄλλος παρόμοιος. Ἀξιον προσοχῆς διὰ τὴν δημώδη γλῶσσαν εἶναι καὶ τὸ ὑπὸ ἀριθ. 7 ἔγγραφον, εἰς τὸ δποῖον ἀπαντῶσι περίεργοι τύποι, οἷον ἐν στ. 26 τῷ μὴ εἰσακούμεθαρ. . . ἀλλὰ σὺν τὸ ἐκδιωκούμεθαρ, κείμενοι ἀντὶ ἀπαρεμφάτου. Προφανῶς οἱ τύποι εἶναι δημοτικοί, λείπει δμως τὸ νὰ ἥτοι τῷ νὰ μὴ εἰσακούμεθαρ. . . ἀλλὰ σὺν τὸ νὰ ἐκδιωκούμεθαρ. Σημειώτα καὶ ἡ παρουσία τοῦ ν εἰς τὸ α' πρ. τοῦ πληθυντικοῦ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ γ'. Οἱ τύποι ἔπειτα *Κοτλούμιούση*, *Κοτλούμιούσιον*, *Κοτλο-*

¹ Πρβλ. δσα ἐσημείωσα εἰς τὰς Βυζαντινὰς μελέτας II—V, σ. 64 σημ. 1.

² Σημειώνω τὸν τύπον, διότι ὑπῆρξαν τινές, οἱ δποῖοι τοὺς τύπους τούτους τοῦ μέλλοντος ἐθεώρησαν ὡς πλάσματα τῶν λογίων πολὺ μεταγενέστερα, ἐπότειναν δ' αντ' αὐτῶν τὸ ἥθελον εἶναι. Ἡδη δμως ὁ Φού παρετήρησεν ὅτι εἰς αὐτοὺς ἔχομεν διατήρησιν τοῦ παλαιοῦ ἀπαρεμφάτου. Βλ. Γ. Χατζῆδακι, *Μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικὰ τ. Α'* σ. 589.

μουσιανὸν κττ. ἀντὶ τῶν δρυθῶν Κουτλουμούση κ.τ.λ. προδίδονται βόρειον Ἰδίωμα τοῦ γράφαντος, εἰς τὸ δποῖον πολλάκις γίνονται τοιαῦται ψευδαποκαταστάσεις τοῦ γλωσσικῶς δρυθοῦ φωνηντισμοῦ. Ἐσημειώσαμεν δ' ἀνωτέρῳ καὶ τὴν παράλληλον ὑπαρξίν βιορείων καὶ νοτίων τύπων, ἡ δποία εἶναι γλωσσικῶς καὶ διπλωματικῶς ἐνδιαφέρουσα. Νομίζω δτι θὰ ἔχεις νὰ γίνῃ εἰδικὴ γλωσσικὴ ἔρευνα διὰ τὴν γλῶσσαν τῶν ἐγγράφων τούτων.

Παρὸτας παρατηρηθείσας ἀναποφεύκτους εἰς πᾶν ἀνθρώπινον ἔργον ἐλαφροτάτας ἀτελείας ἡ ἔκδοσις ἀποτελεῖ ἔργον αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν καὶ ὑποδειγματικὸν εἰς τὸ εἰδός του, δπως ἔχαρακτηρίσθη ὑπὸ ἀνδρῶν εἰδιωτῶν περὶ τὴν διπλωματικήν, τοῦ V. Laurent¹ καὶ τοῦ Fr. Dölger,² πηγὴν δὲ πλουσίαν πρὸς παντοειδεῖς μελέτας.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Fr. Dölger, Mönchsland Athos. Mit Beiträgen von Prof. Dr F. Dölger München, Prof. Dr E. Weigand Prag und Reichshauptstellenleiter A. Deindl Berlin. Herausgegeben von F. Dölger. Mit 183 Abbildungen und 1 Karte. F. Bruckmann Verlag, München [1943]. 8ον μέγα σ. 303.

Ἡδη ἀπὸ ἑτῶν ἡ Βαυαρικὴ Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν εἶχεν ἀναλάβει τὴν δημοσίευσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ δλων τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, τῶν εὑρισκομένων εἰς τὰ ἀρχεῖα τῶν μονῶν τοῦ Ἅγιου ὅρους, τὴν δποίαν καὶ εἶχεν ἀναθέσει εἰς τὸν εἰδικώτατον περὶ τὰ τοιαῦτα διαπρεπῆ καθηγητὴν τῆς βυζαντινολογίας ἐν Μονάχῳ Fr. Dölger. Οὗτος πρὸς τὸν σκοπὸν τούτον ἐπεσκέψθη ἐπανειλημμένως τὸ Ἅγιον ὅρος προπολεμικῶς, ἐδημοσίευσε δὲ καὶ τὸ πρωτόκολλον τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐν γένει ἐγγράφων ἀπὸ τοῦ ἔτους 565 μέχρι τοῦ ἔτους 1282.³

Κατὰ τὸ 1941 ἐπὶ κεφαλῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς, ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ Ἰδίου, τοῦ A. Deindl, τοῦ O. Treitinger καὶ τοῦ εἰδικοῦ φωτογράφου K. Kress, ἐπεσκέψθη ἐκ νέου τὸ Ἅγιον ὅρος πρὸς συμπλήρωσιν τῶν μελετῶν του εἰς τὰ ἀρχεῖα τῶν μονῶν. Ἡ Ἱερὰ κοινότης καὶ αἱ μοναὶ παρέσχον εἰς αὐτὸν πᾶσαν διευκόλυνσιν διὰ τὴν ἔκτέλεσιν τοῦ ἔργου του.

¹ Πρβλ. τὴν ἀνωτέρῳ σημειωθεῖσαν βιβλιογραφίαν του.

² Bl. Dölger — Schneider, Byzanz. Bern 1952, σ. 39.

³ Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der Neueren Zeit. Reihe A. Regesten. Abt. I. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, bearbeitet von Fr. Dölger. 1. Teil. 565-1025. München-Berlin 1924.—2. Teil. 1025-1204. München-Berlin 1925.—3. Teil 1204-1282. München-Berlin 1932.

‘Η ἀποστολὴ δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς τὰ ἀρχεῖα. Ἐπισκεφθεῖσα τὸ Πρωτᾶτον καὶ 17 μεγάλας μονὰς ἔλαβε 1800 φωτογραφίας οἰκοδομῶν, τοιχογραφιῶν, εἰκόνων, ἔργων τέχνης, χειρογράφων καὶ ἐγγράφων, ἔκαμε δὲ καὶ ἑκατοντάδα ἐπιστημονικῶν περιγραφῶν. Τὰ ἐπιστημονικὰ ἀποτελέσματα τῆς μεγάλης ταύτις ἔργασίας φυσικὰ δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ δημοσιευθοῦν βραδύτερον, μετὰ τὴν δέουσαν ἐπιστημονικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἀποκτηθέντος ὑλικοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐκρίθη σκόπιμον νὰ δημοσιευθῇ γενικόν τι ἔργον, διὰ τοῦ ὅποιουν νὰ γίνῃ γνωστὸς εἰς τὸ εὐρύτερον κοινὸν ὁ ἰδιόρρυθμος κόσμος τοῦ Ἀθω, καὶ τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι τὸ ὑπὸ κρίσιν. «Ο, τι ζητοῦμεν νὰ παραστήσωμεν, γράφει δὲ κύριος ἐκδότης Dölger, εἶναι κόσμος, δὲ ὅποιος βιβαίως εἶναι τελείως διάφορος τοῦ ὑδικοῦ μας, εἰς πολλὰ δὲ καὶ ἀντικρούς ἀντίθετος πρὸς αὐτόν, δὲ ὅποιος δῆμος ἀξίζει νὰ γίνῃ γνωστός, δὲ τῷ ὑδιορρυθμίᾳ του δὲν στρεφεῖται μεγαλείου».

Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίως μερῶν, ἐκ μιᾶς εἰσαγωγῆς καὶ ἐξ ἑνὸς τμήματος εἰκόνων. Τὸ δευτέρον τοῦτο τμῆμα εἶναι καὶ τὸ κύριον, διότι εἰς τὸν πολλοὺς καλύτερον παντὸς ἀλλού δημιουργίαν αἱ εἰκόνες.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἐξετάζονται κυρίως τρία τινὰ εἰς τρία χωριστὰ κεφάλαια. Α') ‘Η χώρα καὶ ἡ ἴστορία τοῦ Ἀθω Β') ‘Η τέχνη ἐν τῷ Ἀθω καὶ Γ') ‘Ο Ἀθως ὡς ἴστορικοθησκευτικὸν φαινόμενον.

Εἰς τὸ πρῶτον, συγγραφὲν ὑπὸ τοῦ Dölger, δὲ συγγραφεὺς δίδει κυρίως τὴν ἀκριβῆ καὶ ἀπῆλλαγμένην μύθων ἴστορίαν τοῦ Ἀγίου Ὁρούς καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ ιοναχικοῦ βίου κατὰ τρόπον σύντομον μὲν ἀλλὰ σαφῆ καὶ διδακτικόν. Ἐπιτυχέστατος εἶναι δὲ καρακτηρισμὸς τοῦ σημερινοῦ Ἀγίου Ὁρούς ὡς κήπου, ἐν ᾧ φυλάσσεται δὲ πολιτισμὸς τῆς ἀνατολικῆς Χριστιανοσύνης. Ὁρμῶς ἐπίσης παρατηρεῖ διτὶ τὸ Ἀγιον ὄρος καὶ μετὰ τὴν ἀλωσιν παρέμεινε πιστὸν εἰς τὴν ὑδεαν τῆς ὁρθοδόξου Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἰς τὴν πεποίθησιν περὶ τῆς ὁψέ ποτε ἀναστάσεως αὐτῆς, ἣτις ἐκφράζεται καὶ εἰς τὸ γεγονός, διτὶ εἰς τὰς αἰθούσας ὑποδοχῆς καὶ τὰ κελλία τῶν ιοναχῶν ὑπάρχουν ἀνηρτημέναι καὶ χαλκογραφίαι τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ IA', τοῦ Παλαιολόγου, διὰ τὸν ὑπνον καὶ τὴν ἔγερσιν τοῦ ὅποιου δημιουργίαν αἱ παραδόσεις. Ἐκεῖνο δῆμος, εἰς τὸ ὅποιον δὲν συμφωνῶ, εἶναι διτὶ δὲ συγγραφεὺς τὴν πίστιν ταύτην καὶ τὴν παράδοσιν φαίνεται ἐπεκτείνων εἰς δλον τὸν ὁρθοδόξον βαλκανικὸν κόσμον, ἐνῷ αὕτη περιορίζεται εἰς μόνους τοὺς Ἑλληνας. Καὶ εἰς τὴν ἔλληνικὴν ταύτην πίστιν τῶν Ἑλλήνων Ἀγιορειτῶν πατέρων ὀφείλεται ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀγίου Ὁρούς ὃχι μόνον εἰς τὴν πνευματικήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἔθνικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔλληνικοῦ ἔθνους, ἔνεκα τῆς δοπίας καὶ διεσκορπίσθησαν οὗτοι εἰς τὸν τέσσαρας ἀνέμους κατὰ τὴν ἔλληνικὴν ἐπανάστασιν, δπως παρατηρεῖ δὲ ὕδιος συγγραφεύς. Ἔὰν ἐκ τῶν σλαβικῶν μονῶν τοῦ Ζωγράφου καὶ τοῦ Χελανδαρίου ἔξεπέμφθη ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Παϊσίου τὸ πρῶτον κήρυγμα διὰ τὴν ἔθνικὴν ἀφύπνισιν

τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ παραδείγματος τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν, τοῦτο δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἀναστάσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλ' εἰς τὴν ἀντίδρασιν ἀκριβῶς κατ' αὐτῆς καὶ τὴν ἀντιπαράθεσιν πρὸς τοὺς Ἑλληνας αὐτοκράτορας καὶ ἀγίους τῶν Βουλγάρων τσάρων καὶ ἀγίων. "Οτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα προκύπτει σαφῶς ἐκ τῆς προτασσομένης εἰς τὴν ἴστορίαν τοῦ Παισίου προσφωνήσεως, τὴν δποίαν παραθέτομεν χάριν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν τῶν Μακεδονικῶν.¹ «Βούλγαρε! Μάθε νὰ γνωρίσῃς τὴν φυλήν σου καὶ τὴν γλῶσσάν σου. Ἀγάπα τὴν πατρίδα σου καὶ προσπάθησε νὰ μάθῃς πῶς δὲ λαός σου τὸ πάλαι ἐδημιουργήθη καὶ διὰ τοῦτο εἶχε βασιλεῖς, πατριάρχας καὶ ἀγίους. Οἱ ἄλλοι λαοὶ σπουδάζουν καὶ γνωρίζουν τὴν ἴστορίαν των· γράφουν καὶ ἀναγινώσκουν βιβλία εἰς τὴν γλῶσσάν των, τὴν δποίαν ἀγαποῦν καὶ ἐκτιμοῦν πολύ. Οἱ Ἑλληνες καὶ οἱ Σέρβοι μᾶς ἐμπαίζουν, διότι εἴμεθα ἐκ κατωτέρας φυλῆς, χωρὶς τσάρους, πατριάρχας καὶ ἀγίους, χωρὶς ἴστορίαν. Ἐγὼ δμως προσπαθῶ νὰ γράψω τὴν ἴστορίαν αὐτήν, διὰ νὰ ἡμπορέσουν ὅλοι οἱ Βούλγαροι νὰ ἴδουν διὰ τοῦτο καὶ δὲ λικός μας λαὸς ὑπῆρξεν ἔνδοξος, καὶ μάλιστα ἐνδοξότατος πάντων, διὰ τοῦτο εἶχε μεγάλους βασιλεῖς καὶ πατριάρχας, διὰ ἐλάμβανε φόρους ἀπὸ τοὺς Ἰσχυροὺς Βυζαντινοὺς καὶ εἰς ἄλλους λαοὺς ἔδωκε βιβλία καὶ γραφήν. Γνωρίζω Βουλγάρους, οἱ δποῖοι τόσον πολὺ προχωροῦν εἰς τὴν πλάνην των, ὥστε δὲν ἀναγνωρίζουν πλέον τὴν φυλήν των, ἀλλὰ μανθάνουν νὰ γράφουν καὶ νὰ ἀναγινώσκουν ἐλληνιστί, καὶ μάλιστα ἐντρέπονται νὰ διηγήσουν διὰ εἶναι Βούλγαροι. Διατί, ὅτι ἀνόητε, ἐντρέπεσαι νὰ δονομάσῃς σεαυτὸν Βούλγαρον καὶ δὲν θέλεις νὰ σκέπτεσαι καὶ νὰ ἀναγινώσκῃς βουλγαριστί; Λέγεις· «Οἱ Ἑλληνες εἶναι περισσότερον γραμματισμένοι καὶ ἐπιτηδειότεροι, ἐνῷ οἱ Βούλγαροι ἀμαθεῖς καὶ χονδροκέφαλοι καὶ δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ μεταχειρισθῶσι τὰς λέξεις των ἐπιτηδείως. Δι' αὐτὸν εἶναι καλύτερον νὰ είμαι Ἑλλην». Ὑπάρχουν λαοί, οἱ δποῖοι εἶναι περισσότερον γραμματισμένοι καὶ ἐπιτηδειότεροι τῶν Ἑλλήνων· ἀποβάλλουν δμως αὐτοὶ (οἱ Ἑλληνες) τὴν φυλήν καὶ τὴν γλῶσσάν των, διὰ νὰ παραδεχθοῦν ξένην φυλήν καὶ γλῶσσαν; Σὺ δμως, ὅτι ἀνόητε, τί κάμνεις; Βούλγαρε, μὴ ἀπατᾶσαι, ἀλλὰ μάνθανε, ἐκτίμα καὶ τίμα τὴν ἰδίαν σου γλῶσσαν καὶ τὴν φυλήν σου, διότι ἡ βουλγαρικὴ ἐντιμότης καὶ ἀπλότης εἶναι πολὺ καλύτεραι τῆς ἐλληνικῆς ὑπουλότητος καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ δόλου. Ο θεὸς ἀγαπᾷ περισσότερον τοὺς ἀπλοϊκοὺς καὶ ἀθώους γεωργοὺς καὶ ποιμένας, διότι αὐτοὺς πρὸ πάντων μὲ δύναμιν καὶ σοφίαν ἔδόξασε. "Οτε λοιπὸν εἶδον Βουλγάρους

¹ Τὸ κείμενον παραλαμβάνω ἐν μεταφράσει ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ N. Staneff, Geschichte der Bulgaren. II Teil. Vom Beginn der Türkenezeit bis zur Gegenwart. Leipzig 1917. σ. 44 κέ. Ἡ ἴστορία τοῦ Παισίου ἐκυκλοφόρησε τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1726.

νὰ τρέχουν ὅπισθεν ξένης φυλῆς, ξένης γλώσσης καὶ ξένων ἡθῶν, τὰ δὲ
ἰδιά των νὰ γλευάζουν, ἔγραψα τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ ζητῶ καθένας νὰ τὸ
ἀντιγράψῃ καὶ νὰ τὸ ἀναγνώσῃ, διὰ νὰ ἴδῃ ἂν ὁ βουλγαρικὸς λαὸς εἶναι
ἄξιος ἐκτιμήσεως ἢ ὅχι.»

Ἐπίσης δὲν είναι ἀπολύτως ἀκριβὲς ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπέφυ-
γον τὸν ἀποκισμὸν εἰς τὸν Ἀθω λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους καὶ ὅτι
μόνον Ἑλληνιστικὰ λείψανα εὑρίσκονται εἰς αὐτόν. Ὡς γνωστόν, ὁ Θουκυδίδης
ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχον εἰς τὴν Ἀκτήν, ὅπως ἐλέγετο ἡ Χερσόνησος τοῦ Ἀθω,
ἀρκετὰ Ἑλληνικὰ πόλεις, τῶν δποίων ὅμως οἱ κάτοικοι ἦσαν ἀναμεμειγμέ-
νοι μὲν βαρβάρους διγλώσσους.¹

Εἰς τὸ δεύτερον ὁ Weigand δίδει σύντομον μὲν ἄλλὰ σαφῆ καὶ
ἀκριβῆ ἵστορικὴν εἰκόνα τῆς τέχνης ἐν τῷ Ἀθω, ἐλέγχει δὲ καὶ τῆς φερομέ-
νας παραδόσει περὶ τῆς μεγάλης ἀρχαιότητος αὐτῆς. Ἰσως προχωρεῖ πάρο
πολὺ εἰς τὴν ἀρχησιν ἔγχωρίους τέχνης ἐν Ἀγίῳ ὅρει, μολονότι τονίζει ὁρθῶς
ὅτι καὶ ἡ ἔξωθεν τέχνη ἔλαβεν ἐν Ἀγίῳ ὅρει ἰδιάζουσαν μορφήν.

Εἰς τὸ τρίτον τέλος κεφαλαίων ὁ Deindl παρέκει ἀκριβῆ εἰκόνα τῆς
ἔξελιξεως τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν γένει, χαρακτηρίζει σαφῶς τὴν διαφορὰν
τῶν μορφῶν, τὰς δποίας ἔλαβεν οὕτος ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, κατα-
λήγει δ' εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι γηγοις μοναχικὸς βίος εἴναι μόρον δ μο-
ναχικὸς βίος τῆς Ἀνατολῆς.

Τὴν εἰσαγωγὴν ἀκολουθεῖ τὸ μέρος τῶν εἰκόνων, τὸ δποίον περι-
λαμβάνει 183 ὠραιοτάτας καὶ καλῶς καὶ σκοπίμως ἐκλεγμένας φωτογρα-
φίας, κατατεαγμένας δὲ κατὰ τὰς ἀκολούθους κατηγορίας: 1) Ἡ χώρα.
2) Αἱ μοναί. 3) Ἰστορικὰ μνημεῖα, δηλ. χροίως διάφορα αὐτοχροικά
χρυσόβουλλα καὶ ἄλλα σπουδαῖα ἔγγραφα, ἐν οἷς, δείγματος χάριν, καὶ τινα
ἐκ τῶν πλαστῶν. 4) Ἔργα τέχνης, δηλ. ἀρχιτεκτονικά, μωσαϊκά, τοιχογρα-
φίαι, εἰκόνες φορηταί, μικροτεχνήματα, μικρογραφίαι χειρογράφων κττ. 5)
Ἐκ τοῦ συγχρόνου βίου τῶν μοναχῶν καὶ τέλος 6) Ἀθωνῖται μοναχοὶ καὶ
ἔξω κόσμος. Ἐκάστη τῶν δημοσιευμένων εἰκόνων σχολιάζεται συντόμως
μὲν ἄλλὰ μετ' ἀκριβείας, ὥστε δ ἀναγνώστης ἔχει περὶ αὐτῆς διτι γρειάζε-
ται πρὸς πλήρη κατανόησιν αὐτῆς καὶ τῆς ἵστορίας της. Τὰ σχόλια ταῦτα συμ-

¹ Παραθέτω τὸ χωρίον. Θουκυδίδης Δ' 109. Βρασίδας μετὰ τὴν Ἀμφιπόλεως ἄλωσιν ἔχων τοὺς ξυμάχους στρατεύει ἐπὶ τὴν Ἀκτήν καλουμένην. Ἐστι δὲ ἀπὸ τοῦ βασιλέως διορύγματος ἔστι προνύχουσα, καὶ δ Ἀθως αὐτῆς δροὶς ὑψηλὸν τελευτὴ εἰς τὸ Αίγαλον πέλαγος. Πόλεις δὲ ἔχει Σάνην μὲν Ἀνδρίων ἀποικίαν παρ' αὐτὴν τὴν διώρυχα, εἰς τὸ πρός Εῦβοιαν πέλαγος τετραμένην, τὰς δὲ ἄλλας Θυσσὸν καὶ Κλεώ-
νας καὶ Ἀκροθόφους καὶ Ολόφνεον καὶ Δῖον αὖ οἰκοῦνται ξυμμείκτοις ἔθνεσι βαρ-
βάρων διγλώσσων, καὶ εἰ καὶ Χαλκιδικὸν ἐν βραχὺ, τὸ δὲ πλεῖστον Πελασγικόν, τῶν
καὶ Λῆμνον ποτε καὶ Ἀθήνας Τυρσηνῶν οἰκηοάντων, καὶ Βισαλτικὸν καὶ Κρητωνι-
κὸν καὶ Ἡδῶνες· κατὰ δὲ μικρὰ πολίσματα οἰκοῦσι.

πληροῦσιν ἄριστα καὶ ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὴν γενικὴν εἰκόνα, ἡ ὅποια δίδεται εἰς τὴν εἰσαγωγὴν.

Τὸ μέρος τῶν εἰκόνων ἀκολουθοῦν αἱ παρατηρήσεις, εἰς τὰς ὅποιας οἵ συγγραφεῖς συγεκέντρωσαν δλην σχεδὸν τὴν ὑπάρχουσαν σχετικὴν πρὸς τὸ "Αγιον ὅρος βιβλιογραφίαν. Τέλος λεπτομερῆς ἀλφαριθμητικὸς πίναξ διευκολύνει τὸν χρησιμοποιοῦντα τὸ βιβλίον εἰς τὴν εὑρεσιν τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων.

Καὶ ἐκ τῶν περιεχομένων μόνον τοῦ βιβλίου προκύπτει ὅτι παρὰ τὸν ἔκλαϊκεντικὸν αὐτοῦ σκοπὸν ἀποτελεῖ τοῦτο συστηματικόν, πρόχειρον, ἀκριβὲς καὶ χρησιμώτατον βοήθημα καὶ διὰ τοὺς ἐπιστήμονας, ὅμοιον τοῦ ὅποιου μέχρι τοῦτο δὲν ὑπῆρχε. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι δὲν ἀπεκτήσαμεν τοιοῦτον καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν διὰ τὸ Ἑλληνικὸν κοινόν, τὸ ὅποιον πρέπει νὰ γνωρίσῃ καλύτερον τὸ "Αγιον ὅρος καὶ νὰ μάθῃ νὰ ἔκτιμα τὴν μοναδικὴν βιζαντινὴν κληρονομίαν, τὴν ὅποιαν ἄγγουπνοι φρουροὶ διαφυλάττουν οἱ 'Αγιορεῖται πατέρες εἰς τὰς Ἱερὰς μονάς των. Ἐπειδὴ δὲ δύσκολον εἶναι νὰ γραφῇ ἄλλο τόσον ἀκριβές, συστηματικὸν καὶ εὐπεριήληπτον, νομίζω ὅτι θὰ ᾔτο πολὺ ὀφέλιμον νὰ μεταφρασθῇ τοῦτο εἰς τὴν Ἑλληνικήν.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Fr. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten. Im Auftrage und mit Unterstützung der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Textband. Münchener Verlag (Bisher F. Bruckmann), [194δ]. 4ον σ. 363. Tafelband, πίν. 128.

'Ως γνωστόν, τὰ ἔγγραφα ἐπίσημα καὶ ἴδιωτικά, σύγχρονα συνήθως πψός τὰ γεγονότα, διὰ τὰ ὅποια ἔγραφησαν, καὶ τὰ πράγματα, περὶ τῶν ὅποιών γράφουσιν, ἀποτελοῦν πρώτην καὶ σπουδαιοτάτην πηγὴν διὰ τὴν καθόλου ἵστορίαν, δηλαδὴ τὴν τε πολιτικὴν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὅποια πολλαχῶς οὖ μόνον συμπληρώνει, ἀλλὰ καὶ πολλάκις διορθώνει τὰς συγγραφικὰς πηγάς, ἀκριβῶς ὅπως καὶ αἱ ἀρχαῖαι ἐπὶ λίθων ἢ ἄλλων στερεῶν ὑλῶν ἐπιγραφαὶ συμπληρώνουν ἢ καὶ διορθώνουν τὰς ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων πληροφορίας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ περὶ ταῦτα ἀσχολουμένη βοηθητικὴ τῆς ἱστορίας ἐπιστήμη, ἡ διπλωματικὴ, ἔχει τόσην σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν καὶ τῶν χρόνων, οἱ ὅποιοι μᾶς ἐκληροδότησαν ἔγγραφα, ὅσην καὶ ἡ ἐπιγραφικὴ διὰ τοὺς λαοὺς καὶ τοὺς χρόνους, ἐκ τῶν ὅποιών προέρχονται αἱ εὑρισκόμεναι ἐκάστοτε ἐπιγραφαί. "Οπως δὲ ἡ ἐπιγραφικὴ ἀσχολεῖται κυρίοις μὲ τὴν μορφὴν τῶν γραμμάτων καὶ τὴν ἴδιορρημάτων ἐν γένει τῆς γραφῆς, τὸ εἰδος τοῦ περιεχομένου καὶ τὴν

φρασεολογίαν καὶ τὸν τρόπον ἐν γένει τῆς συντάξεως αὐτῶν καὶ ζητεῖ νὰ καθορίσῃ τὰ ἔξωτερικὰ καὶ τυπικὰ τεκμήρια, τὰ δποῖα βοηθοῦν εἰς τὴν χρονολόγησιν, τὴν συμπλήρωσιν καὶ πολλάκις καὶ τὴν κατανόησιν τῶν ἐπιγραφῶν, κατὰ τὸν ἔδιον τρόπον καὶ ἡ διπλωματικὴ ἀσχολεῖται μὲ τὴν Ἰδιόρρυθμον πολλάκις γραφὴν τῶν ἔγγραφων, μὲ τὰς ὑλας, ἐπὶ τῶν δποίων καὶ διὰ τῶν δποίων ταῦτα γράφονται, καὶ μὲ πᾶν ἄλλο, δια σχετίζεται μὲ τὴν ἔξωτερικὴν τῶν ἔγγραφων μορφὴν, ἐπειτα μὲ τὴν χρονολογίαν των, μὲ τὰ εἶδη των, ὡς καὶ τὸν τρόπον ἐν γένει τῆς συντάξεως των, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δποίων θὰ εἴναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν καὶ τὰ ἀχρονολόγητα, νὰ συμπληρωθοῦν κατὰ τὸ δυνατὸν τὰ ἐνδεχομένως παρουσιαζόμενα ἐν αὐτοῖς κενὰ καὶ νὰ ἐλεγχθῇ πολλάκις καὶ ἡ γνησιότης αὐτῶν. Είναι δὲ αὐτονόητον διτ, δπως ἡ ἐπιγραφικὴ διαφέρει κατὰ λαοὺς καὶ χρονικὰς περιόδους ἔνεκα τῆς διαφορᾶς τῆς γλώσσης καὶ τῆς γραφῆς καὶ τῶν ἰστορικῶν ἐν γένει συνθηκῶν, οὕτω καὶ ἡ διπλωματικὴ εἴναι διάφορος κατὰ λαοὺς καὶ περιόδους.

Τὸ Βυζάντιον μᾶς ἐκληροδότησε πολυάριθμα ἔγγραφα. Πλούσια εἰς ἔγγραφα ἦσαν καὶ εἶναι ἀκόμη τὰ ἀρχεῖα τῶν μονῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους, τὸ δποῖον καὶ κατὰ τοῦτο ὑπῆρξε θεματοφύλαξ τῆς βυζαντινῆς κληρονομίας. Τὰ ἀρχεῖα ταῦτα προσείλκυσαν ἥδη ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ παρελθόντος αἰώνος τὴν προσοχὴν τῶν ἐπιστημόνων, καὶ κυρίως τῶν Ρώσων, οἱ δποῖοι καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἐξέδωσαν εἴτε ἐν περιλήψει εἴτε καὶ αὐτούσια,¹ ἐκείνῳ δμως τὸ δποῖον μέχρι τινὸς ἐλειπεν ἥτο ἡ συστηματικὴ τῶν ἔγγραφων μελέτη καὶ γνῶσις ὡς ἔγγραφων, διότι ἐλειπον αἱ εἰκόνες αὐτῶν καὶ δὴ τῶν πρωτοτύπων, τὰ δποῖα οἱ μοναχοὶ ἐδίσταζον νὰ ἐπιδείξουν εἰς τοὺς ἐρευνητάς. "Οπως δὲ ἐπιγραφικὴ ἐπιστήμη δὲν θὰ ἥδυνατο οὔτε νὰ διαμορφωθῇ οὔτε νὰ διδαχθῇ ἀνευ γνώσεως τῶν πρωτοτύπων ἡ ἀκριβῶν τυλάχιστον ἀπεικονίσεων αὐτῶν, οὕτω καὶ διπλωματικὴ ἀνευ γνώσεως τῶν πρωτοτύπων καὶ τῆς ὑπάρχεως εἰκόνων αὐτῶν, προσιτῶν ἐκάστην στιγμὴν εἰς τοὺς μελετητάς. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐλλείψεως ταύτης ὑπῆρξαν καὶ αἱ πιαρατηρούμεναι σήμερον ἀτέλειαι εἰς τὰς παλαιοτέρας δημοσιεύσεις ἔγγραφων.

Τὴν ἐλλειψιν ταύτην, ἡ δποία ἐσημειώθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Karl Brandi κατὰ τὸ ἔτος 1904,² συνεπλήρωσεν ἐν μέρει ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως δημοσιευθεῖσα ἐν ἔτει 1931 συλλογὴ πανομοιοτύπων βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν ἔγγραφων ἐκ τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τῆς Bauaρικῆς

¹ Περὶ τῶν ἀπὸ τοῦ 1905 μέχρι τοῦ 1938 γενομένων ἐκδόσεων καὶ ἐργασιῶν ἐπὶ τῶν ἔγγραφων διδακτικὸν εἴναι τὸ ἀρθρον τῆς *Germane Rouillat d, La diplomatie byzantine depuis 1905* ἐν *Byzantion* τ. 13 (1939) σ. 605 - 629.

² Βλ. εἰς τὸ εὐθύνη κατωτέρω σημειούμενον ὅργον τοῦ Dölger σ. V.

°Ακαδημίας.¹ Τὸ πρῶτον τοῦτο καὶ πολύτιμον διὰ τὴν βυζαντινὴν διπλωματικὴν συστηματικὸν ἔργον ἐπηκολούθησεν ἡ δημοσίευσις καὶ ἄλλων φωτογραφιῶν ἔγγραφων ἰδίως ἐκ τῆς συλλογῆς τῆς ἐπιστημονικῆς εἰς Ὁ Αγιον ὅρος ἀποστολῆς Millet, συμπληρώνει δὲ τώρα καὶ ἐπιστεγάζει τὸ προκείμενον.

Ο συγγραφεύς, δ ὅποιος, ὡς ἐλέχθη ἥδη εἰς τὴν προηγούμενην βιβλιοθεισίαν, εἶχεν ἐπισκεφθῆ καὶ παλαιότερον τὸ Ὁ Αγιον ὅρος χάριν ἀρχειακῶν μελετῶν, ἐπεσκέψθη τοῦτο ἐκ νέου κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ παρελθόντος πολέμου ἐπὶ κεφαλῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς διὰ τὸν αὐτὸν κυρίως σκοπόν. Κατὰ τὴν ἀποστολὴν ταύτην συνεπλήρωσε κατὰ τὸ δυνατὸν τὸ φωτογραφικὸν του ὑλικόν, ἐξ αὐτοῦ δὲ μᾶς δίδει εἰς τὸ παρόν ἔργον πλουσίαν καὶ κατάλληλον ἐκλογῆν, ἀποβλέπουσαν κυρίως εἰς τὴν διευκρίνισιν τῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν διπλωματικὴν. Τὰ ἔγγραφα δίδονται κατὰ τὰς ἑξῆς κατηγορίας. Α') Αὐτοκρατορικά: χρυσόβουλοι λόγοι, χρυσόβουλα σιγίλλια, προστάγματα. Β') Δεσποτικά. Γ') Σεβαστοκρατορικά. Δ') Ἐπίσημα ἀντίγραφα αὐτοκρατορικῶν. Ε') Πλαστά. Ζ') Υπαλληλικά: διοικητικά καὶ δικαστικά, ἐκτιμητικά, πρωτικά. Ζ') Ἐκκλησιαστικά: ἐνυπόγραφα, μετὰ μηνολογίου, συνοδικαὶ ἀποφάσεις, ἐπισκοπικά, ἔγγραφα τῶν πρώτων τοῦ Ὁ Αγιον ὅρους. Η') Ἰδιωτικά. Θ') Σφραγῖδες ἔγγραφων: χρυσαῖ, μολύβδινοι κ.τ.λ. καὶ τέλος Ι') Σέρβων ἀρχόντων εἰς ἐλληνικὴν γλῶσσαν. Ἐκάστης κατηγορίας προτάσσεται διδακτικὴ γενικὴ εἰσαγωγὴ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς μορφῆς τῶν ἔγγραφων, τῶν περιλαμβανομένων εἰς αὐτήν, ἐκάστου δ' ἔγγραφου προτάσσονται μεθοδικῶτα αἱ ἀναγκαῖαι διπλωματικαὶ διασαφήσεις περὶ τοῦ τόπου, ὃπου ἀπόκειται, τῆς διατηρήσεως καὶ τῆς ἔξωτερης αὐτοῦ μορφῆς ἐν γένει, τῆς γραφῆς, τῶν ἐξ αὐτοῦ διπλωματικῶν διδαγμάτων, τῆς γλώσσης καὶ τῆς δρομογραφίας αὐτοῦ, τῶν ἐκδόσεων αὐτοῦ, ἔτι δὲ καὶ περίληψις ἐν γερμανικῇ μεταφράσει τοῦ περιεχομένου. Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον ἐν μεταγραφῇ μετὰ τοῦ ἀπαραιτήτου κριτικοῦ ὑπομνήματος, ἀκολουθοῦν δὲ ἀξιόλογοι ὁρμηνευτικαί, γλωσσικαὶ καὶ πραγματικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ περιεχομένου, αἱ δποῖαι διευκολύνονται τὸν ἀναγνώστην οὐ μόνον εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐν τῷ ἔγγραφῳ λεπτομερεῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἴστορικὴν ἐκτίμησιν τῆς συμβολῆς αὐτῶν εἰς ποικίλα προβλήματα τῆς βυζαντινῆς ἴστορίας, τῆς δποίας συμβολῆς τὴν φύσιν καὶ τὴν ἔκτασιν ἐπανειλημμένως ἔξηγει καὶ τονίζει ὁ συγγραφεύς.² Τέλος πίναξ τῶν σπουδαιοτάτων δόνομάτων καὶ τοπωνυμίων κλείει

¹ Fr. Döller, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden. 67 Abbildungen auf 25 Lichtdrucktafeln aus dem Lichtbilderarchiv der Bayerischen Akademie der Wissenschaften zusammengestellt, beschrieben, erläutert und in Umschrift wiedergegeben. München 1931.

² Προβλ. ὅσα λέγει γενικῶς ἐν σ. 8 τῆς εἰσαγωγῆς.

τὸν τόμον τῶν κειμένων. Ἡ ἔκδοσις τῶν κειμένων γίνεται κατὰ τὴν διπλωματικὴν λεγομένην μέθοδον, δηλαδὴ μὲ δλα τὰ δρογραφικὰ καὶ ἄλλα λάθη, τὰ δποῖα διορθοῦνται εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα. Ὁ συγγραφεὺς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Lemerle, δστις ἐπροτίμησε τὴν σποραδικὴν διόρθωσιν,¹ ἥκολούμθησε τὴν μέθοδον τῆς γενικῆς διορθώσεως, σπανιώταται δὲ καὶ ἐντελῶς ἀσήμαντοι εἶναι αἱ παραλείψεις, τὰς δποίας παρετίθησα, αἱ δποῖαι ἵσως εἶναι καὶ ἀμφίβολοι, διότι εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ δφείλωνται εἰς τυπογραφικὰ παροράματα, τὰ δποῖα δμως καὶ αὐτὰ εἶναι σπανιώτατα. Παραθέτω τὰ ἔξης ἀδιόρθωτα ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι 30,1 ἐπικιλημένη ἀντὶ ἐπικεκιλημένη, 30,7 πῦργον ἀντὶ πύργον, 32,1 κομιδὴ ἀντὶ κομιδῆ. Ἡ ἔκδοσις εἰς τε τὸ σύνολον καὶ τὰς λεπτομερείας πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πρότυπος. Πολύτιμον συμπλήρωμα τοῦ τόμου τῶν κειμένων ἀποτελεῖ δ τόμος τῶν πινάκων, δστις μὲ τὸν πλοῦτον αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπιτυχῆ ἐκλογὴν δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ὁ ἀποτελέση ἀπαραίτητον βιηθῆμα διὰ πάντα ἀσχολούμενον ἥ ἐπιθυμοῦντα νὰ ἀσχοληθῇ καθ³ οἴονδήποτε τρόπον μὲ τὴν βυζαντινὴν διπλωματικὴν καὶ τὰ βυζαντινὰ ἐγγεαφα.

Θὰ ἡτο θρασύτης ἐκ μέρους τοῦ γράφοντος τὰς γραμμὰς ταύτας νὰ θελήσῃ νὰ κάμῃ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ καθαρῶς διπλωματικοῦ μέρους τοῦ ἔργου ἀνδρὸς εἰδικωτάτου περὶ τὴν βυζαντινὴν διπλωματικήν, τῆς δποίας μάλιστα ἐν πολλοῖς πρέπει νὰ θεωρηθῇ συστηματοποιητής καὶ δημιουργός. Μίαν μόνον παρατήρησιν ἔχω νὰ κάμω ὡς πρὸς τὰ περὶ σφραγίδων λεγόμενα. Ὁ συγγραφεὺς διμιλῶν περὶ τῆς χρονολογήσεως αὐτῶν ἀναφέρει μόνον τὰ κριτήρια τοῦ Schlumberger. Ταῦτα κατὰ τὴν γνώμην μου συνεπλήρωσε καὶ διώρθωσεν ἐν πολλοῖς δ ἀριστος γνώστης αὐτῶν ἀείμνηστος Κωνσταντόπουλος ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Συλλογῆς Σταμούλη, δστις διακρίνας χρονολογικῶς ἐνδεκα κατηγορίας μολυβδοβουλλῶν ἔδωκε συγχρόνως καὶ τὰ χρονολογικὰ δρια ἐκάστης.² Ἐκεῖ δπου θὰ ἡδυνάμην νὰ κάμω μερικὰς σποραδικὰς παρατηρήσεις εἶναι αἱ εἰς τὰ πράγματα παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως. Αἱ παρατηρήσεις αὗται εἶναι κατὰ τὴν σειρὰν τῶν ἐγγράφων αἱ ἔξης.

Ἐν 1/2 στ. 26 κε. δ συγγραφεὺς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐγγράφων διαχίνει τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα εἰς τρεῖς κατηγορίας 1) ταγματικά, 2) θεματικά καὶ 3) σωματοφύλακας, οἱ δποῖοι ἀπετελοῦντο κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἐγγράφων, ἦτοι τὸν IA' αἰῶνα, ἐκ ξένων, Ρώς, Βαράγγων, Κουλπίγγων κτλ., παρατηρεῖ δ' ὅτι αἱ διαφοραὶ τῶν ἀπαλλαγῶν ἀπὸ τῶν

¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 710.

² Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα. Συλλογὴ Α. Κ. Π. Σταμούλη. Ἐν Ἀθήναις 1930 σ. γ' κέ.

ἐπιβαρύνσεων αὐτῶν, αἵτινες συνίσταντο εἰς τὴν χορήγησιν καταλυμάτων (μιτάτων), ἐν τῇ ἀπαριθμήσει τῶν ξένων τούτων εἶναι ἀσήμαντοι, φέρει δὲ ὡς παράδειγμα ὅτι ἔν τισι ἀπαντᾶται τὸ σῶμα τῶν ἀθανάτων, ἀναφέρονται δὲ καὶ Ἀλανοὶ καὶ Σαρακηνοί. Ὅπως εἶναι διατυπωμένη ἡ φράσις εἶναι δυνατὸν νὰ δημιουργήθῃ εἰς τὸν ἀδαεστερον ἀναγνώστην ἡ ἐντύπωσις, ὅτι οἱ ἀθάνατοι ἀνήκουν εἰς τοὺς ξένους, πρᾶγμα τὸ δποῖον ἀσφαλῶς δὲν ἔνοει δι συγγραφεύς, διότι εἶναι γνωστὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν ἴστορίαν ὅτι οὗτοι ἦσαν σῶμα ἐκ Ρωμαίων στρατιωτῶν, τὸ δποῖον ἵδρυσε τὸ πρῶτον δι Τζιμισκῆς, ἐπανίδρυσεν δι Μιχαὴλ δι Ζ', μνημονεύεται δὲ καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου καὶ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ. Χάριν τῶν φιλιστόρων ἀναγνωστῶν τῶν Μακεδονικῶν παραθέτω ἐνταῦθα τὰ σπουδαιότερα τῶν σχετικῶν χωρίων.

Λέων Διάκονος Βόνν. 107,11 κε. Εὑθὺς οὖν Ἰλην γενναίαν καὶ νεανικὴν ἀνδρῶν ἐκλεξάμενος (δι Τζιμισκῆς), ἀθανάτους τε τούτους κατονομάσας, περὶ αὐτὸν εἶναι διεκελεύσατο.

Βρυέννιος Βόνν. 133,15 κε. Ἐξῆγει οὖν δι Κομνηνός, σχὼν μεθ' ἑαυτοῦ τούς τε ξυμμάχους Τούρκους καὶ τοὺς Χωματηνοὺς λεγομένους, οὓς μετὰ τοῦ βασιλέως ἐληλύθεισαν τοῦ Βοτανειάτου, καὶ Φράγγων τῶν ἐξ Ἰταλίας ἐλθόντων ἀπόμοιράν τινα καὶ τῆς τῶν ἀθανάτων καλουμένων φάλαγγος ἐπαγόμενος. Τίνες δὲ οἱ ἀθάνατοι οὗτοι εἰπεῖν ἀναγκαῖον. Ὁ βασιλεὺς Μιχαὴλ, ἢ τὰληθὲς εἰπεῖν δι ἐκτομίας Νικηφόρος δι λογοθέτης, ίδων τὸ τῆς ἔφας στράτευμα ἀπαν ἥδη ἐκλελοιπὸς ὡς ὑποχείριον τῶν Τούρκων γενόμενον, ἐφρόντιζεν ὡς οἶόν τε στράτευμα καταστῆσαι νεόλεκτον, καὶ δῆ τινας τῶν ἐξ τῆς Ἀσίας διασπαρέντων καὶ ἐπὶ μισθῷ δουλευόντων συλλέγων θώρακάς τε ἐνέδυε καὶ θυρεοὺς ἐδίδουν καὶ κράνη φέρειν καὶ δόρατα. Ἐπιστήσας δὲ αὐτοῖς ἔνα τῶν στρατηγῶν εὑφυῶς δμοῦ καὶ ἐπιδεξίως πρὸς τὴν ἐκείνων ἀσκησιν ἔχοντα (ἥν δὲ οὔτος δι Καππάδοξ Κωνσταντῖνος, ἀνὴρ πρὸς γένος ἐγγίζων τῷ βασιλεῖ Μιχαὴλ καὶ συνήθης τούτῳ καὶ σύντροφος) ἐγύμναζε δι' αὐτοῦ καὶ τὰ στρατιωτικὰ ἔξεπαίδευεν. Ὁπηνίκα δὲ καὶ διππεύειν ἀσφαλῶς ἥδη δύναιντο καὶ τὰ ὅπλα φέρειν ἰκανῶς καὶ εὑφυῶς ἐδόκει γεγυμνάσθαι κατὰ τὸ ἔξωθεν, ἐδόκει γυμνάζειν τούτων καὶ τὰς ψυχάς. Ὁπλίζεσθαι γοῦν αὐτοὺς παρασκευάζων περιήρει μὲν τῶν δοράτων τὰ ξίφη, κατὰ ἔλας δὲ αὐτοὺς διαιρῶν κατὰ πρόσωπον ἵστα ἀλλήλους, ἐπὶ τα ἐκέλευε σφοδρῷ τῇ οὐμῇ τοὺς ἵππους ἐλαύνοντας χωρεῖν καὶ ἀλλήλων καὶ παίειν ὡς οἶόν τε τοῖς δόρασιν, καὶ οὕτω τοὺς τολμηρότερον πρὸς τὸ ἔογον χωροῦντας τοῖς πρώτοις κατέλεγε Τοὺς γοῦν πολλάκις ἐν τῇ κατ' ἀλλήλων συμπλοκῇ ἀρίστους ἀναφανέντας ἀθανάτους ὀνόμασε, καὶ

οὔτως ξυνέβη πάντας τοὺς τὴν συλλεγεῖσαν ἀναπληροῦντας φάλαγγα ἀθανάτους δύναμασθῆναι.

Αἰταλειάτης Βόνν. 243,11. Ὡν δὲ τῷ βασιλεῖ (Μιχαὴλ) καὶ στρατὸς Ἰδιαίτατος, ἀπὸ συγκλύδων ἀνδρῶν ἀθροισθείς, καὶ τῇ γυμνασίᾳ προσλαβὼν τὸ εὐδόκιμον, οὓς καὶ ἀθανάτους ὁ βασιλεὺς οὗτος ὠνόμασε.—306,15. Ἐπεὶ δ' ἐκεῖνοι πρὸς τὰ ἐνδότερα τῆς ἀνατολῆς ἐπιστρατεύειν οὐκ εἶχον εὐθυμοῦς ὡς πλείονος τάχα παρασκευῆς ἐπιζητουμένης τοῖς πράγμασι, μετεπέμψατο καὶ ἔτεροις στρατιώτας ὁ βασιλεὺς (Βοτανειάτης), οὓς ἀθανάτους ἐκάλουν, πλῆθος μὲν ὄντας οὐκ εὐαρίθμητον, καὶ τόξον εὖ ἥσκημένους, καὶ τέλλα πολεμικὰ διὰ πείρας ἔχειν ἐκ τῆς συνεχοῦς γυμνασίας ὑπειλημμένους· ἀταξίᾳ δὲ καὶ ἀπιστίᾳ δουλεύοντας τούτους φιλανθρώποις δμιλίαις καὶ παραγγελίαις ὁ βασιλεὺς, μᾶλλον δὲ δωρηματικαῖς εὐποιίαις πρὸς τὸ ἐργαμενέστερον καὶ ἰσχυρότερον καταστῆσαι σπουδάσας εἰς Χρυσόπολιν διαπορθμευθῆναι πεποίηκε.

Ιωάννης Σκυλίτσης ἐν συνεχείᾳ τοῦ Κεδρηνοῦ Βόνν. II 727,15. Εἰ μὴ γὰρ ἦν τοῦτο, εὐκόλως ἀν τὸν Βρυννιὸν κατηγωνίσατο, στρατὸν τε Ἰδιαίτατον ἔχων, οὓς δύναμίζουσιν ἀθανάτους, καὶ ἔτερον οὐκ ἀγεννῆ ἀπὸ συγκλύδων συγκείμενον.—Ο Σκυλίτσης φαίνεται ἀντιγράφων τὸν Αἰταλειάτην, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ παρανοῶν αὐτόν, διότι χωρίζει τοὺς ἀθανάτους ἀπὸ ἄλλου δῆθεν στρατοῦ ἐκ συγκλύδων συγκειμένου, ἐνῷ αὐτοὶ οὗτοι οἵ ἀθανάτοι ήσαν σύγκλυδες.

Αννα Κομνηνὴ Βόνν. I 25,14. Ἀθάνατοί τε γάρ τινες αὐτῇ (τῇ βασιλείᾳ) κατελείφθησαν χθὲς καὶ πρώην ξίφους ἡμιμένοι καὶ δόρατος, καί τινες ἐκ τοῦ Χώματος στρατιῶται δλίγοι, καὶ Κελτική τις στρατιὰ εἰς δλίγους τινάς περισταμένη. Τούτους δὴ τῷ ἔμῷ πατρὶ Ἀλέξῳ διδόσαι, καὶ ἀμασιμάχους ἀπὸ τῶν Τούρκων προσκαλεσάμενοι, ἔξιέναι οἱ περὶ τὸν βασιλέα προσέταττον καὶ ξυμιίξαι τῷ Βρυννίῳ, οὐ μᾶλλον εἰς τὴν ἐφεπομένην στρατιὰν θαρροῦντες ἢ εἰς τὸ φρόνημα τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὴν ἐν πολέμοις καὶ μάχαις δεινότητα.

Είναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἡ "Αννα ἐκφράζεται μετά τινος καταφρονήσεως περὶ τῶν ἀθανάτων, ὡς ἀπειροπολέμων. Τοῦτο πιθανῶς δφεύλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οὗτοι ήσαν πιστοὶ εἰς τὸν Βοτανειάτην, ὡς ἡ Ἰδία λέγει ἀλλαχοῦ (120,6 κε. ὡς δὲ ἐνταῦθα μὲν ἐφεστάναι τοὺς ἀθανάτους λεγομένους ἐμάνθανε (δ Καΐσαρ), (στρατευμα δὲ τοῦτο τῇς Ῥωμαϊκῆς δυνάμεως Ἰδιαίτατον.) .. φησὶ πρὸς τὸν Ἀλέξιον παραινῶν, μήτε τοῖς Βαράγγοις ἐμβαλεῖν, μήτε τοῖς ἀθανάτοις προσεμβαλεῖν. Οἱ μὲν γὰρ (ἀθανάτοι) αὐτόχθονες ὄντες τῷ βασιλεῖ, πολλὴν τὴν εἰς αὐτὸν ἐξ ἀνάγκης ἔχοντες εὗνοιαν,

θᾶττον ἀν τὰς ψυχὰς παραδοῖεν ἢ πονηρόν τι κατ' αὐτοῦ μελετῆσαι πεισθήσονται). Τὸ δὲ λεγόμενον ὑπ' αὐτῆς «χθὲς καὶ πρώην τοῦ ξίφους ἡμμένοι» ἀποτελεῖ τεκμήριον ὅτι τὸ σῶμα εἶχε συγκροτηθῆ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Ζ'. Ἡ ἐν BZ τ. 38 σ. 236 ἐκφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως γνώμη, ὅτι ἡ συμπαράθεσις τῶν ἀθανάτων μεταξὺ τῶν ξένων δηλοῖ ὅτι ὅλοι οὗτοι ἀπετέλουν στρατεύματα μὲ εἰδικὸν ὅπλισμὸν καὶ στολήν, ἡ δὲ ἐθνικότης τῶν φρεόντων αὐτὰ ἥτο τι τὸ δευτερεῦνον βραδύτερον, δὲν νομίζω ὅτι ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα, τούλαχιστον ὡς πρὸς τὸν ὅπλισμὸν τῶν ἀθανάτων. Διότι κατὰ τὰς πληροφορίας τῶν συγγραφέων μόνον οἱ Βάραγγοι ἡσαν «οἵ ἐπὶ τῶν ὕμων τὰ ξίφη κραδαίνοντες» ἢ «οἵ κατωμάδὸν τοὺς ἑτεροστόμους πελέκεις ἀνέχοντες». (Πρβλ. τὴν σημείωσιν τοῦ Ducange εἰς τὴν "Ανναν Κομνηνὴν Βόνν. II 464). Πρέπει δὲ νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ Ἀννα (Βόνν. I 120) περιορίζει τὸν δπλισμὸν τούτον μόνον εἰς τοὺς Βαράγγους, χωρὶς νὰ τὸν ἐπεκτείνῃ καὶ εἰς τοὺς Νεμίτζους.

Πλὴν τούτων ἡ ὑπαγωγὴ ὅλων τῶν ξένων εἰς τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ βασιλέως καὶ ἡ ὁπὸς ἐκ τούτου διαιρεοίς τῶν βιζαντινῶν στρατευμάτων εἰς τρεῖς κατηγορίας δὲν φαίνεται νὰ συμφωνῇ ἀπολύτως πρὸς τὴν φρασεολογίαν τῶν ἐγγράφων. Ἡ φρασεολογία αὕτη εἰς τὰ χρυσόβουλλα τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' ὑπὸ τὴν πληρεστέραν αὐτῆς μορφὴν ἔχει ὡς ἐξῆς: ἀπό τε μιτάτου ἀρχόντων ταγματικῶν καὶ θεματικῶν, ρωμαϊκῶν τε παραταγῶν καὶ ἐθνικῶν, ἔτι τε Ρώς, Βαράγγων, Κουλπίγγων, Ἰγγλίνων, Φράγκων, Νεμίτζων, Βουλγάρων, Σαρακηνῶν, ἀθανάτων καὶ λοιπῶν ἀπάντων Ρωμαίων τε καὶ ἐθνικῶν.¹ Ἐάν παρακολουθήσωμεν αὐτὴν λέξιν πρὸς λέξιν θὰ ξῶμεν 1) ἀρχοντας ταγματικούς, 2) ἀρχοντας θεματικούς, 3) παραταγάς όωμαϊκάς, 4) παραταγάς ἐθνικάς, 5) προσέτι (ἔτι τε) Ρώς, Βαράγγους ... Βουλγάρους, Σαρακηνούς, ἀθανάτους καὶ λοιποὺς ἀπαντας Ρωμαίους καὶ ἐθνικούς. Τί εἶναι ταγματικὰ καὶ θεματικὰ στρατεύματα καὶ ποῖοι οἱ ἀρχοντες αὐτῶν εἶναι γνωστόν. Πρόβλημα εἶναι τί ἀκριβῶς ἔννοοῦν τὰ ἐγγραφα, ὅταν ὅμιλοῦν περὶ παραταγῶν ρωμαϊκῶν καὶ ἐθνικῶν. Ἡ λέξις παραταγαὶ χρησιμοποιεῖται πιθανώτατα ἐνταῦθα προδήλως χάριν ἀντιδιαστολῆς πρὸς τοὺς ἀρχοντας, ταγματικούς καὶ θεματικούς, διὰ νὰ δηλώσῃ τὰ στρατεύματα ἐν τῷ συνόλῳ, ἀρχοντας δηλ. καὶ ἀρχομένους, διότι, δπως διὰ τοὺς ἀρχοντας, πιθανώτατα ἔζητούντο καταλύματα (μιτάτα) καὶ διὰ τοὺς στρατιώτας, δταν τὰ στρατεύματα εὑρίσκοντο ἐν ἐκστρατείᾳ. Καὶ αἴ μὲν ρωμαϊκαὶ παραταγαὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους περιελάμ-

¹ Βλ. 3,27. Πρβλ. Καὶ τὸ ὑπὲρ τοῦ ἄγιου Χριστοδούλου χρυσόβουλλον τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' ἐν Miklosich-Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi τόμ. 6 ἀρ. XIII σ. 47.

βανον πλὴν τῶν παλαιῶν ταγματικῶν καὶ θεματικῶν στρατευμάτων καὶ ἀλλὰ εἰδικὸν ὅνομα ἔχοντα σώματα, τὰ δποῖα ἔδρουν οἱ ἐκάστοτε αὐτοκράτορες, ὅσάκις παρίστατο ἀνάγκη. Οὗτως διογένης διογένης, εὑρὼν παραλελυμένα τὰ στρατεύματα, συγκεντρώνει νέους ἐκ πάσης χώρας καὶ πόλεως.¹ Ο Νικηφόρος διογένης, οἱ δποῖοι κατήγοντο μὲν ἐκ τοῦ Χώματος, τοὺς λεγομένους Χωματηνούς, οἱ δποῖοι καταλεχθῶσι καὶ οἱ ἄθανατοι, ἀνήκοντες εἰς τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ αὐτοκράτορος.

Πρὸς τὰς *Rωμαϊκὰς* ταύτας παραταγὰς τὰ ἔγγραφα ἀντιδιαστέλλουν τὰς ἑθνικάς. Η λέξις ἑθνικὸς εἰς τὸ Χριστιανικὸν Βυζάντιον δηλοῖ ἀρχικῶς τοὺς μὴ Χριστιανοὺς καὶ τοιοῦτοι προσελαμβάνοντα πολλάκις εἴτε ὡς σύμμαχοι, δπως οἱ Τούρκοι τοῦ Κουτλουμούς, εἴτε ἀλλως ἐπὶ ὀρισμέναις ἀμοιβαῖς καὶ ἀλλαις φιλοτιμίαις. Εἰς τὰ ἔγγραφα δηλοῖς ἑθνικὸς δηλοῖ ἀπλῶς τοὺς μὴ *Rωμαίους*, ἀνεξαρτήτως ἀλλαγῆς τοῦ Χριστιανοὶ ή ὅχι.² Διότι καὶ κατωτέρω, δπου γίνεται λόγος περὶ Ρώς, Βαράγγων, Βουλγάρων, ἀθανάτων κτλ., ἐκ τῶν δποίων οἱ πλεῖστοι εἶναι Χριστιανοί, προστίθεται γενικῶς ἡ αὐτὴ διάκρισις, καὶ λοιπῶν ἀπάντων, *‘Ρωμαίων τε καὶ ἑθνικῶν.* Η ἀντι-

¹ Ατταλειάτης Βόνν. 104, 13. Ο δὲ βασιλεὺς κατάλογον στρατιωτικὸν ποιησάμενος, καὶ ἐκ πάσης χώρας καὶ πόλεως νεότητα συλλεξάμενος καὶ ἀξιώμασι καὶ δώροις ἀναθαρφῆσαι πεποιηκώς, καὶ δι' ὀλίγου τὸν ἀριθμὸν τῶν ταγμάτων ἀναπληρώσας, καὶ λοχαγοὺς τοὺς ἀρίστους ἔκαστην τούτων ἐπιμελῶς προστησάμενος, συμμίξας δὲ καὶ τοῖς ἀπὸ τῆς ἐσπέρας ἐλθοῦσιν, ἐν δλίγῳ χρόνῳ στρατιὰν ἀξιόμαχον κατεπεράξατο, καὶ μετὰ τοσαύτης δυνάμεως ἐπὶ Πέρσας ἐπιστατικάτεφον ἥλαυνεν.

² Νικηφόρος Βρυνέννιος Βόνν. 133,15. Εξῆγει οὖν διογένης, σχών μεθ' ἑαυτοῦ τοὺς τε ἔνδυμάχους Τούρκους καὶ τοὺς Χωματηνούς λεγομένους, οἱ μετὰ τοῦ βασιλέως ἐληλύθεισαν τοῦ Βοτανείατου. — Πρβλ. καὶ "Αννα Κομνηνὴ Βόνν. I 131,5. τοίνυν καὶ συναγαγόν τοὺς ἐπὶ τῶν ὅμων τὰ ξίφη κραδαίνοντας ἀπαντας καὶ δόποις ἐκ τοῦ Χώματος ὁμηρητο. — Η "Αννα ἀναβιβάζει τὸν ἀριθμὸν τῶν Χωματηνῶν τούτων εἰς τριακοσίους μόνον, χαρακτηρίζει δὲ ὡς ἀνάλκιδας καὶ ἀπειροπολέμους (I 170,10). Πρβλ. καὶ I, 29,3. 134,9.

³ Ατταλειάτης Βόνν. 288,11 κέ.

⁴ "Αννα Κομνηνὴ Βόνν. I 359,1. Πρβλ. καὶ τὴν σημείωσιν τοῦ *Ducange* αὐτ. II 557.

⁵ Αὐτ. I 178.

⁶ "Αξιον παρατηρήσεως εἶναι διτι ἐν τῇ ἔγγραφῳ συμφωνίᾳ τοῦ Ἀλεξίου Α' πρὸς τὸν Βαΐμοιντον πρὸς ἀντιδιαστολὴν τῶν χριστιανικῶν ἀπὸ τῶν μὴ χριστιανικῶν χωρῶν γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως παγανικαὶ ("Αννα II 234,8. Παγανικαὶ η χριστιανικαὶ. Πρβλ. καὶ II 132,22. Παγάνων δονομάζων αὐτὸν καὶ τῶν Χριστιανῶν πολέμιον) προφανῶς ἐξ ἐπιδιάσεως δυτικῆς, διότι κατὰ τὰ ἀλλα η "Αννα χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν ἑθνικὸς μὲ τὴν παλαιὰν χριστιανικὴν σημασίαν.

διαστολὴ αὕτη τῶν Ἀρωμαίων πρὸς τὰ ἄλλα ἔθνη καὶ ἴδιως πρὸς τοὺς Βουλγάρους, οἵτινες ἥσαν καὶ ὑπήκοοι τοῦ Βυζαντίου, δεικνύει ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὸ ὄνομα Ἀρωμαῖος εἶχε λάβει πλέον τὴν γνωστὴν ἔθνικὴν του σημασίαν, τὴν ὅποιαν καὶ διετήρησεν ἐπὶ μακρότατον μέχρι τῆς ἀντικαταστάσεώς του διὰ τοῦ ὄνόματος Ἑλλην.

Ἐρχόμεθα εἰς τοὺς Ρώς, Βαράγγους, Βουλγάρους κτλ. Ὁ συγγραφεὺς ὑπάγει συλλήβδην δλους τοὺς ἔνοις τούτους εἰς τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ βασιλέως. Νομίζω ὅτι ἡ ὑπαγωγὴ αὕτη δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. Ὅτι Βάραγγοι ἀπετέλουν μέρος τῆς σωματοφυλακῆς τοῦ βασιλέως, ὡς ἔχοντες ἀκράδαντον τὴν πίστιν, εἶναι γνωστὸν καὶ ἀλλαχόθεν καὶ δὴ καὶ ἐκ τῆς Ἀννης τῆς Κομηνῆς.¹ Ὅτι δμως δλοι οἱ Βάραγγοι καὶ οἱ λοιποὶ ἔνοι ὑπήγοντο εἰς τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ βασιλέως δὲν εἶναι ἀκριβές. Ἡσαν ἀπλῶς μισθοφορικὰ στρατεύματα, τῶν ὅποιων ἔδραι δὲν ᾔτο πάντοτε ἡ Κωνσταντινούπολις. Οὗτως δὲ Ἄττοι εἰάτης λέγει ὅτι δὲ ἀδελφὸς τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου Ἰωάννης εἶχε συγκεντρώσει περὶ ἕαυτὸν ἀρκετὰ στρατεύματα ἐκ τῶν θεμάτων τῆς Δύσεως, μετὰ τῶν ὅποιων ἥσαν καὶ «Βαράγγων καὶ Φράγγων πλήθη πολλά».² Τὰ αὐτὰ γεγονότα ἔξιστορῶν δὲ Σκυλίτσης διακρίνει τοὺς ἐν τῷ Παλατίῳ Βαράγγους, οἵτινες ἔμειναν πιστοὶ εἰς τὸν βασιλέα, καὶ τὸν ἐκτὸς τοῦ Παλατίου, οἵτινες συνετάχθησαν πρὸς τὸν Βρυέννιον.³ Ἐκ τῶν μισθωφόρων τούτων φυσικὰ ἐγίνετο ἐπιλογή τις διὰ τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ βασιλέως. Ὅτι δὲ οὗτοι δὲν ἀπετέλουν μόνοι τὴν σωματοφυλακὴν, ἀλλ᾽ ὑπῆρχον καὶ Ρωμαῖοι σωματοφύλακες, οἷον οἱ ἀθλαντοι, προκύπτει πάλιν ἐκ τοῦ Σκυλίτση, δοτις διμιλῶν περὶ στάσεως τῶν ἐν τῷ Παλατίῳ Βαράγγων κατὰ τὸν βασιλέως προσθέτει ὅτι ἡναγκάσθησαν οὗτοι νὰ ἡσυχάσουν, διότι ἀντετάχθησαν εἰς αὐτοὺς αἱ περὶ τὸν βασιλέα δωμαῖκαι δυνάμεις.⁴

Κατὰ ταῦτα ἡ προτεινομένη τριμερὴς διαιρέσις τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων κατὰ τοὺς χρόνους τούτους δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν δημιουργηθεῖσαν τότε κατάστασιν, ὡς ἔξαγεται ἐκ τῆς φρασεολογίας τῶν

¹ Βόνν. I 120,16 Οἱ δέ γε ἐπὶ τῶν ὅμινων τὰ ἔιρη κραδαίνοντες πάτριον παράδοσιν καὶ οἷον παρακαταθήκην τινὰ καὶ κλήρον τὴν εἰς τοὺς αὐτοκράτορας πίστιν καὶ τὴν τῶν σωμάτων αὐτῶν φυλακὴν ἄλλος ἐξ ἄλλου διαδεχόμενοι, τὴν πρὸς αὐτὸν πίστιν ἀκράδαντον διατηροῦσι καὶ οὐδὲν ψιλὸν πάντως ἀνέχονται περὶ προδοσίας λόγον.

² Βόνν. 242,20.

³ Βόνν. II 737,16. Τοῦ γάρ Βρυεννίου ἀποστιατήσαντος καὶ τῶν ἐκτὸς Βαράγγων ὁμοφρονησάντων αὐτῷ, οἱ ἐν τῷ παλατίῳ Βάραγγοι ἔνα τινὰ ἕαυτῶν ἐπιλεξάμενοι πρὸς τὸν ὁμοεθνεῖς ἀποστέλλουσιν, ἀξιοῦντες ἀφεῖναι μὲν τὸν ἀποστάτην φρονήσαι δὲ τὰ βασιλέως.

⁴ Βόνν. II 738,1. Ἐπανέστησαν δὲ καὶ τῷ βασιλεῖ οἱ Βάραγγοι, καὶ διαχειρίσασθαι αὐτὸν ἔσπευδον. Ἀντιταξαμένων δὲ τούτοις τῶν τοῦ βασιλέως εἰς ἱκετείας ἐτράποντο, καὶ τὸν βασιλέα ἔξιλεωσάμενοι συγγνώμης ἔτυχον.

έγγράφων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν συγγραφέων. Ἡ διαίρεσις αὕτη νομίζω ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ ὡς ἔξης:

A'.) Παραταγαὶ Ῥωμαῖκαι: 1) ταγματικά, 2) θεματικά, 3) ἐκ συγχλύδων, 4) σωματοφύλακες (Ῥωμαῖοι ἀθλάντατοι καὶ εἴ τινες ἄλλοι).

B'.) Παραταγαὶ ἐντικαὶ: 1) ἐκ διαφόρων περὶ τὸ Βυζάντιον ἥτις ἐν τῷ Βυζαντίῳ βαρβάρων, ἐπὶ μισθῷ ἥτις ἄλλως ἐπικουροῦσαι προσωρινῶς ἥτις ἐπὶ μακρότερον χρόνον, οἷον Βούλγαροι, Μανιχαῖοι, Τοῦρκοι Βαρδαριῶται, Οὔζοι, Σαρακηνοί, Ἀλανοὶ κτλ. 2) συμμαχικά, οἷον οἱ Τοῦρκοι τοῦ Κουτλουμούζ, 3) ἐκ διαφόρων τῆς Δύσεως χωρῶν μισθοφορικά, οἷον Ρώς, Βάραγγοι, Κουλπίγγοι, Τιγγλίνοι, Φράγγοι καὶ εἴ τινες ἄλλοι, καὶ 4) σωματοφύλακες Βάραγγοι, Νέμιτζοι καὶ εἴ τινες ἄλλοι.

Ἐν 3, 3 ὁ συγγραφεὺς γράφων περὶ τοῦ προέδρου καὶ κατεπάνω Ἀβύδου Λέοντος τοῦ Κεφαλᾶ λέγει ὅτι τὸ κατεπανίκιον Ἀβύδου ἀνήκεν εἰς τὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου καὶ ὅτι ἦτο ἵσως κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ ἐγγράφου (1086) ἀνεξάρτητον κατεπανίκιον. Νομίζω ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθόν. Τὰ κατεπαρίκια ὡς τμήματα θέματος ἀντικατέστησαν τὰ βάνδα κυρίως περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' αἰῶνος.¹ Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' τὸ ὄνομα βάνδον ὑφίστατο ἀκόμη,² οἱ δὲ κατεπάνω εἶχον θέσιν εὐθὺς μετὰ τοὺς δοῦκας καὶ πρὸ τῶν στρατηγῶν, δπως φαίνεται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου 3,43 καθίσματος τῶν ἐν ὑπεροχῇ ἀρχόντων, δουκῶν, κατεπάνω, κριτῶν, στρατηγῶν,³ ἐνῷ ἀντιθέτως εἰς ἐγγραφα νεώτερα ἀντιστρέφεται ἡ τάξις, οἷον δουκῶν, στρατηγῶν, κατεπάνων,⁴ δὲν ἦτο δὲ δυνατὸν ὁ φέρων τὸν μέγαν τίτλον τοῦ προέδρου Λέων δ Κεφαλᾶς νὰ ἀπεστάλῃ κατεπάνω Ἀβύδου, ἐὰν ἡ Ἀβυδος ἀπετέλει μικρὸν κατεπανίκιον, οἷα τὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς. Τὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου, τοῦ δποίου πρωτεύοντα ἦτο ἡ Νίκαια, δεκάτη δὲ πόλις ἡ Ἀβυδος,⁵ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους κατείχετο σχεδὸν διλόκληρον ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἱ δποίοι εἶχον ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχίαν αὐτῶν καὶ μέχρι τῶν παραλίων τῆς Προποντίδος ἀπὸ τῆς Νικομηδίας μέχρι τῆς Κυζίκου. Τελευταῖον ὑπόλειμμα τοῦ θέματος ἦτο ἡ Ἀβυδος, ἡ δποία πάσῃ δυνάμει ἐπρεπε νὰ κρατηθῇ, διότι ἄλλως θὰ διεκόπτετο πᾶσα ἐπαφὴ πρὸς τὰς ἐν τῷ νοτιωτέρῳ θέματι τῶν Θρακησίων ὑπολειπομένας εἰς κεῖρας τῶν Βυζαντινῶν πόλεις, θὰ ἐκινδύνευε δὲ καὶ διάπλους τοῦ

¹ Πρβλ. Βυζαντιναὶ μελέται II—V σ. 286 καὶ ἄλλαχοῦ.

² "Ἐνθ' ἀν. σ. 59 κέ. 62,276.

³ Πρβλ. ἐν τῷ αὐτῷ ἐγγράφῳ καὶ στ. 36 δουξί, κατεπάνω, στρατηγοῖς. Πρόσθες καὶ 35, 86. "Αλλα ἐγγραφα ἐσημείωσα ἐνθ' ἀν. σ. 280 σημ.1. Ἀξιοσημείωτον είναι ὅτι ἐν τῷ ἐγγράφῳ 35,45 γίνεται λόγος περὶ κατεπάνω ἡ δουκός Θεσσαλονίκης. Ἡ διαφορὰ ἀφα μεταξὺ τῶν δύο ἀξιωμάτων δὲν ἦτο σημαντική.

⁴ "Ἐνθ' ἀν. σ. 287 σημ. 7.

⁵ Βλ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τῶν θεμάτων Βόνν. 26.

Ἐλλησπόντου, ὅπως ἔδειξαν βραδύτερον αἱ ναυτικαὶ ἐπιχειρήσεις τοῦ Τούρκου Τζαχᾶ καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ πολιορκία τῆς Ἀβύδου,¹ ἥξει αἰτίας τῆς δποίας εὑρεν οὗτος καὶ τὸν θάνατον. Τὴν σπουδαιότητα ἀκριβῶς τῆς πόλεως ταῦτης ἔχων ὑπ' ὄψιν δὲ Ἀλέξιος ἀπέστειλεν ὃς κατεπάνω αὐτῆς καὶ ὅχι κατεπανικίου τινὸς ἡ θέματος τὸν ἥρωα τῆς Λαρίσσης Λέοντα τὸν Κεφαλᾶν, εἰς τὸν δποῖον ἐν τῷ μεταξὺ ἀπένειμε τὸν τίτλον τοῦ προέδρου. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ λέξις κατεπανίκιον ἀπαντᾶται ἥδη παρὰ Ἀτταλειάτῃ, ἀλλ' ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἐδεσσαν τῆς Μεσοποταμίας, ἡτις δὲν εἶναι μικρὸν κατεπανίκιον, ἀλλὰ μέγα μέμα, τὸ δποῖον βραδύτερον δνομάζεται δουκᾶτον, ὅπως καὶ ἡ Ἀντιόχεια.² Πρόπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲ Ἀτταλειάτης χρησιμοποιεῖ τὰς παλαιὰς δνομασίας τῶν μεγάλων ἀσιατικῶν θεμάτων, πρᾶγμα τὸ δποῖον δεικνύει ὅτι δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐπέλθει ἐν Ἀσίᾳ σπουδαία τις ὃς πρὸς ταῦτα μεταβολή.

Προκειμένου περὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Κεφαλᾶ ἀς προστεθῶσιν εἰς ὅσα ἡ G. Rouillard ἔγραψε περὶ αὐτοῦ ἐν BZ τόμ. 30 σ. 444 κὲ. καὶ τὰ ἀκόλουθα. ‘Ως γνωσόν, πλὴν τοῦ μὴ σφζομένου χρυσοβούλλου τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτου, πέντε εἶναι τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν Κεφαλᾶν χρυσόβουλλα τοῦ Ἀλεξίου, ἐκ τῶν δποίων σφζονται τὰ τέσσαρα.³ Τὸ πέμπτον, ἀφορῶν εἰς τὴν δωρεὰν τοῦ προαστείου Ἀνω ἐν τῇ ἐπισκέψει Μακεδονίας, ἀναφέρεται μὲν ἐν τοῖς ὑπ' ἀρ. 42 καὶ 43 ἐγγράφοις, δὲν σφζεται ὅμως.⁴ Εἰς τὰ διαδοχικὰ ταῦτα ἔγγραφα εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ εἰς τοὺς τιμητικοὺς τίτλους (ἀξίας διὰ βραβείων) προαγωγὴ τοῦ ἀνδρός. Οὕτως ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ 1081 (ἀρ. 37) δνομάζεται «βεστάρχης Λέων καὶ πριμικήριος τῶν ἀσηκοητῶν δ Κεφαλᾶς», ἐν τῷ τοῦ 1084 (ἀρ. 38), ἐκδοθέντι μετὰ τὴν ἥρωικὴν ἀμυναν τῆς Λαρίσσης, δνομάζεται «μάγιστρος⁵ Λέων δ Κεφαλᾶς», ἐν δὲ τῷ τοῦ 1086 (ἀρ. 41) «πρόδεδρος καὶ κατεπάνω Ἀβύδου». Κατὰ ταῦτα δ Λέων προάγεται βαθμηδὸν ἀπὸ τοῦ τίτλου τοῦ βεστάρχου εἰς τὸν τίτλον τοῦ μαγίστρου καὶ ἀπὸ τούτου εἰς τὸν τοῦ προέδρου. Ἐκ τοῦ ἐφθαρμένου δυστυχῶς προλόγου τοῦ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐκδοθέντος χρυσοβούλλου τοῦ 1089 (ἀρ. 42) καὶ ἵδιᾳ ἐκ τῶν λέξεων «πολλάκις πολέμου ἐπιδειξάμε-

¹ Ἀννα Κομνηνὴ Βόνν. I 433,10 κὲ.

² Βλ. Βυζαντιναὶ μελέται II - V σ. 284 κὲ., 287.

³ R ouillard - Collon p, Actes de Lavra ἀρ. 37,38,41,42.

⁴ Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸν Β' κώδικα τῆς Λαύρας φ. 161 ἀναφέρονται 6 χρυσόβουλλα τοῦ Ἀλεξίου, ἀφορῶντα εἰς τὸν Κεφαλᾶν (βλ. Ἐλληνικὰ 2,383).

⁵ ‘Η φράσις τῆς Rouillard (σ. 448) Le rôle du magistrus à Larisse» δύναται νὰ δώσῃ ἡλιθήν εἰς παρεξηγήσεις, πρῶτον ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ψιλοῦ τίτλου, ἀξίας διὰ βραβείου, ὅπως ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί, (Πορφυρογεννήτου, Περὶ βασιλείου τάξεως Βόνν. 707) ἀλλὰ περὶ στρατιωτικοῦ ἀξιώματος (ἀξίας διὰ βασιλικοῦ λόγου), οἷον τὸ τῶν παλαιῶν μαγίστρων, καὶ δεύτερον ὅτι δὲ Λέων εἶχεν ἥδη τὸν τίτλον τοῦτον κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Λαρίσσης, πρᾶγμα μὴ δυνάμενον νὰ ἔξαριθμηθῇ.

νος, τέλος εὐκλεεῖ θαυ[ ] (γραπτέον πιθανῶς θαν[άτῳ...]) μέση μάχη καὶ παρατάξει πολεμικῆς φαίνεται ὅτι δὲ Κεφαλᾶς ἔπεσεν ἡρωϊκῶς κατὰ τῶν Τούρκων μαχόμενος.

Ἐν 3,30 σημειοῦται θέσις μονοπροσώπων, ἐνῷ ἐν τῷ ἐγγράφῳ κείται ἐπιθέσεως μονοπροσώπων.

Ἐν 3,34 ἡ λέξις κογχύλη ἐρμηνεύεται ως σημαίνουσα τὰ θαλάσσια κοχύλια, τὰ δποῦα νομίζει δ συγγραφεὺς ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο δι' οἰκοδομικοὺς σκοπούς, τείνει δὲ νὰ ταυτίσῃ ταύτην πρὸς τὸ ἐν 102,48 ἀναφερόμενον μετὰ τῆς ἀσβέστου ὄστρακον. Νομίζω διτὶ τὸ πρᾶγμα ἔχει ἀνάγκην πληρεστέρας ἑξακριβώσεως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι πλὴν τῶν ἄλλων χρήσεων τῆς κεράμου, ἐγίνετο χρῆσις αὐτῆς τετριμένης πρὸς ἀνάμειξιν μετὰ τῆς ἀσβέστου, εἶναι δὲ γνωστὸν ἐπίσης ὅτι ἡ κέραμος καὶ παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς, ως καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἐκαλεῖτο ὄστρακον;¹ ἀλλοῦ διτὶ συνέπιπτεν αὕτη πρὸς τὴν κογχύλην ἥτις ὅτι ἐγίνετο χρῆσις κογχύλης δι' οἰκοδομικοὺς σκοπούς δεῖται, ως εἴπον, ἑξακριβώσεως. Κογχύλια ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὰς οἰκοδομάς, ἀλλὰ μόνον διὰ διακοσμητικοὺς σκοπούς, διὰ τὴν κατασκευὴν δηλοντί εἴδους διακοσμητικῶν μωσαϊκῶν. Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Πελεκανίδου εὑρέθησαν ποσότητες τοιούτων εἰς διαφόρους ἀνασκαφὰς ἐν Θεσσαλονίκῃ. Τείνω μᾶλλον νὰ πιστεύσω συμφώνως πρὸς τὴν ἐιέραν γνώμην τοῦ συγγραφέως, ὅτι τὸ ὅλον χιωρίον διμιλεῖ ἐν γένει περὶ τῆς διατροφῆς διερχομένων ὑπαλλήλων, διτὶ καὶ ἡ κογχύλη πρέπει νὰ θεωρηθῇ ως τρόφιμον, ἀφ' οὗ ἀκολουθεῖ τὰς χῆνας, τὰς νήττας.... καὶ τὰ τούτων ὅλα. Πλὴν τῆς σημασίας ταύτης κογχύλη ἐκαλεῖτο εἰς τὸ Βυζαντιον, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα, καὶ τὸ διὰ βαφικοὺς σκοπούς χρησιμοποιούμενον κογχύλιον. Κογχύλευταὶ μνημονεύονται ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐν Πρόδος τὸν ἔδιον νίδον Ρωμανὸν Βόνν. σ. 244,1.

Ἐν 3,36 ἡ ἐρμηνεία τῶν καρφοπετάλων διὰ τοῦ Metallnägeln δὲν εἶναι δροθῆ. Καρφοπέταλα εἶναι δύο πράγματα, καρφία καὶ πέταλα, ἀμφότερα ἀναγκαῖα διὰ τὴν πετάλωσιν τῶν ἵππων.

Ἐν 7,32 μετὰ τὰς λέξεις γυραικὸς αὐτοῦ πρέπει νὰ τεθῇ σημείον στίξεως, διότι τὰ ἐπόμενα ἀφοροῦν εἰς ἄλλο κτῆμα.

Ἐν 8,8 εἰς τὰ περὶ μονοκαβάλλων λεγόμενα ὃς προστεθοῦν ὅσα περὶ αὐτῶν ἔγραψα ἐν Διγενῆ 'Ακρίτῃ σ. 48 καὶ 91 κέ. Ὁ συγγραφεὺς διμιλεῖ μόνον περὶ τῶν συρόντων μέχρι τοιῶν ἵππους. Ἐλησμόνησε τοὺς σύροντας πλέον τῶν τριῶν, τοὺς λεγομένους μεγαλοαλογίτας.

Ἐν 9,9 ἡ 'Ανακτορόπολις ταυτίζεται πρὸς τὴν Ἡιόνα. 'Ακριβέστερον ἐταυτίσθη αὖτις ὅπὸ τοῦ Lemerle πρὸς τὴν Οἰσύμην, δοτις καὶ καθώρισεν ἀκριβῶς τὴν θέσιν της.²

¹ Bl. Ducale, Glossarium ἐν. λ. ὄστρακάριοι.

² Lemerle, Philippes σ. 267 κέ.

⁹Ἐν 9,14 σχετίζεται ἐτυμολογικῶς ἡ Γεράτζα πρὸς τὴν Κυραννίτζαν ἢ Κεραννίτζαν. Ὁ συσχετισμὸς δὲν εἶναι ἀκριβής. Τὰ δεύτερα εἶναι κτητορικά, προερχόμενα ἐκ τοῦ ὄντος τοῦ κτήτορος, γυναικός τινος ὄντος ματι της Κυραννίτσας ἢ Κεραννίτσας, ὅπερ ὄνομα εἶναι ὑποκοριστικὸν τοῦ κύρα ἢ κερά "Αννα — Κυράννα ἢ Κεράννα. Τὸ δόνομα ἐσυνηθίζετο μέχρις ἐσχάτων ἐν Κομοτινῇ, τὸ ἔφερε δὲ καὶ μία τῶν ἀδελφῶν τῆς μάμμης μου.

¹⁰Ἐν 9,28 ὁ καθορισμὸς τῆς θέσεως τῆς Κορεμίτζας δὲν εἶναι ἀκριβής. Τὸ χωρίον κεῖται ἐπὶ τῶν βιορείων ὑπαρχειῶν τοῦ Παγγαίου ὀλίγον χαμηλότερον τῆς γνωστῆς μονῆς Κοσφινίτζης. Πρβλ. *Κυριακίδου*, Βυζαντιναὶ μελέται II - V σ. 80.

¹¹Ἐν 27,20 ὁ συγγραφεὺς ταυτίζει τὴν ἐν τῷ ἔγγράφῳ κατὰ τὰ Σύρμενα μονὴν τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἱησοῦ Χριστοῦ τὴν ἐπικελημένην τοῦ Χάλδου πρὸς τὴν μονὴν τῆς Παναγίας τοῦ Σουμελᾶ. Ὁ ταυτισμὸς δὲν εἶναι δρθός. Τὰ Σύρμενα ἢ Σούρμενα ἢ Σουσούρμενα κεῖνται ἀνατολικῶς τῆς Τραπεζοῦντος εἰς τὴν παραλίαν, ἐνῷ ἡ μονὴ τῆς Παναγίας τοῦ Σουμελᾶ νοτίως καὶ ἐν μέσῳ τῶν δρέων. Περὶ τῆς μονῆς τοῦ Χάλδου βλ. *Χρυσάνθου μητροπολίτου Τραπεζοῦντος*, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος (Ἄρχειον Πόντου τόμ. 4-5) σ. 509.

Τὰ ἐν σ. 78 λεγόμενα περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἀργυροβούλλων δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβῆ. ¹²Ἀργυρόβουλλον, ἐκδοθὲν ἥδη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Νικηφόρου κουροπαλάτου Λέοντος τοῦ Φωκᾶ καὶ προοριζόμενον διὰ τὸν Πάπαν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Λουτριπράνδου (Legatio ad Nicephorum Phocam ἐν συνεχείᾳ τοῦ Λέοντος Διακόνου Βόνν. σ. 367). Κατ’ αὐτὸν ἐκ τῶν δοθέντων εἰς αὐτὸν δύο ἔγγράφων τὸ μὲν χρυσοβούλιον, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν Ὀθωνα, ἵτο epistola auro scripta (;) et signata τοῦ αὐτοκράτορος, τὸ δὲ ἀργυροβούλιον, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν Πάπαν, ἵτο literae argento signatae τοῦ κουροπαλάτου, διότι δὲν ἐψεωρήθη ἄξιον νὰ λάβῃ ὁ Πάπας αὐτοκρατορικὸν γράμμα. Κατὰ ταῦτα τὰ ἀργυροβούλλια ἥσαν ἔγγραφα ἐσφραγισμένα δι’ ἀργυρᾶς βούλλας τοῦ ἀνωτάτου μετὰ τὸν αὐτοκράτορα ἀρχοντος, δοτικά κατὰ μὲν τὸν Ι' αἰῶνα ἵτο διὰ τὸν κουροπαλάτης, βραδύτερον δὲ οἱ δεσπόται.

¹³Ἐν 29,8 προκειμένου περὶ τοῦ ὄντος τοῦ χωρίου τῆς Καλαμαριᾶς *Κριτιανὰ* γίνεται παραπομπὴ εἰς τὸν Vasmer, δοτις θεωρεῖ τοῦτο σλαβικόν. Ἡ κατάληξις -ιανα¹ δεικνύει διτι πρόκειται περὶ ὄντος ἐλληνικοῦ, προερχομένου ἐκ τοῦ ὄντος κτήτορός τινος *Κυρίση*—*Κρίση* κατὰ τὸν βόρειον φωνητισμόν.

¹⁴Ἡ ἐν 37,76 ταύτισις τοῦ *Γαλικοῦ* ποταμοῦ πρὸς τὸν Ἀλιάκμονα (Βιστρίτσα) δὲν εἶναι δρθή. Ὁ Γαλικός, ὡς γνωστόν, εἶναι τὸ χρυσοφόρον

¹ Βλ. καὶ τὴν παρατήρησιν τοῦ συγγραφέως ἐν σ. 187 διὰ τὰ *Ὑπαπανά*.

ποτάμιον, τὸ ρέον ἐγγὺς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ πρὸς δυσμάς αὐτῆς, τελείως ἀσχετον πρὸς τὸν Ἀλιάκμονα. Σημειοῦται ἡδη εἰς τὴν Tabulam Peutingerianam μὲ σταθμὸν Gallicum νοτιώτερον τῆς ἀποξηρανθείσης λίμνης τοῦ Ἀματόβου. Ἐκ τῶν βυζαντινῶν εὑρίσκω αὐτὸν πιλαιότερον παρὰ Βρυνεννίῳ (Βόνν. 149). Παραμέτω τὸ χωρίον. «Ἐπεὶ δὲ πρὸς τὸν δυτικὸν ὁρίζοντα ὁ ἥλιος ἦν, ἡδη ταῖς σάλπιγξι σημάνας τὸν ἔξιτήριον (δι Βασιλάκιος) ἔξηει τῆς πόλεως (Θεσσαλονίκης). Καταλιπὼν δὲ τὴν εὐθεῖαν δόδον, ἵν' οὕτως λάθη τὸν μικροῦ δεῖν ἀλάθητον (τὸν Ἀλέξιον), διὰ τῆς λεγομένης Λιτῆς διελθών, ἐπεὶ πρὸς τὸν ποταμὸν γέγονεν, διὸ Γαλικὸν καλοῦσιν ἐγχώριοι, διαπεράσας τοῦτον ἐγγύς που τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀετοῦ καλουμένου καὶ τὸν ἑκεῖσε ὑπερβάς αὖλακα ἐχώρει διὰ τῆς πεδιάδος» Ἐπανειλημμένως ἀπαντᾶται κατόπιν παρὰ τῷ Καντακουζηνῷ, σημείωσε δὲ καὶ τὸ ἐγγραφὸν 66/7, 441 - 442. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καλεῖται Ἐχέδωρος.

Ἐν τῷ ὑπὸ ἀρ. 56 ἐγγράφῳ δι ἐκδώσας αὐτὸν Ἰωάννης ὁ Χάλδος ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Εὐθυμίου τῆς μονῆς Κολοβοῦ, ὑπὲρ ἡς τὸ ἐγγραφὸν, δοὺς τῶν Ἀρμενιακῶν, τῶν Βουκελαρίων καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Περίεργος δὲν εἰναι ἡ ἔνωσις δύο ἢ τριῶν θεμάτων ὑπὸ ἓνα στρατηγὸν ἢ δοῦκα, ὅλλα ἡ ἔνωσις θεμάτων, ἀφισταμένων πολὺ ἀλλήλων. Ἰσως ὁ μοναχὸς χάριν τῆς ἴστορίας τοῦ δωρητοῦ ἀναγράφει καὶ τὰ θέματα, εἰς τὰ δοῦτα ἥρξεν οὗτος διαδοχικῶς, πρὸν γίνη δοὺς Θεσσαλονίκης.

Ἐν 57,4 εἰς τὰ περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Ἐξιβῶν λεγόμενα προσθετέα καὶ ὅσα γράφει ὁ Lemerle ἐν *Actes de Kutlumus* ἀρ. 13.

Ἐν τῷ αὐτῷ ἐγγράφῳ εἴναι δέξιον σημειώσεως ὅτι ὁ μὲν Νικηφόρος δι Βοτανειάτης ἀποκαλεῖται καὶ ὑπογράφεται ἀπλῶς πρόεδρος καὶ δοὺς Θεσσαλονίκης, ὁ δὲ ἀναγραφεὶς Νικόλαος ὑπογράφεται μὲ τὸ πλῆρες ὄνομα τοῦ θέματος, ἡτοι Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης.

Ἐν 58,6 ὁ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὡς δέξιοσημείωτον ὅτι ὁ κριτὴς Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης Θλακᾶς φέρει καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἐπάρχον, πρᾶγμα τὸ δόπον σημαίνει ὅτι καὶ ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης εἶχεν ἴδιον ἐπαρχον, δπως ἡ Κωνσταντινούπολις, εἰς τοῦτο δὲ ειδίσκει στήριγμα διὰ τὴν διαφωνίαν αντοῦ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἐν τῇ Παλαιίνῃ Ἀνθολογίᾳ ἐπιγεάμματος εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ ὑπάρχον *Βασιλείου* (9,686) εἰς τὸν Βασίλειον τὸν παρακοιμώμενον (Πρβλ. Βυζαντιναὶ Μελέναι II. V. σ. 6 κε). Παρατηρῶ ὅτι δὲν εἰναι βέβαιον ἀν δι κριτῆς Θλακᾶς ἡτο καὶ ἐπαρχος Θεσσαλονίκης, διότι μετὰ τὴν λέξιν ἐπαρχος ὑπάρχει λέξις ἡ λέξις ἔξιτηλοι, δεύτερον ὅτι, καὶ ἀν ὑπῆρχε κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἐπαρχός τις Βασίλειος ἐν Θεσσαλονίκῃ, δύσκολον ἡτο νὰ συγκεντρώσῃ καὶ τὴν ἴδιοτητα «τοῦ διετῆρος τῆς ἡνορέης τῆς ὑπερφιάλου Βαβυλῶνος» χωρὶς νὰ εἰναι γνωστὸς εἰς τὴν ἴστορίαν, ὡς ἐπίσης δύσκολον ἡτο, ὑπάρχοντος ἐν

Θεσσαλονίκη στρατηγοῦ νὰ ἀνατεθῇ εἰς αὐτόν, ἔπαρχον δύτα, ή ἐπισκευὴ τῶν τειχῶν καὶ νὰ ἐπιτραπῇ κατόπιν νὰ στήσῃ τὴν εἰκόνα του εἰς τόσον ἐμφανὲς καὶ ἐπίσημον σημεῖον, δύσον ή πύλη τῆς πόλεως. Τούλάχιστον εἰς τὴν Χριστούπολιν τὰ τείχη ἐπεσκέψασεν διὰ στρατηγὸς Κλάδων χωρὶς νὰ στήσῃ καὶ τὴν εἰκόνα του,¹ ἀναφέρει δὲ τιμῆ; ἔνεκεν τὰ δύναματα τῶν βασιλέων, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν δοπίων ἥρξε. Όμωλογῶ δτι αἱ ἀντιρρήσεις εἰς τὴν γνώμην μου εἶναι σοβαραί, ἀλλὰ δὲν μὲ ἐπεισαν, διὰ νὰ τὴν μεταβάλω. Πλὴν τοῦ δυνόματος τοῦ ὑπάρχοντος, τὸ δοπίον δύμως ἐπιδέχεται καὶ ἄλλην πλὴν τῆς ὑπαλληλικῆς ἔρμηνειαν, ή φρασεολογία τοῦ ἐπιγράμματος καὶ διαιρέσεων, διὰ τὰς νίκας τοῦ δοπίου κατὰ τῶν Αράβων καὶ ἄλλο ἐπίγραμμα διμιεῖ.²

¹Ἐν 65,1 τοῦ ἔτους 1098 εἶναι ἀξιοσημείωτον δτι, ἐνῷ συνήθως διλόκληρος ή ὑπὸ τὸν δοῦκα Θεσσαλονίκης περιοχῆ, ἦτοι τὸ μέγα θέμα ἦ δουκάτον, φέρει τὸ δνομα «Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης», διακρίνεται «διοίκησις Βολεροῦ καὶ Στρυμόνος» καὶ ταύτης τιμῆμα τὸ «θέμα Στρυμόνος καὶ Ζαβαλτείας», ἐνῷ βραδύτερον γίνεται λόγος μόνον περὶ «καπετανικίου Ζαβαλτείας». Τοῦτο ἵνως καθιστᾶ πιθανὸν δτι μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' ἵδρυσιν τῶν δουκάτων, περιλαμβανόντων πλείονα θέματα, τὸ δύναμα θέμα περιέπεσεν εἰς τὴν σημασίαν τῆς διοικητικῆς ἢ οἰκονομικῆς ὑποδιαιρέσεως.

²Ως πρὸς τὰ ἐν σελ. 181 σημειούμενα ὡς σλαβικὰ τοπωνύμια παρατηρῶ δτι τὸ τοπωνύμιον Δομνίκον πιθανώτατα εἶναι ἔλληνικόν. Τὸ γυναικεῖον δνομα Δόμνα (domina) εἶναι σύνηθες ἐν Ἑλλάδι, ὑποθέτω δ' δτι καὶ τὸ Δομνίκος μὲ τὴν ὑποκοριστικὴν κατάληξιν —ίκος τὴν αὐτὴν ἔχει πηγήν. Ως πρὸς τὸ Σιομάλτον, ἀλλαχοῦ Σεμάλτον (74/7,161) παρατηρῶ δτι τὸ χωρίον λέγεται σήμερον Σέμαλτο. Τὴν σλαβικὴν προέλευσιν θεωρῶ ὡς ἀμφισβητήσιμον. Ἱσως πρόκειται περὶ τοπωνυμίου ἐξ ἐπωνύμου κτήτορος.

³Ἐν σ. 186 δι συγγραφεὺς θεωρεῖ ὡς παρωνύμιον τὸ δνομα Κατζικᾶς· πρόκειται περὶ ἐπαγγελματικοῦ ἐπωνύμου· κατζικᾶς εἶναι δι αἰγοβοσκός. Δὲν εὔστοχεῖ δὲ πάντοτε καὶ ή ἔρμηνεία τῶν παρωνυμίων. Οὕτω τὸ Δικράνης οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὸ κρανίον, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ γεωργικὸν δικράνη, τὸ κολοκυνθᾶς δηλοῦ τὸν παραγωγὸν κολοκυνθίων ἢ τὸν λέγοντα κολοκύθια, δηλ. ἀνοησίας, τὸ Κουρβοελέρη σημαίνει τὴν κούροβαν Ἐλένην, δηλ. τὴν πόρονην, τὸ Διμοϊωάννης ἔχει μᾶλλον σχέσιν πρὸς τὸ Λαμπογιάννης· ή λέξις λαυδίς εἶναι συνήθης ὡς παρωνύμιον καὶ κατόπιν καὶ ἐπώνυμον. Ως πρὸς τὰ ἐξ ἐθνικῶν ἐπώνυμα πρέπει νὰ παρα-

¹ Βλ. Βυζαντιναὶ Μελέται II - V σ. 21 κέ.

² Βλ. Βυζαντιναὶ Μελέται II - V σ. 21 κέ.

τηρηθῆ δι τὸ δὲν δηλοῦσι πάντοτε τὴν ἔθνικότητα τοῦ φέροντος. Τὰ ἐπώνυμα *Βλάχος*, *Βούλγαρος*, Ἀλβανίτης συχνὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ ὡς παρωνύμια, πολλάκις δὲ δηλοῦσι καὶ ἀπλῶς τὸν ἐπισκεφθέντα τὴν Βουλγαρίαν, Ἀλβανίαν κλπ. Ἐλληνα τὸ γένος, δπως σήμερον εἶναι καὶ τὸ Πολίτης, Ἀμερικανός κλπ. Ἐν γένει προκειμένου περὶ τοπωνυμίων καὶ ἐπώνυμων ἡ ἐτυμολόγησις παρέχει πολλάς δυσκολίας, διότι εἶναι καὶ ποικίλαι αἱ ὄδοι τῆς προελεύσεως αὐτῶν. Εἶναι περίεργον δι τὸ ἀπαντῶνται εἰς τὰ ἔγγραφα καὶ βαπτιστικὰ ὀνόματα τέκνων σλαβικά, ἐνῷ τῶν γονέων εἶναι ἑλληνικά. Τοῦτο δεικνύει δι τὸ σλαβικά τινα ὀνόματα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἔγενοντο δεκτὰ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐκ παλαιοῦ προφανῶς συνοικισμοῦ Σλάβων. Ἀκόμη καὶ σήμερον ἀπαντῶνται τοιαῦτα εἰς καθαρῶς ἑλληνικάς περιοχάς, οἷον *Στρατιάνης*, *Στρόγιος*, *Πέριος*, καὶ εἴτε παρόμοιον.

Ἄξιοσημείωτος εἶναι ἐν τῇ αὐτῇ σελίδῃ 186 ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως διαπίστωσις δι τὸ ἐν ὁδισμένοις πρακτικοῖς ὀνόματα μὲν βαπτιστικὰ σλαβικῆς προελεύσεως οὐδόλως ἀπαντῶσι πλὴν μεμονωμένων τινῶν, ἐν οἷς δι συγγραφεὺς οὐχὶ δρθῶς κατατάσσει καὶ τὰ *Σταμάτης*, *Σταματηνή*, τὰ δι τὸν νυμα εἶναι κατ’ ἀπόλυτον πλειονότητα καθαρῶς ἑλληνικὰ (ist die ganz überwiegende Mehrzahl rein griechisch), πρᾶγμα τὸ δποῖον εἶχον ἥδη σημειώσει εἰς τὰ Θεσσαλονίκια μελετήματά μου. Ὡς πρὸς τὰ τοπωνύμια παρατηρεῖ δι τὸ ἔχομεν ὀρκετὰ σλαβικά, ἐνῷ τὰ ὀνόματα τῶν χωρικῶν εἶναι ἑλληνικά, πρᾶγμα τὸ δποῖον δεικνύει δι τὰ σλαβικὰ ταῦτα τοπωνύμια ἥσαν πλέον ἀπὸ τοῦ Ι' αἰώνος καὶ ἔξῆς ἀπλὰ ἐπιβιώματα. Ἡ παρατήρησις εἶναι δρθή. Παρατηρῶ ἐπὶ πλέον δι τὸ καὶ τὰ χαρακτηριζόμενα ὡς σλαβικῆς καταγωγῆς τοπωνύμια δὲν εἶναι πάντοτε τοιαῦτα, διότι πολλαὶ ὡς πρὸς ταῦτα ἔγενοντο καὶ γίνονται παρειμολογίαι, καὶ δι τὸ καὶ ἔπειτα σύγκρισις τῶν ἀριθμῶν τῶν σλαβικῶν καὶ ἑλληνικῶν τοπωνυμίων κατὰ περιοχάς, θὰ διαπιστεύθῃ δι τὰ ἑλληνικὰ ὑπερέχουν κατ’ ἀριθμόν. Ὡς πρὸς τὰ ὀνόματα *Σταμάτης*, *Σταματηνή* παρατηρῶ δι τὸ εἶναι ἑλληνικῶτατα. Προέρχονται ἀπὸ τὸ ὄντα σταματῶ, εἶναι δὲ προϊὸν τῆς δεισιδαίμονος πίστεως εἰς τὴν δύναμιν τῶν ὀνομάτων. Ὅπως δίδονται τὰ ὀνόματα *Ζήσης*, *Πολυζώνης*, *Πολυχρόνης* κλπ., διὰ νὰ ζήσῃ καὶ πολυχρονίσῃ τὸ παιδί, *Στέργιος* διὰ νὰ στεριώσῃ, οὕτω δίδεται καὶ τὸ ὄνομα *Σταμάτης*, διὰ νὰ σταματήσῃ. Πολλάκις τὸ ὄνομα χρησιμοποιεῖται καὶ διὰ νὰ σταματήσῃ τὴν πολυγονίαν ἢ τὴν συνεχῆ ἀρρενογονίαν ἢ θηλυγονίαν, ὅστε τὸ μέλλον ἐνδεχομένως βραδύτερον νὰ γεννηθῇ νὰ εἶναι διαφόρου γένους. Οὕτω τὸ ὄνομα *Σταμάτα* τίθεται, διὰ νὰ παύσῃ ἡ θηλυγονία καὶ ἀρχίσῃ ἀρρενογονία, τὸ δὲ *Σταμάτης* ἀντιστρόφως, διὰ νὰ σταματήσουν τὰ ἀρσενικὰ καὶ νὰ γεννηθῇ τέλος πάντων καὶ ἔνα θηλυκό.¹

¹ Πρβλ. Στ. ΙΙ. Κυριακίδον, Ἐλληνικὴ Λαογραφία. Α' Μημείο τοῦ λόγου. Αθῆναι 1922 σ. 370.

Ἐν 66/7,42 ἡ ἐτυμολόγησις τῆς λέξεως λακόσταμα ἐκ τοῦ λακνόσταγμα δὲν εἶναι πιθανή. Τὸ δεύτερον συνθετικὸν μᾶλλον πρέπει νὰ εἶναι τὸ στάμα, ἐκ τοῦ σταματῶ (ἰσταμαι), δηλ. τὸ ἵστασθαι, ὅπως καὶ τὸ γέρος, δπου ἵσταται τι "Ισως ὁ περὶ τοὺς λάκνους τόπος νὰ ἔχοισίμενε, διὰ νὰ σταματοῦν καὶ ποτίζωνται ζῆφα.

Τὰ ἐν 88,24 περὶ τῶν τυμπανιάων λεγόμενα δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβῆ. Τὸ νὰ μείνῃ νεκρός τις ἄλυτος καὶ τυμπανιάτος συνδυάζεται καὶ μὲ τὴν πίστιν εἰς τοὺς βρικόλακας, οἵτινες ἀκριβῶς εἶναι νεκροὶ ἄλυτοι καὶ τυμπανιάτοι. Πρβλ. τὸ γλωσσάριον τοῦ Ducange ἐν λ. *τυμπανῖται* καὶ ἵδια τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου, De Graecorum hodie quorundam opinatiōnibus epistola σ. 142 κε. Συγχρόνους παραδόσεις βλέπε παρὰ *Πολίτη*, Παραδόσεις ἀρ. 933 - 977. Πρβλ. καὶ B. Schmidt, Das Volksleben der Neugriechen. Leipzig, 1871, σ. 157 - 171 καὶ ἵδια 162 διὰ τὸ *τυμπανῖτον*.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 89 τοῦ ἔτους 1635 εἶναι ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μνείαν διαφόρων μονῶν καὶ ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ τόπων τῆς περιοχῆς, μὲ τὰ σημερινὰ πλέον δύναματα.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 102 τοῦ ἔτους 1421 ἔγγραφον εἶναι λίαν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν τοπικὴν ἴστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης, διότι καὶ πολλὰ δύναματα Θεσσαλονικέων μνημονεύονται καὶ πολλὰ διὰ τοὺς περὶ τὴν Θεσσαλονίκην κήπους καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς ἐργασίας λέγονται.—Ἐν στ. 50 γίνεται λόγος περὶ τινος ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, τὸν δποῖον δ συγγραφεὺς ταυτίζει πρὸς τὸν παρὰ τὴν ἀψίδα τοῦ Γαλερίου γνωστὸν κυκλικὸν ναόν, νομίζω δχι ὅρθῶς. Διότι δὲν τῷ ἔγγράφῳ ναὸς ἔκειτο περὶ τὴν Χρυσῆν πύλην, ἢντα ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Βαρδαρίου, οἷς δὲ λίθοι δὲν ἔληφθησαν ἐκ τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ἐκ τινος ἡρειπωμένου οἰκήματος τῆς μονῆς, κειμένου ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 109 τοῦ 1008 εἶναι ἀξιοσημείωτον διὰ τοὺς δημώδεις τύπους, τοὺς δποίους περιλαμβάνει, οἷον ἥτον, ἐδεσπόζετον, ἐπώλειν ἀντὶ ἥτο, ἐδεσπόζετο, ἐπώλει, δ πρὸς ἔγγρον γαμβρός, καταφυτεύγει ἀντὶ καταφυτεύει, ἀπέδωκάν το κεξ. Τὸ ἔγγραφον περιλαμβάνει καὶ σλαβόφωνά τινα δύναματα, τὰ δποῖα δ συγγραφεὺς ἐπιχειρεῖ νὰ ἐτυμολογήσῃ. Δὲν δύναμαι νὰ κρίνω περὶ τῆς ὅρθοτητος τῶν ἐτυμολογιῶν. Ως πρὸς δύο μόνον ἔχω νὰ παρατηρήσω τὰ ἔξης: Ἐξ ὅσων ἐκ τῶν σήμερον γνωρίζω τὸ δνομα *Στογίνας* πιθανῶς ἔχει μᾶλλον σχέσιν πρὸς τὸ σύνηθες *Στογιάννης* ή *Στογιάννης* καὶ κατὰ συγκοπὴν *Στόγιος*. Τὸ δνομα ἔγινε σύνηθες καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλησι, *Στόγιανα* δέ, καὶ κατὰ τὰ βόρεια ίδιώματα *Στόγινα* καὶ *Στογίνα* εἶναι ἡ σίγηγος τοῦ *Στόγιου*. Εντεῦθεν προηλθε τὸ ἐπώνυμον *Στογίνας*, δι υἱὸς τῆς *Στογίνας* κατὰ τὰ μητρωνυμικά, οἷον *Σκλάβινας*, δ υἱὸς τῆς *Σκλάβινας*, δηλ. τῆς γυναικὸς τοῦ *Σκλάβου* κττ. Περιέργον εἶναι τὸ *Σφεσδίτζης*, τοῦ δποίου ἡ μὲν φίζα φαίνεται σλαβική, ἡ δὲ κατάληξις ἔλληνική κατὰ τὸ *Κυρίτζης* κττ. Τὸ δνομα *Βροῦχος* δὲν εἶναι ἀναγκαίως σλαβικόν. Πιθανῶς εἶναι παρωνύμιον

ἐκ τοῦ βροῦχος, ὅπερ δηλοῖ εἶδος ἐπιβλαβοῦς κολεοπτέρου ἐντόμου, βλάπτοντος τὰ ὅσπρια. Ἡ λέξις ἀπαντᾷ εἰς τοὺς Ἐβδομήκοντα, ἀλλὰ καὶ παλαιότερον.¹ Απαντᾷ καὶ ἐν τῷ ἔξορκισμῷ τοῦ Τρύφωνος, τῷ λεγομένῳ εἰς τὸν κάποιον, ἀμπελῶνας καὶ χωράφια, μεταξὺ τῶν «κακούργων θηρίων, τῶν ἀδικούντων τὴν ἄμπελον, τὴν χώραν τε καὶ τὸν κῆπον . . . οἵα κάμπη, σκωληκοάμπη, σκάνθιψος, βροῦχος, ἀκοίς, ἐπίμαλος» κτλ. Τοιαῦτα ἐπώνυμα ἐκ παρωνυμίων ἐξ ἐντόμων δὲν εἶναι σήμερον ἄγνωστα. Ἔγνωστα ἐν Ἀθήναις δικηγόρον τινὰ Κουνούπην ὀνόματι, ἥκουσα δὲ καὶ Σκυρίπαν καὶ Σκοιληκίδην καὶ ἀλλα τιαῦτα.—Ἡ ἐν στ. 13 λέξις μορφαὶ ἀντὶ μορφαὶ δεικνύει βόρειον Ἰδίωμα, ὅπως βόρειον Ἰδίωμα δεικνύουν καὶ οἱ τύποι δρογγάριος ἀντὶ δρουγγάριος, δρπας ὁρθῶς παρατηρεῖ δ συγγραφεύς.

Τὸ ὑπ' ἀρ. 110 ἔγγραφον τοῦ 1286 εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον γλωσσικῶς, διότι παρουσιάζει ἀρκετὰ δημόδη, ἐν οἷς καὶ βόρεια, στοιχεῖα.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 111 τοῦ 1320 δρθῶς παρατηρεῖ δ συγγραφεύς ὅτι εἶναι ἐνδιαφέρον διὰ τὰς οἰκοδομικὰς λέξεις. Ἡ λέξις ὅμως πέταυσον δὲν σημαίνει τὴν δοκόν, ἀλλὰ τὰς σανίδας, τὰς ἐπὶ τῶν δοκῶν, ἐπὶ τῶν δποίων ἐπιτίθενται αἱ κέραμοι.² Τὸ πεταυρόστεγον ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὸ κατωτέρω (στ. 19) καλαμόστεγον.

Τὸ αὐτὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 112.

Αἱ σποραδικαὶ αὖται παρατηρήσεις οὐδόλως μειώνουν τὴν σπουδαιότητα καὶ τῶν πραγματικῶν παρατηρήσεων τοῦ συγγραφέως, αἱ δποῖαι πλεῖστα συμβάλλουν ὡς πρὸς τὴν διαφώτισιν διαφόρων πραγματικῶν προβλημάτων, τὰ δποῖα παρουσιάζουν τὰ ἔγγραφα, ή δὲ συμβολὴ αὐτῶν εἶναι τοπούτῳ μᾶλλον σημαντική, καθ' ὅσον ή βυζαντινολογία στερεῖται οὐ μόνον τῶν πραγματικῶν βοηθημάτων, τὰ δποῖα διαθέτει ή κλασσικὴ φιλολογία, ἀλλ' ἀκόμη καὶ στοιχειωδῶς πλήρους λεξικοῦ, διότι τὸ μὲν τοῦ Diucale εἶναι μὲν καλὸν ἀλλ' ἀπηρχαιωμένον, τὸ δὲ τοῦ Sophocles οὐδέποτε ὑπῆρξε καλόν. Τὸ λυπηρὸν εἶναι ὅτι δ συγγραφεύς ἀπέφυγε νὰ συντάξῃ καὶ πλήρη πίνακα δονημάτων, λέξεων καὶ πραγμάτων, ποδγμα τὸ δποῖον ἐλαττώνει τὴν ὡς πρὸς ταῦτα εὐχρηστίαν τοῦ πολυτίμου ἔργου τοι.

Εἰς τὴν θεμελιώδη διὰ τὴν βυζαντινὴν διπλωματικὴν σημασίαν τοῦ ἔργου πολλὰ προσθέτει καὶ ή καλὴ ἐκλογὴ τῶν δημοσιευμένων ἔγγραφων. Διότι δ συγγραφεύς ἐφρόντισε νὰ ἐκλέξῃ ὅχι ἀπλῶς διπλωματικῶς κατάλληλα, ἀλλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτα ή καιῶς ἐκδεδομένα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον πλουτίζει σημαντικῶς τὸ ὑπάρχον υλικὸν οὐ μόνον διὰ νέου

¹ Προβλ. τὴν λέξιν ὑπὸ τὴν μορφὴν βροῦχος ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου.

² Ἡ παραπομπὴ εἰς τὸν Κουκουλὲν ἐν ΕΕΒΣΠ. 18 (36) σ. 76 - 138 διορθωτέα εἰς ΙΒ' (36) κτλ.

ἀλλὰ καὶ διὰ καλῶς καὶ ἀκριβῶς ἐκδεδομένου νῦν ικοῦ. Τί δὲ σημαίνει τοῦτο διὰ τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν ἴστορίαν τοῦ Βυζαντίου δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ τονισθῇ. Οὕτως ὁ συγγραφεὺς μᾶς ἔδωσεν οὐ μόνον ἔργον πολύτιμον διὰ τὴν βυζαντινὴν διπλωματικήν, ἀλλὰ καὶ ὅλην πλουσίαν καὶ ἀκριβῆ καὶ ἐν γένει βοήθημα σπουδαιότατον διὰ τὴν σπουδὴν τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, γλωσσικῆς, πραγματικῆς, ἴστορικῆς, τοπογραφικῆς, προσωπογραφικῆς καὶ ἐθνολογικῆς, ἀπαραίτητον διὰ πάντα περὶ τὸ Βυζάντιον ἀσχολούμενον.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Franz Doege, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon. Mit diplomatischen, sprachlichen, verwaltungs- und sozialgeschichtlichen Bemerkungen. (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.—hist. Klasse. Neue Folge. Heft 28, 1949). München 1949.

‘Ο συγγραφεὺς ἐκδίδει ἕξ πρακτικὰ ἀπογραφέων διλόκηρα διὰ κτήματα τῆς Μονῆς Ἰβήρων, τινῶν τῶν δποίων μέρη μόνον εἶχε δημοσιεύσει εἰς τὸ εὐθὺς ἀνωτέρῳ κριθὲν ἔργον του. Τὰ πρακτικὰ ταῦτα ἀποτελοῦσι δύο δμάδας. ‘Η πρώτη περιλαμβάνει τέσσαρα παραλληλα πρακτικὰ διὰ τὰ αὐτὰ κτήματα τῆς Μονῆς, ἐκδοθέντα υπὸ τεσσάρων διαφόρων ἀπογραφέων εἰς διαφόρους χρόνους ἀπὸ τοῦ ἔτους 1301 μέχρι τοῦ 1341, ἡ δευτέρα ἀλλα δύο, ἐκδοθέντα δι’ ἀλλα κτήματα τῆς Μονῆς, διὰ τὰ ἵδια καὶ τὰ δύο, υπὸ διαφόρων ἐπίσης ἀπογραφέων, τὸ μὲν πρῶτον ἐν ἔτει 1316, τὸ δὲ δεύτερον ἐν ἔτει 1341.

‘Η ἔκδοσις τῶν παραλλήλων τούτων ἐγγράφων ἐγένετο σκοπίμως καὶ ἀπὸ διπλωματικῆς καὶ ἀπὸ ἴστορικῆς ἀπόψιμως. Ἀπὸ διπλωματικῆς μὲν, διὰ νὰ φανῇ κατὰ τίνα τρόπον εἰργάζοντο οἱ ἀπογραφεῖς κατὰ διαφόρους χρόνους ἐπὶ τῶν ἵδιων κτημάτων, ἀπὸ ἴστορικῆς δὲ διὰ τὴν ἐκτίμησιν τῶν συντελουμένων ἐν τῇ διοικήσει καὶ τοῖς κτήμασι μεταβολῶν. Πράγματι ἡ παραβολὴ τῶν παραλλήλων τούτων ἀποδεικνύεται ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων διδακτικωτάτη. Τοῦτο ἐσημείωσεν ἥδη ὁ συγγραφεὺς ἐν ταῖς παρατηρήσεσι τοῦ ἀνωτέρῳ κριθέντος ἔργου του (σ. 201), ἐξηγεῖ δὲ πληρέστερον ἥδη ἐν τῇ εἰσαγωγῇ του.

‘Ἐν αὐτῇ οὗτος κάμνει λόγον πρῶτον περὶ τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων, δεύτερον διὰ τὸ σχεδιάγραμμα, τὸ δποίον ἀκολουθοῦν οἱ ἀπογραφεῖς εἰς τὴν σύνταξιν τῶν πρακτικῶν, τρίτον διὰ τὰ ἐνδιαφέροντα διαλεκτικῶς στοιχεῖα, τέταρτον διὰ τὰ γεωγραφικά, πέμπτον διὰ τὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικά, ἕκτον διὰ τὰ δημογραφικὰ καὶ ἔβδομον διὰ τὰ διοικητικὰ πράγματα. Ἀκολουθοῦν τὰ κείμενα καὶ τέλος πίνακες τῶν κυριωτάτων ἐν αὐτοῖς ἀπαντωσῶν εἰδικῶν καὶ σπανίων λέξεων.

‘Η εἰσαγωγὴ αὕτη ἀποτελεῖ ἀπὸ διπλωματικῆς καὶ πραγματικῆς ἀπόψεως σπουδαιότατον συμπλήρωμα τοῦ ἀνωτέρῳ κριθέντος θεμελιώδους διὰ τὴν διπλωματικὴν ἔργου τοῦ συγγραφέως. Ὡδίως διδακτικώταται διὰ τοὺς χρησιμοποιοῦντας τὰ ἔγγραφα εἶναι αἱ παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὴν σύνταξιν τῶν παραλλήλων τούτων ἐγγράφων ὑπὸ τῶν ἀπογραφέων, οἵ δοποὶ ἔχοντες πάντοτε ὑπὸ ὅψιν τὸ τιθέμενον ἐνώπιον αὐτῶν προηγούμενον ἀντιγράφουν, συμπληρώνοντα, προσαρμόζουν αὐτὸν εἰς τὴν νέαν κατάστασιν, τὴν δοποίαν ἔχουν πρὸ διφθαλμῶν, ἐνίστε δὲ διορθώνοντα, ἀλλὰ καὶ παραδιορθώνοντα αὐτό. Ἀξια προσοχῆς εἶναι τὰ λεγόμενα περὶ τῶν σφαλμάτων, τὰ δοποῖα δὲν εἶναι μόνον ἀντιγραφικά, ἀλλὰ πολλάκις καὶ ἀκουστικά, πρᾶγμα τὸ δοποῖον δεικνύει ὅτι ἡ καταγραφὴ ἐγίνετο ἐνίστε καθ' ὑπαγόρευσιν. Μία μόνον κατηγορίᾳ σφαλμάτων θὰ ἐπρεπε κατὰ τὴν γνώμην μου νὰ προστεθῇ, ἡ ἐκ τοῦ λογιωτατισμοῦ τῶν συντακτῶν, οἵτινες ἔχουν ἐνίστε τὴν τάσιν νὰ ἔξαρχατεοῦν τὰ δημοτικά, εἴτε τοπωνύμια εἶναι εἴτε δνόματα. Ἐὰν εἶχεν ὑπὸ ὅψιν τοῦτο ὁ συγγραφεύς, θὰ ἀπέφευγε μερικὰ σημεῖα εἰς τὰς γλωσσικάς του παρατηρήσεις. Οὗτω π. χ. ἐν σελ. 16 μεταξὺ τῶν παραδειγμάτων τῆς τροπῆς τοῦ εἰς ον οημειώνει ὡς παραδειγμα τὸ τζυκαλᾶς—τζουκαλᾶς. Τοιαύτη τροπὴ εἰς τὴν λέξιν ταύτην δὲν φαίνεται δυνατή, διότι τὸ ἀρχικὸν εἶναι τὸ τζουκαλᾶς, ἐκ τοῦ ἵταλικοῦ zucca, μολονότι ἀπαντῷ διαλεκτικῶς καὶ τὸ τσικαλᾶς, τσικάλι, ὡς μὲ ἐβρεβαϊώσεν δ. κ. Ἀνδριώτης.¹ Τὸ τζυκαλᾶς, γραφόμενον μάλιστα διὰ τοῦ ν, εἶναι πιθανώτατα προϊὸν λογιωτατισμοῦ. Παρόμοιον εἶναι καὶ τὸ Κορβοελένη — Κουρβοελένη, περὶ τοῦ δοποίου ἐλέγχησαν τὰ δέοντα ἐν τῇ ἀμέσως προηγουμένῃ βιβλιογροισίᾳ. Ἐν σ. 17 οὐχὶ δρῦῶς, νομίζω, γίνεται λόγος περὶ ἐκπτώσεως τοῦ γ πρὸ ὑγροῦ, τούλάχιστον ὡς πρὸς τὰ παρατιθέμενα παραδείγματα. Εἰς τὸ Σφιγξομμάτης—Σφιξομάτης ἔχομεν λογιωτατικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ γ ἐκ τοῦ ἐνεστῶτος τοῦ ὄχιματος σφίγγω, δηλας καὶ τοῦ διπλοῦ μ, εἰς τὸ δρῦὸν Σφιξομάτης, παράγωγον ἐκ τοῦ ἀορίστου ἐσφιξα. Περὶ τοῦ λακκόσταγμα—λακκόσταμα εἴπομεν ἥδη ἐν τῇ προηγουμένῃ βιβλιογροισίᾳ.

Εἰς λογιωτατισμὸν ὀφείλεται καὶ ὁ τύπος *Μελίτζιανης* (Α 4 κ. ἀ.), ώσει ἡ γενικὴ ἥτο τῆς *Μελίτζιαρεως*, ἀντὶ *Μελίτζιανης*, πιθανῶς ἐκ τινος γυναικὸς *Μελίτζιανης* (δν. ἡ *Μελίτζιανη*)² κτήτορος, δηλας καὶ τὸ *Τσιαντάρφυλλος* (Α 10) ἀντὶ *Τσιαντάρφυλλος*. Ὅποδέ τὸ αὐτὸν συμβαίνει καὶ μὲ τὸ *Κομηηδὸς* — *Κομιανὸς* (Ρ 259). Τὸ δεύτερον ἐνθυμοῦμαι ὡς ἐπώνυμον ἐν *Κομοτινῇ* ὑπὸ τοὺς τύπους *Κομηνιανὸς* — *Κομηνάν'* — *Κόμνονς* (ὧς ὄνομα). Εἰς λογιωτατισμὸν ἐπίσης ὀφείλεται καὶ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἀρχαίου ἀχλᾶς ἀντὶ τοῦ μεταγενεστέρου ἀχλάς.

¹ Ν. Π. ‘Ανδριώτη, ‘Ετυμολογικὸν λεξικὸν τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς. Αθῆναι 1951 ἐν λ. τσουκαλᾶς.

² Εἰς ἄλλον *Μελίτζιανη*.

Περίεργος είναι ή λέξις *νερούνια* ή *νερονγία*. Ἡ ἐν τῷ πίνακι ἔρμηνεία τῆς λέξεως, ὡς δηλούσης εἶδος δένδρου, δὲν φαίνεται πιθανή. Ἡ ἐν Α 354 φράσις *χρατεῖ τὴν τοιαύτην νερούνιαν* (πρόβλ. Act. Xen. 10,47 κατέρχεται μετά τῆς ἐκεῖσε φαινομένης *νερούνιας*) ὑποδηλοῦ ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ δικετοῦ ὕδατος. Ἐν Κομοτινῇ *νεραγοὶ* (δχι *νερονγοὶ*) ἐλέγοντο οἱ πρὸς ἀποχέτευσιν τῶν ὕδατων τῶν οἰκιῶν κατασκευαζόμενοι δικετοὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ καὶ ἐν τῇ διδῷ.

Ἐν Α 125 διορθοῦται μετά τινος δισταγμοῦ τὸ Μαρίας *Παχυωτοῦς* εἰς *Παναγιωτοῦς* μετὰ παραπομῆς εἰς τὸ *Παναγιώτης* ἐν Κ 255. Δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει τις σχέσις μεταξὺ τῶν δύο. *Παχυωτοῦ* είναι ή γυνὴ τοῦ *Παναγιώτου* καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη διορθώσεως.

Ἡ ἐν Α 235 διόρθωσις τοῦ *Κλοστομάλου* εἰς *Κλωσομάλλου* προφανῶς διφείλεται εἰς τυπογραφικὸν παρόραμα, ἐφ' ὃσον ἐν Α 224 διορθοῦται διόρθως εἰς *Κλωστομάλλου*.

Ἐν Α 161 κ.ἄ. ὑποπτεύω μήπως τὸ τοπωνύμιον *Κάμενα* πρέπει νὰ τονισθῇ *Καμένα* (τὰ).

Τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποικιλία τῶν τοπωνυμίων καὶ τῶν ὄνομάτων, βαπτιστικῶν καὶ ἐπωνύμων, τῶν παρεχομένων ὑπὸ τῶν πρακτικῶν, ὡν ἀρκετὰ μέχρι τοῦδε ἔδημοσιεύθησαν, κατάλογον τῶν ὄποίων μᾶς δίδει ὁ συγγραφεὺς ἐν τῇ εἰσαγωγῇ, ἐπιβάλλει, νομίζω, πλέον τὴν εἰδικὴν περὶ αὐτῶν μελέτην ὑπὸ τῶν περὶ τὴν βυζαντινὴν καὶ νεοελληνικὴν γλῶσσαν ἀσχολουμένων, ἡ δοπίσα *ἐλπίζω* ὅτι πωλλὰ τὰ ἐνδιαφέροντα θὰ φέρῃ εἰς φῶς. Τὸ ἔργον τοῦ συγγραφέως, ἀποτελοῦν, ὡς εἴπομεν, διπλωματικῶς σπουδαιότατον συμπλήρωμα τοῦ ἀνωτέρῳ κριθέντος διπλωματικοῦ ἔργου του, παρέχει συγχρόνως ἀφθονον καὶ ἐξηκριβωμένην ὑλὴν διὰ ποικίλας ἀλλας ἵστορικὰς καὶ γλωσσικὰς μελέτας, τῶν δοπίων τὸν δρόμον ἔδειξεν οὗτος ἐν τῇ εἰσαγωγῇ. Δὲν ἔχουν παρὰ νὰ τὸν ἀκολουθήσουν οἱ νεώτεροι.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Fr. Doege, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterlande von Thessalonike im 10. Jahrhundert. (Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.—hist. Klasse. Jahrgang 1952 Heft 1). München, 1952.

Ο συγγραφεὺς δημοσιεύει ἔγγραφον ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς Ἰβίρων τοῦ πατρικίου, ἀνθυπάτου, κριτοῦ τοῦ βῆκλου, βασιλικοῦ νοταρίου καὶ ἀναγραφέως τῆς Δύσεως Λέοντος, ὅστις διὰ τούτου, ἐκδοθέντος τὸ 1059 ή 1074, βεβαιοῖ τὴν ὑπαρξίν παλαιοτέρων χρυσοβούλλων καὶ ἄλλων ἐγγράφων, δι' ὧν χρηματοῦνται ἡ βεβαιοῦνται διάφοροι χορηγίαι σχετικαὶ πρὸς τὴν μονήν. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα είναι τὰ ἔξης:

- 1) Χρυσόβουλλον τοῦ Πορφυρογεννήτου Κωνσταντίνου τοῦ ἔτους 946 ὑπὲρ τῆς Μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου, διακειμένης κατὰ τὴν Θεσσαλονίκην, συσταθείσης δὲ ὑπὸ τοῦ Νικολάου μοναχοῦ, ἀδελφοῦ τοῦ πατρικίου Καλωνᾶ καὶ τῆς ἀνεψιᾶς ἐκείνου Ἀ<γάπ>ης ἢ Ἀ<γάθ>ης.
- 2) Χρυσόβουλλον τοῦ αὐτοῦ βασιλέως τοῦ ἔτους 957)958 ὑπὲρ τῆς τοῦ Ἀθω μονῆς.
- 3) Χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Ρωμανοῦ τοῦ Β' τοῦ ἔτους 959)960 ὑπὲρ τῆς Μονῆς Κολοβοῦ.
- 4) Χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Βασιλείου τοῦ Β' τοῦ ἔτους 979)980 περὶ δωρεᾶς εἰς τὸν μοναχὸν Ἰωάννην καὶ σύγκελλον Τορνίκιον τῆς Μονῆς τοῦ Λεοντίου ἐν Θεσσαλονίκῃ, τῆς Μονῆς Κολοβοῦ ἐν Ιερισσῷ, ἕτι δὲ καὶ τῆς Μονῆς τοῦ Κλήμεντος, τῆς ἰδρυμένης ἐπ' ὀνόματι τοῦ τιμίου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ διακειμένης ἐν Ἀγίῳ Ὁρει, ἀντὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονῆς τῆς Ἰβηρίσσης καὶ τῆς ἐν Τραπεζοῦντι Μονῆς τοῦ ἀγίου Φωκᾶ.
- 5) Χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ τοῦ Παφλαγόνος (1034-1041) ὑπὲρ τῆς μονῆς τοῦ Ἀθω ἦτοι τῶν Ἰβήρων,¹ περὶ δωρεᾶς τῶν δημευθέντων κτημάτων τοῦ ἐπὶ ἐγκλήματι καθοσιώσεως καταδικασθέντος μοναχοῦ Γεωργίου.

Πλὴν τῶν χρυσοβούλλων τούτων μνημεύονται καὶ ἔγγραφα δύο ἐπαρχιατῶν δικαστῶν, τοῦ σπαθαροκανδιδάτου καὶ ἀσηφογήτου Ἰωάννου καὶ τοῦ πρωτοσπαθαρίου Ἀνδρονίκου καὶ κριτοῦ Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης, ἐν οἷς ἀπηριθμοῦντο τὰ χρυσόβουλλα καὶ αἱ δωρεαὶ τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων.

Εἶναι αὐτονόμητον ὅτι τὰ ὑπὲρ τῶν διαφόρων παλαιοτέρων μονῶν ἔγγραφα πεφιλήθησαν, διότι αὕται εἰχον ἥδη περιέλθει διὰ τοῦ χρυσούλου τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' εἰς τὴν Μονὴν τῶν Ἰβήρων.

Τὰ μνημονεύμενα ἐν τῷ ἔγγραφῳ χρυσόβουλλα εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν ἴστορίαν τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων καὶ τῶν περιελθουσῶν εἰς αὐτὴν παλαιοτέρων μονῶν. Ἐκεῖνο ὅμως, εἰς τὸ δποῖον ἵδιαιτέρως ἐνδιατριβεῖ ὁ συγγραφεὺς διὰ τὴν ἴστορικὴν αὐτοῦ σημασίαν, εἶναι τὸ τοίτον, τὸ ὑπὸ τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Β' ἐκδοθὲν ἐν ἔτει 959)960, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ δωρεᾶς τεσσαράκοντα ἀτελῶν παροίκων εἰς τὴν Μονὴν Κολοβοῦ ἀντὶ τῶν τοπίων, τὰ δποῖα ἀφρρέθησαν ἀπ' αὐτῆς ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῆς Ιερισσοῦ παρὰ τῶν ἐνσκηνωθέντων ἐκεῖσε Σκλάβων Βουλγάρων. Ἡ ἐνσκήνωσις αὕτη Βουλγάρων περὶ τὴν Ιερισσὸν δίδει ἀφορμὴν εἰς τὸν συγγραφέα νὰ

¹ Εἶναι αὗτιον σημειώσεως ὅτι τὸ χρυσόβουλλον ταυτίζει τὴν καὶ ἀλλαχόθεν γνωστὴν Μονὴν τοῦ Ἀθω πρὸς τὴν Μονὴν τῶν Ἰβήρων. Πρβλ. τὴν ἐν σ. 11 σημ. 2 σημείωσιν τοῦ συγγραφέως

ἐκφράση ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τὴν γνώμην του περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐγκαταστάσεως σλαβικῶν φύλων ἐν τῇ Νοτίῳ Μακεδονίᾳ.

«Ἐλναι γνωστόν, λέγει, δι τοι εἰς τὴν πλησιεστέραν ἥ ἀπωτέραν περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης μετά τὰς μεγάλας σλαβικὰς εἰσβολὰς τοῦ Σ' καὶ Ζ' αἰῶνος ἐγκατεστάθησαν σλαβικὰ φύλα μεταξὺ τοῦ ἐπιχρατοῦντος πάντοτε ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ¹ (unter der immer vorwiegend griechischen Bevölkerung). Τὰ φυλετικὰ δνόματα αὐτῶν παρεδόθησαν ἐν μέραι εἰς ήματι. Τὰ ἐν τῇ Νοτίῳ Μακεδονίᾳ σλαβικὰ τοπωνύμια ἐν ταῖς περιοχαῖς τῆς Θεσσαλονίκης, Κιλκίς καὶ Χαλκιδικῆς, τοῦ Σιδηροκάστρου, τῶν Ζιχνῶν καὶ τῶν Σερρῶν, δπως καὶ τὰ σλαβικὰ ἐπώνυμα καὶ βαπτιστικά, τὰ δποῖα ενοίσκομεν μεταξὺ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὰ χωρία, τὰ ἀνήκοντα εἰς τὰς μονάς τοῦ Ἀγίου Θρονούς ἀκόμη καὶ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, μᾶς πληροφοροῦν δι τὰ σλαβικὰ στοιχεῖα ἐν μέσῳ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὰς Ἐλληνισμοῦ ἀκόμη καὶ εἰς τὰς κατ' ἔξοχην ἐλληνικὰς ἀγροτικὰς κοινότητας διετηρήθησαν ἐπιμόνως. Ἡ ἐλληνοσλαβικὴ αὕτη συμβίωσις ἀπέβη κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἥ κοιτὶς τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Σλάβων, ἐφ' ὅσον οἱ δύο μεγάλοι ἀπόστολοι τῶν Σλάβων Κωνσταντίνος (Κύριλλος) καὶ Μεθόδιος κατάγονται ἐξ αὐτῆς. Οἱ δύο οὗτοι ἀπόστολοι τῶν Σλάβων μόνον ἐδῶ κατέστη δυνατὸν νὰ ἀποκτήσουν τὴν ζωντανὴν ἐκείνην γνῶσιν τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἥθῶν τῶν Σλάβων, ἡτις κατέστησεν αὐτοὺς ἴκανοντας νὰ διεξαγάγουν τὸ οἰεραποστολικόν των ἔργων μεταξὺ τῶν Μοραβῶν καὶ τῶν Νοιιοσλάβων καὶ νὰ δώσουν εἰς αὐτοὺς μαζὶ μὲ τὸ Εὐαγγέλιον τὴν γραφὴν καὶ μίαν λογοτεχνικὴν γλῶσσαν. Τὰ τεκμήρια διὰ τὴν ὑπαρξίαν σλαβικῶν ἐγκαταστάσεων εἰς τὸν μνημονευθέντας τόπους δὲν εἶναι πολυάριθμα, ἵδιως διὰ τὸν χρόνον, τὸν μετά τὰς μεγάλας νίκας τοῦ βασιλέως Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' ἐναντίον τῶν πάντοτε ἀνησύχων μακεδονικῶν Σκλαβηνιῶν, διὰ τῶν δποίων οὗτος φράνεται δι τὴν ἐθεσέ πως τέρμα εἰς τὸν δινοσκόλους κατὰ τῶν Σλάβων ἀγῶνας τοῦ πατρός του Κωνσταντίνου τοῦ Δ' ἐν ἔτει 688.»

Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ διαπρεποῦς συγγραφέως, δι τοι εἰς πλήρη γνῶσιν τῶν τε γραμματειακῶν καὶ τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν, νομίζω δι τοι θέτει τὰ πρόγματα εἰς τὴν θέσιν των, συμφωνεῖ δὲ πλήρως πρὸς τὰ ὑποστηριζόμενα ὑπὸ τῶν Ἐλλήνων ἐπιστημόνων, οἱ δποῖοι ἀπὸ δεκαετηρίδων ἀγωνίζονται νὰ ἀποδείξουν δι τὰς μεγάλας περιοχαῖς ἐγκαταστάσεις εἰς τὰς ἐλληνικὰς περιοχὰς εἶναι λίαν περιωρισμέναι, τὰ δὲ λεγόμενα περὶ σλαβικῆς πλημμύρας, ὑπὸ τὴν δποίαν ἐτάφη ἥ ἐλληνικὴ φυλή, εἶναι ὑπερβολαὶ μυθώδεις, αἱ δποῖαι δὲν εἶναι πάντοτε ἀπηλλαγμέναι πολιτικῶν ἐλατηρίων.

‘Ο συγγραφεὺς προχωρῶν ἐξετάζει τὸ ζήτημα τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ἀναιρεθομένων ἐν τῷ ἐγγράφῳ Σκλάβων Βουλγάρων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Τε-

¹ .Ἡ ὑπογράμμισις ἀνήκει εἰς ἔμε.

φισσοῦ. Δέχεται δτι ἡ λέξις σκλάβων ἐν τῷ ἐγγράφῳ δὲν εἶναι ὅνομα προσηγορικόν, οὐδὲ δηλοῖ αἰχμαλώτους ἢ ἀνδράποδα, ἀλλὰ κύριον ἔθνικὸν ἀντὶ Σλάβων, διότι παρατηρεῖ¹ δτι τὰ ὄνοματα Σκλαβηροί, Σκλαβῖνοι, Σθλάβοι, Σκλάβοι εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Τ' μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος εἶναι πάντοτε ἔθνικά, μόλις δὲ κατὰ τὸ 1136 εἰς τὸ Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἐμφανίζεται τὸ ὅνομα σθλάβος ὡς προσηγορικὸν μὲ τὴν σημαίαν τοῦ δοσκοῦ, τοῦ ἀνδραπόδου, καθ' ὃσον ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος περὶ τινος Θεοδωρίτζη σθλαβοπόλου τοῦ βασιλέως (τὸ προάστειον τοῦ σθλαβοπόλου τῆς βασιλείας μου τοῦ Θεοδωρίτζη). Κατὰ ταῦτα ἡ φράσις Σκλάβοι Βούλγαροι δὲν σημαίνει αἰχμαλώτοι Βούλγαροι, ἀλλὰ Σκλάβοι Βούλγαροι, δηλ. Σλάβοι ἐκ Βουλγαρίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐκ Μακεδονίας Σλάβους. Ἡ λέξις ἐνσκηνωθέντων κατὰ τὸν συγγραφέα δύναται νὰ δηλώσῃ δύο τινά, ἡ δτι οἱ Σλάβοι οὗτοι ἐγκατεστάθησαν ἵδιᾳ δυνάμει ἢ δτι ἐτοποθετήθησαν ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἢ τινος τῶν δυνατῶν γειτόνων τῆς Μονῆς Κολοβοῦ. Τὸ δεύτερον τοῦτο θεωρεῖ ἀπίθανον.

Εἰς τὴν γνώμην ταύτην, δτι πρόκειται περὶ βιαίας ἐγκαταστάσεως, ἥχθη ὁ συγγραφέυς, διότι πιστεύει δτι τὸ γεγονὸς τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Σλαβοβουλγάρων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Κολοβοῦ σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸ ἐν τῷ σιγιλλῷ τοῦ πρωτοσπαθαρίου Θεοδώρου τοῦ ἔτους 975 λεγόμενον, δτι δὲν εῦρε τοὺς τριάκοντα ἕξ οἰκους τῆς Μονῆς Λεοντίου, διότι οὗτοι ἡφανίσθησαν ὑπὸ τῶν ἔθνῶν,² εἰς τὸ δποῖον διετηρήθη ἢ μνήμη τῆς βιαίας ἐγκαταστάσεως 36-40 οἰκων χωρικῶν ὑπὸ διμάδος βαρβάρων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Μονῆς Κολοβοῦ μέχρι τῶν ἔτῶν 960 ἢ καὶ 975.³ Οπωςδήποτε οἱ Σλαβοβουλγαροί κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐκδόσεως τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Β'⁴ (959/960) εὑρίσκοντο ἐγκατεστημένοι εἰς τὰ τοπία τῆς Μονῆς Κολοβοῦ, δὲ βασιλεὺς εἴτε δὲν ἥδυνατο εἴτε δὲν ἥθελε νὰ τοὺς ἐκδιώξῃ, διὰ νὰ ἀποδώσῃ ταῦτα εἰς τὴν μονήν.

Ως πρὸς τὴν χρονολογίαν τῆς βιαίας ταύτης ἐγκαταστάσεως καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, δτι πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ τσά-

¹ Έν σ. 23.

² Βλ. σ. 11 σημ. 1 καὶ σ. 12 σημ. 4. «Τοὺς εἰρημένους τριάκοντα ἕξ οἰκους οὖθι εὗρον ἐν τῇ τοιστῇ μονῇ διὰ τὸ τούτους ἀφανίσθηναι ἐκ τῶν ἔθνῶν». Ό συγγραφέυς κρίνων τὴν δχι πολὺ ἀκριβῆ ἔκδοσιν τοῦ ἐγγράφου ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ιωακείμ Ιβηρίτου ἐν BZ 29 (1929-1930) σ. 104-106 διορθώνει δρθῶς τὴν λέξιν οἰκους εἰς παρόκονς. Αξιοσημείωτος εἶναι ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ἔθνων μὲ τὴν σημασίαν τῶν βαρβάρων, τῶν μὴ Ρωμαίων, ἐδῶ Βουλγάρων, περὶ τῆς δποίας εἴπομεν ἥδη ἀν. σ. 725. Πρόσθετες καὶ τὰ σημειούμενα ὑπὸ τοῦ Ν. Α. Βέη ἐν ‘Ελληνικοῖς τόμ. Α’, σ. 343 σημ. 2.

³ Βλ. σ. 17.

⁴ Ο συγγραφέυς ἐκ παραδοσιακῆς προφανῶς γράφει ἐν σ. 17 Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου.

ρου τῶν Βουλγάρων Συμεών, ὁ ὅποῖς ἀπὸ τοῦ 913 μέχρι τοῦ 924 σχεδὸν κατ’ ἔτος εἰσέβαλλεν εἰς τὴν Θράκην καὶ τὴν Μακεδονίαν. Κατὰ τὰς ἐπιδρομὰς ταύτας, αἱ ὅποιαι μεταξὺ τοῦ 921 καὶ 924 ἐξετάθησαν μέχρι τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Πελοποννήσου, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀπόμοιρά τις ἐκ τοῦ ὅγκου τῶν Βουλγάρων, ὅστις κατέκλυζε τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἀπεσπάσθη καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Χαλκιδικήν, ὅπου τοὺς ἐκάλει ἡ γονιμότης τῆς χώρας, εἰς ἵδιον συνοικισμόν.

Τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέως εἶναι πολὺ πιθανά, ἀλλ’ ὅχι καὶ ἀπολύτως βέβαια.

Διυσκολεύομαι πρῶτον νὰ πιστεύσω ὅτι τὸ ὄνομα *Σκλάβος* μόλις περὶ τὸν ΙΒ' αἰῶνα κατήντησεν εἰς τὴν σημασίαν τοῦ δοῦλος.¹ Εάν δὲν ὑπάρχουν παραδείγματα προγενέστερα τῆς τοιαύτης σημασίας εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὑπάρχουν εἰς τὴν Δύσιν ἥδη ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος,² ὁ δὲ τύπος *Σκλάβος* ἀντὶ *Σκλαβηνὸς* κτλ. ὑπὸ τὴν ἑθνικὴν βεβαίως σημασίαν εὑρίσκεται ἥδη παρὰ Μαλάλᾳ, ὅπως σημειώνει ὁ συγγραφεύς, ὅπως βραδύτερον καὶ παρὰ Θεοφάνει. "Επειτα νομίζω ὅτι ἡ μετάπτωσις τοῦ ὄντοματος ἀπὸ ἐθνικοῦ εἰς προσηγορικὸν πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὅποιους οἱ ἔξανδρα ποδισμοὶ τῶν Σλάβων ἐγίνοντο εἰς εὐρεῖαν ἔκτασιν, τὰ δὲ *Σκλαβῶνα* ἀνδράποδα ἥσαν πολυπληθῆ, καὶ οὗτος εἶναι κυρίως ὁ Ζ' αἰών. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Η' ἀνόμη αἰῶνα πολυάριθμοι ἥσαν οἱ καταφεύγοντες εἰς τὸ Βυζάντιον Σλάβοι, μὴ ἀνεχόμενοι πιθανῶς τὴν δουλείαν τῶν Βουλγάρων³ 'Απὸ τοῦ Θ' ὅμως αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς οἱ ἀγῶνες μεταξὺ Σλάβων καὶ Βυζαντινῶν σκεδὸν ἐκλείπουν, μολονότι τὸ δουλεμπόριον δὲν είχε παύσει. Κατὰ ταῦτα πιστεύω ὅτι ἡ λέξις *Σκλάβος* κατήντησεν εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἀνδραπάδον πολὺ ἐνωρίτερον ἀπὸ ὅτι πιστεύει ὁ συγγραφεύς, τυχαῖον δὲ νομίζω τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἐσημειώθη μέχρι τοῦτο ἐνωρίτερον ἡ παρουσία αὐτῆς εἰς τὰς πηγάς.

Διυσκολεύομαι ἐπίσης νὰ πιστεύσω εἰς τὸν παραλληλισμὸν τῆς φράσεως *Σκλάβοι Βούλγαροι* πρὸς τὰ παρόμοια *Οὖροι Βούλγαροι*, *Οὖροι Σάβειδοι* αλπ.⁴ Τὸ παραδειγμα τοῦ ἐγγράφου εἶναι μοναδικόν. ⁵ Εκτὸς τούτου εἰς τοὺς συγγραφεῖς, καθ'⁶ ὅσον ἐνθυμοῦμαι, οὐδέποτε γίνεται σύγχ-

¹ Βλ. προχείρως *Ducange*, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* ἐν λ. *sclavus* καὶ *Littré*, *Dictionnaire de la langue française* ἐν. λ. *esclave*.

² Προβλ. τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους μνημονευόμενον γεγονός τῆς ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ε' ἐγκαταστάσεως εἰς τὸν Ἀριάναν τῶν προσφυγόντων εἰς τὸ Βυζάντιον Σλάβων. Θεοφάνης ἔκδ. de Boor σ. 432,27. Προβλ. καὶ Νικηφόρον ἔκδ. de Boor σ. 69,2, ὅστις ἀναβιβάζει τὸ πλῆθος αὐτῶν εἰς διακοσίας δικτὼ χιλιάδας, Βλ. καὶ W. N. *Slatarski*, *Geschichte der Bulgaren*. Leipzig 1918, σ. 19.

³ Βλ. σ. 27 κέ.

σις πειταῦν Σλάβων καὶ Βουλγάρων. Οἱ Σλάβοι εἶναι πάντοτε Σλάβοι καὶ οἱ Βούλγαροι Βούλγαροι. Κατὰ ταῦτα νομίζω δτι πρόκειται μᾶλλον περὶ σκλάβων Βουλγάρων καὶ ὅχι περὶ Σκλάβων Βουλγάρων. Ἐν τοιαύτῃ δμως περιπτώσει ζητητέον πότε ἡγμαλωτίσθησαν καὶ ἔξηνδραποδίσθησαν Βούλγαροι, τὸν δποίους δ βασιλεὺς ἢ τις τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ δυνατῶν καὶ γειτόνων ἵσως τῆς Μονῆς Κολοβοῦ ἐγκατέστησεν εἰς τοπία τῆς μονῆς, παραβιάζων τὰ δικαιώματα αὐτῆς.

Κατὰ τοὺς πολέμους τοῦ Συμεὼν κατὰ τοῦ Βυζαντίου πολυάριθμοι Ἐλληνες ἔξηνδραποδίσθησαν, τοῦτο δμως δὲν ἀποκλείει καὶ Βούλγαροι νὰ ἔπεσαν εἰς χεῖρας τῶν Ἐλλήνων. Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους¹ διμιλῶν περὶ τῆς στάσεως τοῦ Ἰωάννου, ἀδελφοῦ τοῦ υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Συμεὼν Πέρρου, μετὰ τὸν γάμον αὐτοῦ μετὰ τῆς ἐγγονῆς τοῦ Ῥωμανοῦ τοῦ Α' ἐν ἔτει 928 ἀναφέρει δτι δ βασιλεὺς ἀπέστειλε τὸν φαίκτωρα Ἰωάννην τὸν μοναχόν, διὰ νὰ κάμῃ ἀλλάγιον τῶν ιρατούμενων αἰχμαλώτων, πρᾶγμα τὸ δποίον προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίαν καὶ Βουλγάρων αἰχμαλώτων, ἔστω καὶ ἐλαχίστων. Πλὴν τούτου ἔχουμεν καὶ μίαν ἄλλην περίπτωσιν ἔξανδραποδισμοῦ Βουλγάρων δλίγον μετὰ τὴν ἀνοδὸν τοῦ Πέτρου εἰς τὴν ἀρχήν. Κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Κεδρηνοῦ δ ἔτερος ἀδελφὸς αὐτοῦ Μιχαὴλ, θέλων νὰ ἐκτοπίσῃ αὐτὸν τῆς ἀρχῆς, καταλαβὼν δχυρόν τι φρούριον ἔκινει τὸν Βουλγάρους κατὰ τοῦ Πέτρου καὶ πολλοὶ προσεχώρησαν εἰς αὐτόν. Ἀποθανόντος δ' αὐτοῦ μετὰ μικρόν, οἱ προσχωρήσαντες, φοβούμενοι τὴν δργὴν τοῦ Πέτρου, ἐπῆλθον κατὰ τοῦ Βυζαντίου καὶ διελάσαντες διὰ τῶν θεμάτων τῆς Μακεδονίας, τοῦ Στρυμόνος καὶ τῆς Ἐλλάδος λεηλατοῦντες τὰ ἐν ποσὶ κατέλαβον τὴν Νικόπολιν, δπου καὶ ἐγκατεστάθησαν· ὕστερον δμως καταπολεμητέος διαφοροτρόπως δποκείρους τῶν Ρωμαίων ἐγένοντο.² Τὸ γεγονός ἀφηγεῖται καὶ δ Συνεχιστὴς χωρίς νὰ διμιλῇ περὶ τῆς ὑποταγῆς κατόπιν τῶν ἐπιδρομέων. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον δτι οἱ προσχωρήσαντες εἰς τὸν Μι-

¹ Συνεχιστὴς Βόνν. 419, 15.

² Βόνν. II, 312,19 κέ. Καὶ Μιχαὴλ δὲ δ τοῦ Πέτρου ἔτερος ἀδελφός, τὴν Βουλγαρικὴν ἱμερόμενος κατασχεῖν ἔξουσιαν, φρούριον καταλαβὼν ἐχυμὸν ἀνέσεις τὰ Βουλγάρων, καὶ πολλοὶ προσερρήσαντες αὐτῷ. Μετὰ μικρὸν δὲ τούτου ἀποθανόντος δεδιότες οἱ προσφύνετες τὴν τοῦ Πέτρου ἀγανάκτησιν, ἐπῆλθον ταῖς Ῥωμαϊκαὶς καὶ Χάρων τὰ ἐν ποσὶ ληπτάρευνοι καὶ τέλος ἐν αὐτῇ σαββατίσαντες· οἵτινες ὕστερον διαφόρως καταπολεμητέος τοῦ Νικόπολιν, πάντα τὰ ἐν ποσὶ ληπτάρευνοι καὶ τέλος ἐν αὐτῇ σαββατίσαντες· οἵτινες ὕστερον διαφόρως καταπολεμητέος τοῦ Νικόπολιν βλ. καὶ N. N. Bély, Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τῶν τζάρων Συμεὼν καὶ τὰ σχετικά σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καπιταριέας, Ἐλληνικά τόμ. 1 σελ. 355.—Ο Φωυρίκης ἐν Ἡπειρωτικοῖς Χρονικοῖς τ. Γ. (1928) σ. 138 πιστεύει δτι οἱ Βούλγαροι οὗτοι ὑπετάγησαν ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Β'. Νομίζω δτι τὸ ὕστερον τοῦ Κεδρηνοῦ καὶ τὸ διαφόρως καταπολεμηθέντες, δηλοῦν ἐπανειλημμένας ἐπιχειρήσεις τῶν Βυζαντινῶν πρὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'.

χαὶ λαχαντηρίζονται ὡς «οἵ τῆς Πέτρου ἀρχῆς διεστηκότες Σκύθαι».¹ Μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ὁ συγγραφεὺς ὀνομάζει ἀλλαχοῦ τοὺς Σλάβους.² Ἀλλ’ οἱ διεστηκότες οὗτοι τῆς ἀρχῆς τοῦ Πέτρου Σλάβοι δὲν δύνανται νὰ εἰναι «τὰ κύκλωφ ἔχνη, οἵ τε Χρωβάτοι, οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ λοιποί», οἱ δούλοι έσκεδίαζον νὰ ἐκστρατεύσονταν κατὰ τῶν Βουλγάρων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Συμεών.³ Διότι οὗτοι ενδίσκοντο πολὺ μακρὰν τοῦ θέματος τῆς Μακεδονίας, δηλ. τῆς Θράκης, ὅπου πρῶτον εἰσήλασαν οἱ προσχωρήσαντες εἰς τὸν Μιχαὴλ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ τὸ ὅχυρὸν φρούριον, τὸ δοποῖον κατέσχεν ὁ Μιχαὴλ καὶ κατέστησε κέντρον τῶν συγκεντρώσεών του, ἔκειτο εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Βουλγαρίαν, πιθανῶς περὶ τὸν Αἶμον. Κατὰ ταῦτα οἱ Σλάβοι τοῦ Μιχαὴλ πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μὴ ἀφομοιωθέντα εἰσέτι ὑπολείμματα τῶν παλαιῶν Σλάβων, τῶν ἐγκατεστημένων ἐν Βουλγαρίᾳ.

Ἐὰν τῷρα συνδυάσωμεν τὰς πληροφορίας τῶν δύο συγγραφέων, αἵ δοποῖαι προφανῶς ἀνατρέχουν εἰς τὴν αὐτὴν πηγήν, θὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ περίεργον συμπέρασμα ὅτι εἴναι πολὺ πιθανὸν οἱ σκλάβοι Βούλγαροι τοῦ ἐγγράφου, ἀν, ἐννοεῖται, πρόκειται περὶ τῶν καταλαβόντων τὴν Νικόπολιν, νὰ ὑπῆρξαν ταυτοχρόνως καὶ σκλάβοι Βούλγαροι, ἀλλὰ καὶ Σλάβοι Βούλγαροι, δηλ. ἐκ Βουλγαρίας προερχόμενοι. Ποῖον ἐκ τῶν δύο εἰχεν δισυγγραφεὺς τοῦ χρυσοβούλου ἐν νῷ ἀδηλον πλὴν εἰ τῷ Θεῷ. Τὸ κατ’ ἑμὲ πιστεύω ὅτι εἴχε μᾶλλον ὑπ’ ὅψιν τὸ πρῶτον, διότι, ὡς εἴπον ἥδη, τὴν ἰδίᾳ βίᾳ ἐγκατάστασιν εὐαρίθμων ἀνθρώπων θεωρῶ ἀπίθανον.

Τὴν γνώμην τοῦ συγγραφέως, ὅτι κατὰ τὰς ἐπιδρομὰς τοῦ Συμεὼν διμός Σλάβων ἐκ Βουλγαρίας ἐγκατεστάθη ἰδίᾳ βίᾳ εἰς τὰ τοπία τῆς Μονῆς Κολοβοῦ διὰ τὴν ἀγαθότητα τῆς γῆς, δὲν θεωρῶ πιθανὴν καὶ διὰ τοῦτο,

¹ Συνεχιστῆς Βόνν. 420, 1 κέ. Ἀλλὰ καὶ Μιχαὴλ μοναχός, αὐτὸς ὁ ἀδελφὸς Πέτρου, κατὰ σπουδῆς ἔχων τὴς Βουλγαρικῆς ἔξουσίας ἐπιλαβέσθαι, ἱδιοτασίασεν ἐν τινὶ Βουλγαρικῷ κάστρῳ καὶ τούτῳ προσερράγησαν οἱ τῆς Πέτρου ἀρχῆς διεστηκότες Σκύθαι. Οὗτοι μετὰ τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν ἀπῆλθον οὗτοι ταῖς Ῥωμαϊκαῖς χώραις, ὡστε συμβῆναι τούτους ἀπὸ Μακέτιδος διὰ Σιρυμόνος πρὸς Ἑλλάδα καὶ τὴν Νικόπολιν προσχωρῆσαι καὶ τὰ ἐκεῖσε πάντα ληίσασθαι.

² Συνεχιστῆς Βόνν. 288, 17. «ἔει γε μὴν καὶ τῶν ἐν Παννονίᾳ καὶ Δαλματίᾳ καὶ τῶν ἐπέκεινα τούτων διακειμένων Σκυθῶν, Κρωβάτοι φημὶ καὶ Σέρβοι καὶ Ζαχλουμοὶ Τερβιουνιῶται τε καὶ Διοκλητιανοὶ καὶ Ρεντανοί, τῆς ἀνέκαθεν τῶν Ῥωμαίων ἐπικρατείας ἀφηνιάσαντες αὐτόνομοι τε καὶ αὐτοδέσποτοι καθεστήκεισαν, ὑπὸ ἰδίων ἀρχόντων μόνον ἀρχόμενοι.

³ Συνεχιστῆς Βόνν. σ. 412, 9 κέ. Τὰ κύκλωφ οὖν ἔθνη τοῦ Συμεὼν μαθόντα τε λευτήν, οἵ τε Χρωβάτοι, οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ λοιποί, ἐκστρατεύειν κατὰ Βουλγάρων ἐβουλεύοντο. Προβλ. καὶ Κεδρηνὸν Βόνν. II σ. 308, 13. Τὰ γοῦν πέριξ ἔθνη, Τοῦρκοι Σέρβοι Χρωβάτοι καὶ οἱ λοιποί, τὴν τοῦ Συμεὼν ἀναμαθόντες τελευτὴν ἐκστρατεύειν κατὰ Βουλγάρων ἐβουλεύοντο.

ὅτι ἐν γένει ἡ γῆ τῆς Χαλκιδικῆς, παραβαλλομένη μάλιστα πρὸς τὴν τῆς Βουλγαρίας, δὲν εἶναι πολὺ ἀγαθή, ἡ δὲ ἴδια βίᾳ ἔγκατάστασις δὲν γίγνων δεκάδων ἀνδρῶν εἶναι ἀπίθανος, ὡς ἀπίθανος εἶναι καὶ ἡ ἀδυναμία τοῦ βασιλέως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Συμεὼν νὰ τοὺς ἔκτοπίσῃ καὶ ἐπαναφέρῃ τὰ πράγματα εἰς τὴν θέσιν των. Ἐπειτα εἶναι ἐπίσης ἀπίθανον ὅτι στρατιῶται τοῦ Συμεών, οἵ διοῖοι ἐπλούτιζον ἐκ τῆς λείας καὶ ἔσπευδον νὰ φέρουν αὐτὴν εἰς τὰς πατρίδας των, θὰ είχον διάθεσιν, διαρκοῦντος τοῦ πολέμου, νὰ ἔγκατασταθοῦν ἐν χώρᾳ ἔνεη μεταξὺ πληθυσμοῦ ἐχθρικοῦ πρὸς αὐτούς.

Ἡ ἐν σ. 12 σημ. 4 ἀπόλυτος συσχέτισις τοῦ γεγονότος τῆς ἔγκαταστάσεως τῶν Βοιλγάρων πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ σιγιλλίου τοῦ Θεοδώρου ἀναφερόμενον γεγονός τοῦ ἀφανισμοῦ τριάκοντα οἴκων (ἢ παροίκων) ἐκ τῶν ἔθνῶν ὅπως διατυποῦται, δι τῇ δηλ. πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ γεγονότος (utri den gleichen Vorgang), δὲν μοῦ φαίνεται πολὺ ἀκριβής. Ἐν τῷ σιγιλλίῳ πρόκειται περὶ ἀφανισμοῦ οἴκων (ἢ παροίκων) τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μονῆς τοῦ Λεοντίου χωρὶς νὰ καθορίζεται καὶ ὁ τόπος, ἐνῷ ἐν τῷ προκειμένῳ χρυσοβούλῳ πρόκειται περὶ τοπίων τῆς Μονῆς Κολοβοῦ πιθανῶς ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἱερισσοῦ.

Ο ἐν τῷ σιγιλλίῳ μνημονεύμενος Κλάδων, ἐκ προσώπου τοῦ διοίου ἐνεργεῖ ὁ Θεόδωρος, ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ὁ ἐπισκευάσας τὰ τείχη τῆς Χριστουπόλεως οὔτε ἄλλος τις τῶν μέχρι τοῦδε μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο σημειώθεντων.¹ Πρέπει λοιπὸν νὰ πρόστεθῇ εἰς τοὺς γνωστοὺς τρεῖς ὡς τέταρτος. Πιθανῶς οὗτος ἦτο στρατηγὸς Θεσσαλονίκης.²

Ο ἐκδότης τοῦ ἔγγραφου Λέων ὑπογράφεται ὡς ἀναγραφεὺς τῆς Δύσεως, ὁ Ἰδιος δὲ καθορίζει (στ. 30) τὰ θέματα τῆς δικαιοδοσίας του εἰς τέσσαρα. Ο συγγραφεὺς θεωρεῖ ὡς ἀποτελοῦντα τὴν Δύσιν τὰ θέματα Θεσσαλονίκης, Βοιλεροῦ, Στρυμόνος καὶ Ἰσως τῆς Μακεδονίας ἢ τῆς Θράκης. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀσφαλές. Ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς σημασίας, τὴν ὀποίαν θὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν λέξιν θέμα. Ἐὰν μὲν ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸν ἐννοήσωμεν τὰς ὑπὸ τοὺς δούκας περιοχάς, αἱ δοποῖαι, ὡς γνωστόν, ἐκαλοῦντο καὶ δουκᾶτα, τότε τὸ θέμα Βοιλεροῦ-Στρυμόνος-Θεσσαλονίκης θὰ πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἐν, ὡς ἐν δὲ καὶ τὸ τῆς Θράκης-Μακεδονίας. Εἰς ταῦτα θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν ἄλλα δύο, ὅπως τὸ τῆς Φιλιππούπολεως - Βερόης - Μόρας - Ἀχριδῶς καὶ τὸ δουκᾶτον Βουλγαρίας, χωρὶς ὅμως μὲ αὐτὸν νὰ ἔξαντληται ἡ Δύσις, ἡ ὀποία ἔχει καὶ ἄλλα θέματα, οἷον τῆς Ἐλλάδος, Πελοπον-

¹ Βλ. Κυριακίδον, Βυζαντιναὶ μελέται II-V, ἐν εὐρετηρίῳ λ. Κλάδων.

² Καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χάλδος, δούκς τῆς Θεσσαλονίκης, ἐν τῷ ὑπέρ τοῦ Εὐθυμίου τοῦ Ἰβηρίου ἐκδοθέντι σιγιλλίῳ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀρχόντων, ἀπὸ τὴν ὅχλησιν τῶν διοίων ἀπαλλάσσει τὴν μονήν, διμιλεῖ καὶ περὶ τοῦ ἀντιπροσωποῦντος αὐτόν. Βλ. Fr. Doege, Aus den Schatzkammern 59,11.

νήσου κ.τ.λ. Ὁ Εάν όπό τὸ δόνομα θέμα νοήσωμεν τὰς μικροτέρας περιοχάς, τὰς ύπὸ στρατηγούς, τὰ στρατηγάτα, τότε τὰ θέματα τῆς Δύσεως εἶναι πολλαπλάσια τῶν τεσσάρων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι δὲ τίτλος τοῦ ἀναγραφέως τῆς Δύσεως εἶναι ἀκαθορίστου περιοχῆς, ἡ δόποια καθιστᾶται ἔκαστοι τοῖς ιδιαιτέρως. Ὡς πρὸς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τείνω νὰ πιστεύσω ὅτι δὲ ἀρμοδιότης τοῦ Λέοντος ἐξετείνετο εἰς τὸ δουκάτον Θεσσαλονίκης, τὸ δοποῖον πλὴν τῶν θεμάτων Βολεροῦ, Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης περιελάμβανε κατὰ τὸν χρόνον τούτους πιθανῶς καὶ τὸ θέμα Σμολένων. Ἔγγὺς πρὸς τὸν χρόνον τοῦ Λέοντος δὲ Ιωάννης Καταφορῶν (1079) διορίζεται ἀναγνωριστὲς «Σμολένων σὺν τῇ νέᾳ διοικήσει Θεσσαλονίκης».¹

Ἡ δημοσίευσις τοῦ ἐγγράφου καὶ αἱ ἐπ' αὐτοῦ ἴστορικαι παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως δεικνύουν πόσον ἐπείγουσα διὰ τὴν βυζαντινὴν ἴστορίαν εἶναι ἡ συστηματικὴ καὶ καλὴ ἔκδοσις ὅχι μόνον τῶν ἀνεκδότων, ἀλλὰ καὶ τῶν κακῶς μέχρι τοῦδε ἐκδεδομένων ἐγγράφων τῶν ἀγιορειτικῶν μονῶν.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Fr. Doege, Zwei byzantinische Reiterheroen erobern die Festung Melnik. Ex Sertis Kazarovianis seorsum expressum. [Ephemeridis Instituti archaeologici bulgarici]. Serdicae MCMLI. 4ον σ. 275-279.

Τὰ θαύματα τῶν δύο στρατιωτικῶν ἀγίων, τοῦ Θεοδώρου τοῦ Τίρωνος καὶ Θεοδώρου τοῦ Στρατηγάτου, τὰ δόποια εὐγίσκονται εἰς τὸ χειρόγραφον, τὸ περιέχον τὴν περιγραφὴν τῆς ἐν Σέρραις βυζαντινῆς μητροπολιτικῆς ἐκκλησίας τῶν ἀγίων Θεοδώρων ὑπὸ τοῦ Πεδιασίμου, συγγραφέως τοῦ ΙΔ' αἰώνος, καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς αὐτήν, ἀφηγοῦνται καὶ τὸ ἐξῆς θαῦμα.

Οτε δὲ Θεόδωρος δὲ Λάσκαρης εὐρίσκετο ἐν Σέρραις, ἐτοιμαζόμενος νὰ ἐκστρατεύῃ πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τῶν Βουλγάρων τῆς Ἑλληνικῆς πόλεως Μελενίκου, προσηγήθη εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἅγιων Θεοδώρων διὰ τὴν εὐδόνωσιν τῆς ἐκστρατείας του. Μετά τὴν προσευχὴν ἐξεκίνησε· δὲ δὲ εὐρίσκετο εἰς τὸ ἥμισυ τῆς δόδοι, ἐνεφανίσθησαν εἰς αὐτὸν δύο νέοι καὶ εὐγενεῖς τὴν δόψιν ὑπερανθρώπου ἀναστήματος καὶ ἀξιοπρεποῦς μοοφῆς. Οἱ αὐτοκράτωρ, ἐκπλαγεὶς πρὸ τοῦ θεάματος, ἥρωτησέ τινα τῶν περὶ αὐτὸν ἀρχόντων ἐάν τινα τὸ παράδοξον θέαμα. Ποὺν δμως τελειώσῃ τὴν ἐρώτησιν, αἱ δύο μοοφαὶ ἐξηφανίσθησαν. Ἐπειδὴ δὲ δὲ ἐρωτηθεὶς ἀπήντησεν ὅτι οὐδὲν εἶδεν, δὲ αὐτοκράτωρ ἤννόησεν ἀμέσως ὅτι οἱ δύο νέοι ἦσαν οἱ ἄγιοι, τῶν δποίων τὴν βοήθειαν ἐζήτησε. Οτε ἔφθασε πρὸ τοῦ φρονισμοῦ, καθ' ἣν στιγμὴν ἐπρόσκειτο νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τῶν ἐχθρῶν, ἐνεφανίσθησαν ἐκ νέου οἱ ἄγιοι μὲν εὐμενὲς πρόσωπον, δὲ βασιλεὺς καὶ δλοι δσοι εἶδον τὸ δράμα ἐχάρησαν, διότι ἐθεώρησαν τοῦτο ὡς προιωνι-

¹ Κυριακίδης, ἐνθ' ἀν. σ. 232.

ζόμενον βεβαίαν νίκην, ὅπερ καὶ ἔγινε. Διότι εὐθὺς ἀμέσως οἱ ἐκτὸς τοῦ φρουρίου παρατεταγμένοι ἐξῆροι αἰφνιδίως ἐτοπίησαν εἰς φυγήν, μὴ δυνάμενοι νὰ ὑπομείνουν τὴν παρουσίαν τῶν μαρτύρων. Ὁ ωμαῖκὸς στρατὸς τοὺς ἡκολούθησε καὶ δὲν ἔπαινε τὴν καταδίωξιν, ἔως ὅτου κατέλαβε τὸ φρούριον. Μετὰ τὴν κατάληψιν ὁ βασιλεὺς ἐπευφημήθη κατὰ τὴν συνήθειαν ἐπὶ τῶν τειχῶν. Ἐπιστρέψας μετὰ τὴν νίκην εἰς Σέρρας εἰσῆλθεν ἐκ νέου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν μαρτύρων, διὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τὰς εἰκόνας τῶν ἀγίων διὰ τὴν νίκην καὶ ἔօρτάσῃ αὐτὴν μετὰ τοῦ στρατοῦ του. Μετὰ τοῦτο διέταξε χρυσοχόους νὰ κοσμήσωσι διὰ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τὰς εἰκόνας τῶν μαρτύρων καὶ τινα τῶν περὶ αὐτὸν σοφῶν νὰ γράψῃ κανόνα δι' αὐτούς,¹ πράγματα, τὰ δποῖα καὶ ἔγιναν.

Ἐπειδὴ τὸ συναξάριον ἐν τῷ χειρογράφῳ ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὴν ὑπὸ τοῦ Πεδιασίμου περιγραφὴν τοῦ ναοῦ τῶν ἀγίων, ὁ συγγραφεὺς ἀποδίδει τὴν συγγραφὴν αὐτοῦ εἰς τὸν Πεδιάσιμον, ὁ δποῖος, ζήσας ἐν Σέρρας, κατέγραψε τοπικὴν παράδοσιν, πιστεύει δὲ ὅτι ἡ παράδοσις ἀνταποχρίνεται εἰς Ἰστορικὸν γεγονός. Τὸ ίστορικὸν τοῦτο γεγονός ὁ συγγραφεὺς δοθῆσται ταυτίζει πρὸς τὴν κατὰ τὸ 1255 ἐκστρατείαν τοῦ Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρη κατὰ τοῦ σφετερισθέντος τὸ Μελένικον Βουλγάρου ἀποστάτου Δραγωτᾶ. Τὰ καὶ² αὐτὴν ἀφηγεῖται ὡς αὐτόπιης ὁ συνοδεύων τὸν βασιλέα Ἰστορικὸς Γεώργιος Ἀκροπολίτης,² τοῦ δποίου ἡ ἀφήγησις πλήν, ἐννοεῖται, τοῦ θιάματος, συμπίπτει πρὸς τὴν ἀφήγησιν τοῦ συναξαρίου. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα τοῦ συγγραφέως είναι ἀπολύτως ἀσφαλῆ. Πιθανωτάτη δὲ εἶναι καὶ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἀπόδοσις τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἐκστρατείας εἰς τοὺς δύο ἵποτας ἀγίους Θεοδώρους ἀνατρέχει εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν Θεόδωρον Λάσκαρην.

Προχωρῶν ὁ συγγραφεὺς, στηοιζόμενος εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄγιοι Θεόδωροι θεωροῦνται ὡς ἄγιοι στρατιωτικοὶ καὶ «σωτῆρες», εἰκονίζονται δὲ ὡς ἵππεῖς, περιβεβλημένοι πολεμικὴν πανοπλίαν καὶ φέροντες δόρυ, σχετίζει τούτους πρὸς τὸν γνωστὸν θρακικὸν ἵππεα ἥρωα, ὁ δποῖος καὶ αὐτὸς χαρακτηρίζεται ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῶν στηλῶν, τῶν εἰκονιζουσῶν αὐτὸν, ὃν πολλαὶ ἐστήθησαν ὑπὸ στρατιωτῶν, οὐχὶ σπανίως ὡς «σωτῆρ». καὶ ἐκφράζει συνοπτικῶς τὴν γνώμην, ὅτι οἱ ἄγιοι Θεόδωροι ἀντικατέστησαν τὴν ἥριοῦκήν μορφὴν τοῦ θρακικοῦ ἵππεως καὶ συνεχίζουν τὰς προχριστιανικὰς λαϊκὰς περὶ αὐτοῦ παραδόσεις. Τὴν γνώμην θεωρῶ εὖστοχον καὶ ὀξεῖαν περαιτέρω ἔρευνης.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

¹ Παρόμοιος εἰδίκος κανὼν φαίνεται ὅτι συνετάχθη καὶ βιβλιοδερον ὑπό τίνος Γενναδίου, ἀποσπάσματα τοῦ δποίου ἐδημοσίευσεν ὁ Πουπαγεωργίου (BZ 3, σ. 217). 'Ἐν αὐτοῖς οἱ Θεόδωροι ἀποκαλοῦνται Σερρῶν πρόμαχοι. Είναι ἄγνωστον ἀν διανόησης σχετίζεται πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ συναξαρίου μνημονεύμενον.

² Ξεδ. Heisenberg, σ. 114, 20 χε.

A. Vasiliev, An edict of the emperor Justinian II, September 688. (An offprint from Speculum. A Journal of mediaeval Studies, vol. XVIII, January - 1943, No 1). 80v σ. 1 - 13.

Ο Δήμιτσας, ὅτε τὸ 1886 διήρχετο ἐκ Θεσσαλονίκης, πληροφορηθεὶς ὅτι εἶχον εὑρεθῆ δύο μεγάλαι ἐνεπίγραφοι πλάκες, αἱ δόποιαι εἶχον μεταφερθῆ εἰς τὸ Διοικητήριον καὶ εἶχον ἐναποτεθῆ εἰς ἦν δωμάτιον αὐτοῦ, ἔζητησε τῇ ἐπεμβάσει τοῦ τότε μητροπολίτου νὰ τοῦ δοθῇ ἡ ἀδεια νὰ τὰς ἴδῃ. Ἡ ἀδεια τυῦ ἐδόθη, ἀλλὰ δυστυχῶς ἀντὶ νὰ εὔρῃ ἀκεραίας τὰς πλάκας εὑρεν αὐτὰς τεθόμασμένας εἰς 30 · 40 τεμάχια, τὰ δόποια ἔνεκα τῆς στενότητος τοῦ χώρου δὲν κατώρθωσε νὰ συναρμολογήσῃ, διὰ νὰ ἀντιγράψῃ διάλογον τὴν ἐπιγραφήν. Διὰ τοῦτο περιωρίσθη νὰ ἀντιγράψῃ τὰ δύο μόνον μεγαλύτερα τεμάχια, τὰ δόποια καὶ ἐδημοσίευσε, χωρὶς δύως νὰ κατορθώσῃ νὰ ἔννοήσῃ καλῶς τὸ περιεχόμενον, οὐδὲ ὅτι ἀνήκον εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφήν.

Δύο ἔτη βραδύτερον (1888) ὁ Πέτρος Παπαγεωργίου ἐπληροφορήθη περὶ τῆς ὑπάρξεως δύο μεγάλων πλακῶν, αἱ δόποιαι εἶχον ἔξαχθη κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ δαπέδου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ εἶχον μεταφερθῆ εἰς τὸ Διοικητήριον, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν ἤδωνήθη νὰ τύχῃ ἀδείας δπως τὰς ἴδῃ.

Κατὰ τὴν 7ην Ὁκτωβρίου τοῦ 1891 κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ παλαιοῦ Διοικητηρίου ἀνεκάλυψε τεμάχιον ἐνεπιγράφου πλακός, τὸ δποῖον καὶ ἐσχέτισε πρὸς τὰ δημοσιευθέντα πρότερον ὑπὸ τοῦ Δήμιτσα ἀποσπάσματα. Τὰ ὑπόλοιπα κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ Παπαγεωργίου, δπως καὶ ὅλα τὰ μάρμαρα, τὰ δόποια ἀπὸ τοῦ 1873 εἶχον συγκεντρωθῆ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Διοικητηρίου κατὰ διαταγὴν τοῦ βαλῆ τῆς Θεσσαλονίκης Μιντάτ πασᾶ, εἶχον ἥδη ἐντοιχισθῆ εἰς τὰ θεμέλια τοῦ ἀνεγειρομένου νέου Διοικητηρίου.

Ο Παπαγεωργίου ἀντέγραψε τὸ σωζόμενον τιμῆμα καὶ ὅρθῶς ἐσχέτισεν αὐτὸ πρὸς τὰ δύο ὑπὸ τοῦ Δήμιτσα δημοσιευθέντα καὶ θεωρηθέντα ὑπὸ αὐτοῦ ὡς ἀνήκοντα εἰς δύο διαφόρους ἐπιγραφάς καὶ ἀνεγνώρισεν ἐπίσης ὅρθῶς ὅτι πρόκειται περὶ τιμημάτων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις ἀνερέστει εἰς δωρεὰν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' ἀλικῆς τινος εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου μετὰ τὴν νικηφόρον αὐτοῦ κατὰ τῶν Σλάβων τοῦ Στρυμόνος ἐκστρατείαν, διὰ νὰ χρησιμεύσουν τὰ εἰσοδήματα αὐτῆς ὑπὲρ τῆς φωταγωγίας τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπηρετούντων κληρικῶν (ὑπὲρ . . . . καὶ τῆς ἰερατικῆς ὑπουργίας).¹

¹ Petros N. Papageorgiou, Un édit de l'empereur Justinien II, en faveur de la basilique de saint Démétrios à Salonique d'après une inscription déterrée dans la basilique même. (Avec un fac-simile). (A l'occasion

Τρία ἔτη μετὰ ταῦτα δὲ Στέφανος Δραγούμης ἐπληροφόρησε διὸ ἐπιστολῆς τὸν Παπαγεωργίου ὅτι ἀνεῦρε τὰ δύο τεμάχια τοῦ Δήμιτσα, τὰ συνηρμολόγησε καὶ τὰ ἀνέγνωσε, τὸ δὲ 1907 κατὰ ἐκσκαφάς, γενομένας ἐν τῷ Ἀγίῳ Δημητρίῳ, ἀνευρέθη καὶ νέον τεμάχιον εἰς τὴν βιορείαν αὐλὴν τοῦ ναοῦ. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων τούτων στοιχείων δὲ Παπαγεωργίου ἀνεθεώρησε τὴν ἐργασίαν του καὶ ἀνεδημοσίευσε τὸ κείμενον τῶν τεμαχίων τῆς ἐπιγραφῆς συμπεπληρωμένον καὶ διωρθωμένον,¹ ἐβεβαιώθη δὲ ἐν νέου ὅτι πρόκειται περὶ διατάγματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β', ὃστις μάλιστα ἐπεσκέψθη αὐτοπροσώπως τὴν Θεσσαλονίκην. Ὡς πρὸς τὴν δωρηθεῖσαν ἄλικήν δὲ Παπαγεωργίου πιστεύει ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἀλικῆς τοῦ Κίτρους, τῆς καὶ μέχρι σήμερον ἐν ἐνεργείᾳ.

Κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1936 ἡ Πρωσσικὴ ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν παρέδωσε μεταξὺ ἀλλων εἰς τὸν καθηγητὴν Edson, ἀναλαβόντα τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας, καὶ χειρόγραφον τοῦ φιλολόγου von Purgold, ὃστις εἶχεν ἐπισκεψθῆ τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸ 1885, περιέχον ἀντίγραφα ἐπιγραφῶν ἐκ Θεσσαλονίκης, μεταξὺ τῶν ὅποιων καὶ τῆς περὶ ἡς πρόκειται. Αὕτη κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ von Purgold εἶχεν εὑρεθῆ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Τὸ μάρμαρον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή, εἶχε πάχος τριῶν ἑκατοστῶν, μῆκος τεσσάρων μέτρων καὶ πλάτος 1,20. Οὐ Purgold συνηρμολόγησε περισσότερα τῶν ἐβδομήκοντα τεμαχίων, μόνον δὲ δύο ἔμειναν ἐκτὸς τῆς συναρμολογήσεως. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συναρμολογηθέντος τούτου ὑλικοῦ δὲ Purgold ἔλαβεν ἔκτυπον τῆς ἐπιγραφῆς, ἐκ τοῦ ὅποιου ἔγινε καὶ ἀντίγραφον καὶ βραδύτερον καὶ φωτογραφία. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Edson δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀσχοληθῆ εἰς μὴ μόνον μὲ τὰς ἀρχαίας ἐπιγραφάς, παρέδωσε τὰ ὑπάρχοντα ἀντίγραφα τῇ συναινέσει τῆς Ἀκαδημίας εἰς τὸν ἐπιφανῆ βυζαντινολόγον Vasiliev πρὸς μελέτην καὶ δημοσίευσιν τῆς ἐπιγραφῆς.

Οὖτος, μελετήσας τὸ κείμενον καὶ συμπληρώσας κατὰ τὸ δυνατὸν τὰ ὑπάρχοντα χάσματα, προέβη εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ κειμένου εἰς τὸ προκείμενον ἀρχόντον. Μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου ἡσχολήθη περὶ τὴν ἐπιγραφὴν καὶ δὲ Grégoire, ὃστις καὶ προέβη εἰς διορθώσεις τινὰς τῶν συμπληρώσεων τοῦ Vasiliev, καθὼς καὶ νέις συμπληρώσεις, καὶ ἀνεδημοσίευσε τὸ κείμενον βελτιωμένον μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν.²

Σχολιάζων ἴστορικῶς δὲ Vasiliev τὴν ἐπιγραφὴν συμφωνεῖ μὲ τὸν

sion du II. Congrès d' archéologie chrétienne à Rome). Leipzig, B.G. Teubner, 1900. Λον σ. 12.

¹ Ἐν BZ XVII (1908) 354 - 360. Τὴν ἐργασίαν ταῦτην τοῦ Παπαγεωργίου δὲν ἦδυνήθην νὰ ἰδω, διότι δυστυχῶς δὲ τόμος τῆς BZ λείπει ἐκ τῆς σειρᾶς τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

² Henri Grégoire, Un édit de l' empereur Justinien II, daté de Septembre 638. Byzantion XII (1944 - 1945) σ. 119 - 124a.

Παπαγεωγίου δτι αὕτη πρέπει νά ἀποδοθῇ εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν τὸν Β', πλὴν ἄλλων καὶ διότι, καθ' ὅσον γνωρίζουμεν, δ Ἰουστινιανὸς δ Α' οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὴν Θεσσαλονίκην. Συμφωνεῖ ἐπίσης μὲ τὸν Παπαγεωγίου δτι ἡ δωρεὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐγένετο ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπισκέψεως αὐτοῦ εἰς Θεσσαλονίκην μετὰ τὴν νίκην αὐτοῦ κατὰ τῶν Σλάβων.

Ἄφορομὴν λαμβάνων ἐκ τούτου κάμνει βραχεῖαν ἐπισκόπησιν τῶν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' ἐνοχλήσεων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἐκ μέρους τῶν Σλάβων. Ἡ Θεσσαλονίκη κατ' αὐτὸν περιεβάλλετο τότε ὑπὸ τῶν σλαβικῶν φύλων, τὰ δποῖα ἔξηντλουν ὅλην αὐτῶν τὴν δραστηριότητα, διὰ νά κατακτήσουν τὴν πόλιν, τὴν προστατευομένην ὑπὸ ἴσχυρῶν τειχῶν καὶ κατὰ τὴν τοπικὴν παραδόσιν ὑπὸ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Οἱ Σλάβοι εἶχον ἥδη στόλον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος καὶ ἐπεχείρουν ἀποβάσεις δι' αὐτοῦ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αλγαίου. Σκοπὸς αὐτῶν δὲν ἦτο μόνον ἡ λεηλασία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ ἡ κατάκτησις καὶ ἐγκατάστασις εἰς τὴν εὐδαίμονα ταύτην παραδαλισσίαν πόλιν. Ὁ Ἰουστινιανὸς δ Β' κατὰ τὴν νικηφόρον αὐτοῦ ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Σκλαβινῶν ἐφίμασεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, εἰσῆλθεν ἐν θριάμβῳ εἰς αὐτὴν καὶ μετέφυσε 30.000 αἰγαλώτων εἰς τὴν Βιθυνίαν, ἐξ ὧν κατήρτισεν ἱδιαίτερον στρατιωτικὸν σῶμα, τὸ δποῖον ὀνόμασε «περιούσιον λαὸν» (a supernumerary corps), δ δποῖος ὅμως περιούσιος λαός, ἀποσταλεῖς βραδύτερον κατὰ τῶν Ἀράβων, κατεπρόδωσε τὸν βασιλέα. Ἡ νικηφόρος αὕτη ἐκστρατεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τῶν Σλάβων ὀποτελεῖ σημεῖον κρίσιμον εἰς τὴν ἴστορίαν τῶν σχέσεων Σλάβων καὶ Θεσσαλονίκης. Ἐκτοτε ἡ Θεσσαλονίκη δὲν ἦνωχλήθη ὑπὸ τῶν γειτονευόντων Σλάβων. Ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζει τὴν γνώμην, δτι ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰ γεγονότα τοῦ Ζ' αἰῶνος καὶ ἵδιᾳ πρὸς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' (688) ἐξεχοιστιανίσθησαν οἱ Σλάβοι τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, πιστεύει δὲ δτι οἱ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν μετοικισθέντες ἦσαν ἥδη χριστιανοὶ καὶ μάλιστα δτι ἰδρυθη δι' αὐτοὺς καὶ ἵδια ἐπισκοπὴ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ.

Περαιτέρω δ συγγραφεὺς τοὺς ἐν τῷ διατάγματι μνημονευομένους ἀορίστως πολέμους καὶ νίκας κατὰ τῶν πολεμίων στηριζόμενος κυρίως εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀριθμὸν αὐτῶν θεωρεῖ ὡς ἀναφερομένους εἰς πολέμους καὶ νίκας τοῦ βασιλέως κατὰ τῶν Σλάβων καὶ τῶν Βουλγάρων, μολονότι οὐδαμοῦ γίνεται μνεία τῶν δνομάτων αὐτῶν.

Ἐλεσεγόμενος δ συγγραφεὺς εἰς τὰς λεπτομερεῖας τῆς ἐπιγραφῆς διαφωνεῖ πρὸς τὸν Παπαγεωγίου ὡς πρὸς τὴν ἐψημνείαν τῆς λέξεως ἀλικῆς καὶ τῆς τοποθετήσεως αὐτῆς εἰς τὸ Κίτρος. Ἐρμηνεύων τὴν φράσιν τοῦ κειμένου «πᾶσαν τὴν ἀλικήν τὴν οὖσαν καὶ προσπαρακειμένην ἐν ταύτῃ τῇ Θεσσαλονικέων μεγαλοπόλει» ὡς σημαίνουσαν «πᾶσαν τὴν ἀλικήν τὴν κειμενην πλησίον (τοῦ ναοῦ) ἐν τῇ μεγαλοπόλει ταύτῃ τῶν Θεσσαλονικέων» πιστεύει δτι ἡ ἀλική ἔκειτο ἐντὸς τῆς πόλεως τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ δὲ λέξις

δὲν δηλοῖ τὸ ἀλοπήγιον, τὴν ἀβαθῆ δηλαδὴ λιμνοθάλασσαν, ἐν ᾧ ἄλες πήγνυνται, ἀλλὰ τὴν ἀποθήκην, τὸ κατάστημα (salt shop, salt store) ἄλατος, τὸ ὅποιον ἔξεμεταλλεύετο τὸ κράτος. Ἐν συνεχείᾳ ἔξετάζει τὸ ζήτημα τοῦ κρατικοῦ μονοπωλίου τοῦ ἄλατος ἥδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Πτολεμαίων μέχρι τῶν βυζαντινῶν, πιστεύει δὲ ὅτι ὑπῆρχεν ὑποχρέωσις χορηγήσεως ἄλατος εἰς τοὺς στρατιωτικούς.

Ἐν τέλει ἔκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι ἡ σπουδαιότης τῆς ἐπιγραφῆς ἔγκειται εἰς τρία κυρίως σημεῖα. Πρῶτον ὅτι μᾶς δίδει τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν τῆς παρουσίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τῆς ἔκδόσεως τοῦ διατάγματος (Σεπτέμβριος 688). Δευτέρον ὅτι μᾶς δίδει τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον Πέτρου. Μέχρι τοῦτο ἔγνωρίζομεν ἀρχιεπισκόπους Θεσσαλονίκης περὶ τοὺς χρόνους τούτους, τὸ μὲν 649 τὸν Παῦλον, τὸ 680 τὸν Ἰωάννην καὶ τὸ 690 τὸν Σέργιον. Ἡδη προστίθεται καὶ ὁ Πέτρος. Τοίτον ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀποθήκη ἄλατος, τοῦθ' ὅπερ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεριάνωμεν ὅτι τὰς ἀποθήκας ταύτας κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἔξεμεταλλεύετο τὸ κράτος, ὅπως συνέβαινε κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς ὁδωμαῖκοὺς χρόνους.

Χάριτες ὀφείλονται εἰς τὸν ἐπιφανῆ βυζαντινολόγον διὰ τὴν δημοσίευσιν καὶ τὸν σχολιασμὸν τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς ὅποιας ἡ ἴστορικὴ σπουδαιότης οὐδένα λανθάνει. Ἡ σημασία τῆς ἐπιγραφῆς διὰ τὴν ἴστορίαν τῶν ἀγώνων τοῦ Βεζαντίου κατὰ τῶν Σλάβων εἴναι μεγίστη, διότι, ὅπως λέγει καὶ ὁ συγγραφεύς, σημειώνει τὸ νικηφόρον παῦτον τέρμα. Ἄλλα καὶ διὰ τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν ἀκρόπολιν ταύτην τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν Μακεδονίᾳ, ἔχει μεγίστην σημασίαν, διότι ἔξ αντῆς μανθάνομεν ὅτι ἐν τῇ θεοφυλάκτῳ ταῦτῃ μεγαλοπόλει ἔώρασεν ὁ νικητὴς ἀντοχάτωρ τὰ νικητήρια, ἀποδώσις τὴν νίκην εἰς τὸν προστάτην αὐτῆς ἀγιον καὶ διότι τὰ νικητήρια ταῦτα σημειώνοντα τὸ τέρμα τῶν κινδύνων, τοὺς ὅποιον διέτρεξεν ἡ πόλις ἐπανειλημμένως ἐκ τῶν ληστρικῶν ἐπιμέσεων τῶν σλαβικῶν στιφῶν.

“Οτι πρόκειται περὸν τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β', ὡς ἔδειξεν ὁ Παπαγεωργίου, ἐβεβαίωσε δὲ τώρα καὶ ὁ συγγραφεύς, οὐδεμία δύναται νὰ ἐγερθῇ ἀμφιβολία.

“Οτι ἐπίσης ἡ ἐπιγραφὴ μᾶς δίδει τὸ ὄνομα καὶ τὸν χρόνον ἐνδειγόμενον τέως ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία.

“Ως πρὸς τὸ τρίτον ὅμως σημεῖον, τὸ ὅποιον ὑποστηγίζει ὁ συγγραφεύς, ὅτι δηλ. ἀλικὴν ἡ ἐπιγραφὴ ἐννοεῖ ἀποθήκην ἥ κατάστημα πωλήσεως ἄλατος κρατικόν, δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν, ὅπως δὲν συνεφάνησε καὶ ὁ Grégoire. Ὅποθέτω ὅτι τὸν συγγραφέα παρεπιάνησεν ἡ φράσις «τὴν ἀλικὴν τὴν οὖσαν καὶ προσπαρακειμένην ἐν ταύτῃ τῇ Θεσσαλονικέων μεγαλοπόλει», καὶ δὴ αἱ λέξεις οὖσαν καὶ ἐν ταύτῃ. Ἄλλα τὸ μὲν

οῦσαν σημαίνει συνήθως ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ἐγγόνων ἀπλῶς τὴν ὑπάρχουσαν, τὴν διφτιαμένην καὶ οὐχὶ τὴν εὑρισκομένην κάποι, τὸ δὲ ἐν ταύτῃ εἶναι συνήθης κακόγηλος ἔξαρχαῖσμὸς τοῦ δημωδεστέρου εἰς αὐτήν. Ὅτι δὲ οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα δηλοὶ τὸ δισύνθετον προσπαρακειμένην, τὸ δποῖον εἶναι ἀδύνατον νὰ ἰσοδυναμῇ πρὸς τὸ κειμένην.¹ Ὁθεν δῷθῶς διέγνω ὁ Grégoire ὅτι πρόκειται περὶ ἀλικῆς, ἡτοι ἀλοπηγίου, εὑρισκομένης μὲν εἰς τὴν ἐγγὺς περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ’ ἐκτὸς τῶν τειχῶν αὐτῆς (extra muros), ἵσως παρὰ τὸν ἐγγὺς καὶ δυτικῶς τῆς Θεσσαλονίκης ρέοντα Γαλλικὸν ποταμόν. Δὲν συμφωνῶ δῆμος μαζὶ του ὅτι δὲ Γαλλικὸς διετήρησε τὸ δνομα τῆς ἀλικῆς ταύτης, διότι τὸ ἀρκτικὸν γράμμα τοῦ δνόματος αὐτοῦ γ εἶναι ἀλογγον (irrationnel), ἀντὶ Ἀλικός. Ὁ ἀρχαῖος ποταμὸς Ἐχέδωρος, ὃς ἐσημειώσαμεν ἥδη,² σημειοῦται ἥδη εἰς τὴν Tabulam Peutingerianam μὲ πακείμενον σταθμὸν Gallicum, πρὸς τὸ δνομα τοῦ δποίου προφανῶς ἔχει σχέσιν καὶ τὸ νεώτερον δνομα τοῦ ποταμοῦ, ἡ δὲ ἀνάπτυξις ἀλόγου γ ἐν ἀρχῇ λέξεως, ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ ἀδροῦ φωνήντος α ἄνευ προηγομένου ἀρθροῦ, δλίγον εἶναι πιθανή. Ἐλέχθη βεβαίως καὶ λέγεται διαλεκτικῶς οἱ jālloi, ἀλλ’ οὐδέποτε ἐντεῦθεν γάλλος ἀντὶ ἄλλος.

Ὦς πρὸς τὸν τόπον τῆς ἀλικῆς ταύτης ὑπάρχει ἀμφισβήτησις. Ὁ Παπαγεωργίου ἔχων ὑπὸ δψιν τὰς πληροφορίας τῶν περιηγητῶν καὶ τὴν σημερινὴν κατάστασιν ἐταύτισε τὴν ἀλικήν ταύτην πρὸς τὴν καὶ σήμερον ἐν ἐνεργείᾳ ἀλικήν τοῦ Κίτρους. Τὴν τοποθέτησιν ταύτην δῷθῶς ἀπορρίπτει ὁ Vasiliev διὰ τὴν μεγάλην ἀπόστασιν. Πολὺν πλησιεστέρα, καὶ δὴ ἀπὸ θαλάσσης, εἶναι ἡ ἀλική τοῦ Ἐμβόλου, τοῦ σήμερον καλούμενου Καρά—μποροῦ. Περισσότερον δῆμος πλησιάζει πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἡ γνώμη τοῦ Grégoire, δστις τοποθετεῖ τὴν ἀλικήν παρὰ τὸν Γαλλικόν. Δὲν νομίζω δῆμος ὅτι ἡ τοποθέτησις αὕτη δύναται νὰ γίνῃ εἰς τὴν βορείως τοῦ σημερινοῦ Νάρες καὶ δυτικῶς τοῦ Γαλλικοῦ καὶ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς εὑρισκομένην μικρὰν ἀλμυρὰν λίμνην (Adzi Göl), ἐκ τῆς δποίας καὶ σήμερον οἱ περίοικοι προμηθεύονται κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας ἀλας, διότι ἡ ἀπόστασις αὐτῆς ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης, μολονότι μικροτέρα τῆς τοῦ Κίτρους, εἶναι ἀρκετὴ καὶ δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸ προσπαρακειμένην τῆς ἐπιγραφῆς. Νομίζω μᾶλλον ὅτι ἡ ἀλική πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἢ περὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Γαλλικοῦ ἢ τὸ πολὺ περὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀξιοῦ, μολονότι σήμερον οὐδεμία τοιαύτη υφίσταται. Ἐπισκεφθεὶς τὸ παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Γαλλικοῦ προσφυγικὸν χωρίον Κασκάρκαν, καθὼς καὶ τὴν παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀξιοῦ Χαλάστραν (Κουλακιάν), ἐπληροφορήθην παρὰ τῶν χωρικῶν

¹ Πεβλ. καὶ τὸ ἐν τοῖς θυμάσιοι τοῦ Ἀγίου Δημητρίου «τῶν προσπαρακειμένων τῇ θεοσώτῳ ταύτῃ πόλει Σκλαβίνων», παρὰ Migne, PG τ. 116 στ. 149 B.

² Βλ. ἀν. σ. 731.

ὅτι τὰ πρὸς τὴν θάλασσαν ἐδάφη τῶν χωρίων τούτων εἶναι ἀλμυρά, πολλαχοῦ δὲ κατὰ τὸ θέρος ἔξανθεῖ ἄλας, τὸ δποῖον περισυλλέγουν οἱ χωρικοί. Τοῦτο προφανῶς εἶναι τὸ γνωστὸν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος χαλαστραῖν τίτροιν,¹ ή δὲ λίμνη, ἐξ ἣς τοῦτο ἐλαμβάνετο, προφανῶς ἡτο λιμνοθάλασσά τις ἢ ἐλώδης ἔκτασις ὑφάλμυρος περὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀξιοῦ, τὴν δποίαν ἀναφέοι ἡδη ὁ Ἡρόδοτος, καὶ εἰς τὴν δποίαν ἔξεβαλλε καὶ ὁ Γαλλικός.² Σήμερον λόγῳ τῶν προσχώσεων τῶν ποταμῶν ἡ λίμνη ἔχει μεταβληθῆ εἰς ἀλιτευη πεδιάδα, τοῦτο δικαίως δὲν ἀποκλείει καὶ τὸν Ζ' αἰῶνα νὰ ὑφίστατο λιμνώδης ἔκτασις καὶ ἀλική, προσπαρακειμένη τῇ Θεσσαλονίκῃ, ἀφ' οὗ καὶ σήμερον ἀκόμη πολλαχοῦ τῆς περιοχῆς πήγανται ἢ ἔξανθοῦσιν αὐτόματοι ἄλες καὶ περισυλλέγονται ὑπὸ τῶν χωρικῶν.

‘Ως πρὸς τὸ μονοπάλιον τοῦ ἄλατος παρατηρῶ ὅτι, καὶ ἀν δὲν ὑπῆρχεν ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν, πάντως θὰ ὑπῆρχον κρατικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς πωλήσεως αὐτοῦ. Ἐν ἐνετικῷ ἐγγράφῳ, οὗ ἀποσπάσματα ἐδημοσίευσεν ὁ Μέρτζιος,³ ἡ ἐνετικὴ γερουσία παρέχει τὸ δικαίωμα εἰς τὸν διεξάγοντα τὰς μετὰ τῶν Τούρκων διαπραγματεύσεις νὰ ὑποσχεθῇ «εἰς τὸν Τούρκον ὅτι θὰ ἔχῃ τὸ ἔδιον προνόμιον, ποὺ εἴχε καὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσπότου ἐπὶ τοῦ ἄλατος». «Πλὴν τοῦ ἐπὶ τοῦ ἄλατος προνομίου διεσπότης ἐδιδεν εἰς τὸν Τούρκον κατ’ ἕτος καὶ 100.000 ἀσπρῶν». Ἐκ τῆς πληροφορίας ταύτης ὅχι μόνον πιστοποιεῖται ἡ ὑπαρχεῖς τοῦ δικαιώματος, ἀλλ’ ἵσως καὶ τὸ ὅτι τὰ ἐξ αὐτοῦ ἔσοδα ἥσαν σημαντικά. Ἀμφίβολον θεωρῶ τὸ ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ εἰχον εἰδικῶς καθιωρισμένα ἐπὶ τοῦ ἄλατος δικαιώματα. Νομίζω μᾶλλον ὅτι ἡ εἰδικὴ ινεία αὐτῶν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀποτροπὴν συνήθων ἐκ μέρους αὐτῶν αὐθαιρεσιῶν. Ἐν ταῖς λεπτομερείαις ἔχω νὰ παρατηρήσω τὰ ἔξης:

‘Η γνώμη τοῦ συγγραφέως, ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ Α' οὐδέποτε ἐπεσκέψθη τὴν Θεσσαλονίκην, δὲν εἶναι ἀκριβής. Διέφυγεν αὐτὸν ἡ ὑπὸ τοῦ

¹ Στέφανος Βυζάντιος ἐν λ. Χαλάστρᾳ, πόλις Θράκης, περὶ τὸν Θευμαῖον κόλπον... ἔστι καὶ λίμνη τῇ πόλει διμώνυμος.—Σουήδας ἐν λ. Χαλαστραῖον νίτρον, ἀπὸ Χαλάστρᾳς τῆς ἐν Μακεδονίᾳ λίμνης.—Ἡσύχιος ἐν λ. Χαλαστραῖον συῶν [πόλις τῆς Μακεδονίας καὶ λίμνη ἔνθα τὸ Χαλαστραῖον νίτρον γεγένηται].—Κατὰ τὸν Στράβωνα (380,21) ἡ Χαλάστρα ὑπῆρχε μία τῶν ὑπὸ τοῦ Κασσάνδρου εἰς τὴν Θεσσαλονίκην συνοικισθεισῶν πόλεων.

² Ἡρόδοτος, VII, 124, ἐπορεύετο δὲ (Ξέρξης)... ἐπὶ ποταμὸν Χείδωφον (=Ἐχέδωφον), ὃς ἐκ Κρητωναίων ἀρξάμενος ὁρέει διὰ Μυγδονίης <τῆς> χώρης καὶ ἔχει παρὰ τὸ ἔλος τὸ ἄπ’ Ἀξίῳ ποταμῷ.—Πρὸς τὸ ἔλος τοῦτο ταυτίζει τὴν λίμνην τῆς Χαλάστρᾳς καὶ ὁ Oehlerhammer ἐν RE λ. Chalastra 2. ‘Ο ταυτισμὸς ὑπὸ τοῦ Tafel (Thessalonica σ. 289) τῆς λίμνης Χαλάστρας πρός τινα ὑπὸ τοῦ Hadji Kalfa ἀναφερομένην ἀλμυρὰν λίμνην Jaidzilar (Γιοντζιλάρ;) εἶναι πολὺ ἀμφίβολος.

³ Κωνστ. Δ. Μέρτζιον, Μνημεῖα μακεδονικῆς ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 66.

ἀειμνήστου Γεωργίου Οἰκονόμου δημοσιευθεῖσα ἐξ Θεσσαλονίκης ἐπιγραφὴ περὶ προσευχῆς τοῦ αὐτοκράτορος ἐν τῷ πανσέπτῳ οἴκῳ τοῦ Δημητρίου, ἣντις ἀναμφισβήτητος ἀνήκει εἰς τὸν Ἰοντινιανὸν τὸν Α'.

Ἐπίσης ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέως ὅτι τὰ σλαβικὰ φῦλα κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα εἶχον περικυκλώσει τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ὅτι εἶχον ἀποκτήσει καὶ σιόλουν, δι' οὗ ἐνήργουν ἀποβάσεις εἰς τὰς νήσους, καὶ ὅτι ἐπετίθεντο κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης οὐχὶ χάριν λείας, ἀλλὰ διὰ νὰ ἔγκατασταθοῦν εἰς τὴν παραθαλασσίαν ταύτην πόλιν, νομίζω ὅτι εἶναι διατυπωμένη μετά τινος ὑπερβολῆς, δίδουσα ἀφορμὴν εἰς τὸν ἀπειροτερον ἀναγνώστην νὰ ὑποθῇ ὅτι τὰ σλαβικὰ φῦλα ἥσαν συγκεχριτημένα εἰς ἔνιαν κράτος. Οἱ Σλάβοι κατὰ φυλὰς καὶ πατριὰς ζῶντες καὶ ποιμενικὸν ὅντα τὰ δόῃ καὶ τὰ δάση διάγοντες βίον² εἶχον ἔγκατασταθῆ κυρίως εἰς τὰ περὶ τὸν ἄνω ροῦν τοῦ Στρυμόνος δόῃ χωρίς ποτε νὰ ἀποτελέσουν ἕδιον κράτος.

Ἐκ τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Λέοντος⁸ προκύπτει πρὸς τούτοις καὶ τοῦτο, διτὶ τὰ περαιωθέντα ἔντεῦθεν τοῦ Δουνάβεως σλαβικὰ φῦλα δὲν ἔμειναν ἀπολύτως ἐλεύθερα, ἀλλ' ἐβιάσθησαν νὰ ὑποταγῶσιν εἰς τὸν Ρωμαίους, διατηροῦντα δῆμος μέχρι τινὸς ἰδίους ἀρχοντας. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ συγγραφεὺς τὰς ἔξ αιτῶν δοχήσεις καὶ πολέμους δονομάζει ἀνταρσίας. Παραθέτω τὸ σχετικὸν χωρίον ὑπογραμμίζων τὰς χαρακτηριστικὰς φράσεις, εἰς τὰς δροίας δὲν ἐδόθη μέχρι τοῦτο δὴ ἔπρεπε προσοχή.

«΄ζθ'. Καὶ τὰ Σκλαβικὰ δὲ ἔθνη ὅμοιοιςι τά τε ἥσαν καὶ ὁμότροπαι ἀλλήλοις καὶ ἐλεύθερα, μηδαμῶς δουλοῦσθαι ἢ ἄρχεσθαι πειθόμενα, καὶ μάλιστα ὅτε πέρα τοῦ Δουναβέως κατέκουν ἐν τῇ Ἰδίᾳ χώρᾳ. Ὅθεν καὶ ἐνταῦθα περισσωθέντα, καὶ οἰορεὶ βιασθέντα δέξασθαι τὴν δουλείαν, οὐχ ἐιέρῳ ἡδέως πείθεσθαι ἥθελον, ἀλλὰ τρόπον τινὰ ἑαυτοῖς· κρείττον γὰρ ἦγοῦντο ἀπὸ τοῦ ἀρχοντος τῆς αὐτῶν φυλῆς φθείρεσθαι, ἢ τοῖς Ρωμαίοις δουλεύειν καὶ ὑποκλίνεσθαι νόμοις. Οἱ δὲ τοῦ σωτηρίου βαπτίσματος τὸν ἀγιασμὸν καταδεξάμενοι ἀχρι τῶν ἡμετέρων ἡμερῶν τοῦτο, ὅσον κατὰ αὐτούς, εἰς ἀρχαίας ἐλευθερίας συνήθειαν διατηροῦνται.

οα'. Ταῦτα δὲ ὁ ἡμέτερος ἐν θείᾳ τῇ λήξι γενόμενος πατήθη καὶ Ρωμαίων αὐ-

¹ Γ. Οίκονόμου, 'Ο Ιουστινιανὸς ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐν Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι τοῦ 1918 σ. 41-52. Ο Οἰκυνόμος δὲθῶς διακρίνει καὶ αὐτὸς τὴν ὑπὸ αὐτοῦ εὑρεθῆσαν ἐπιγραφὴν κοινὴν ἀναφερομένην εἰς τὸν 'Ιουστινιανὸν τὸν Α' ἀπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου δημοσιευθείσης καὶ εἰς τὸν 'Ιουστινιανὸν τὸν Β' ἀποδοθείσης. Τὴν πραγματείαν τοῦ Οἰκονόμου μοῦνον πενθύμιασεν διηγήσας καὶ Α. Συνγκόπουλος.

² Ο Λέων ἐν τοῖς Τακτικοῖς (Migne S.G. τ. 107 στ. 970) ἔνταξις λέγει διτὶ οἱ Σλάβοι περιιωτίζοντο μόνον εἰς τὴν κακλιέργειαν τῆς κέγχρου, «δυσσχερῶς φέροντες τοὺς ἄλλους τῆς γεωργίας πόνους, διὰ τὸ ἐλευθεριωτέραν μᾶλλον φιλεῖν αὐτὰ τὴν διαγωγὴν ποιεῖσθαι καὶ ἅπονον, ἢ σὺν πολλῷ κόπῳ πολυτέλειαν βρωμάτων ἢ χρημάτων ἐπικήγασθαι».

⁵ "Evθ' ἀν. σ. 968 κε.

τοκράτωρ Βασίλειος τῶν ἀρχαίων ἐθῶν ἔπεισε μεταστῆναι, καὶ Γραικώσας, καὶ ἀρχουσι κατὰ τὸν Ὅρμαϊκὸν τύπον ὑποτάξας, καὶ βαπτίσματι τιμήσας, τῆς τε δουλείας ἡλευθέρωσε τῶν ἑαυτῶν ἀρχόντων, καὶ στρατεύεσθαι κατὰ τῶν Ὅρμαίοις πολεμούντων ἐθνῶν ἔξεπαιδευσεν οὕτω πως ἐπιμελῶς περὶ τὰ τοιαῦτα διακείμενος, διὸ καὶ ἀμερίμνους Ὅρμαίους ἐκ τῆς πολλάκις ἀπὸ Σκλάβων γενομένης ἀνταρρούσας ἐποίησε, πολλὰς ὑπ' ἐκείνων δχλήσεις καὶ πολέμους τοῖς πάλαι χρόνοις ὑπομείναντας.»

Τὰ λεγόμενα ταῦτα ὑπὸ τοῦ Λέοντος φαίνονται ἐκ πρώτης ὅψεως ἀντιφατικά, ἀλλ' ὁ νοῦς αὐτῶν εἶναι, νομίζω, σαφὴς καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν ἴστορίαν. Τὰ σλαβικὰ φῦλα, περαιωθέντα ἐντεῦθεν τοῦ Ἱστρου, ἐβιάσθησαν νὰ ὑποταγῆσιν εἰς τοὺς Ὅρμαίους, διετήρησαν ὅμως ἰδίους ἀρχοντας, προφανῶς φυλάρχους, μὴ θελήσαντα νὰ ὑποταγῶσι τελείως εἰς τοὺς Ὅρμαίοὺς νόμους. Οὕτω καὶ μετὰ τὴν βάπτισιν αὐτῶν ἔξηκολούθουν μέχρι καὶ τῶν χρόνων τοῦ Λέοντος νὰ διατηρῶσι τὴν συνήθειαν τῆς ἀρχαίας ἔλευθερίας. «Οτι δὲ τοῦτο οὖτος ἔχει ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν γενομένων κατὰ τὴν πολιορκίαν καὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τοῦ Λέοντος τοῦ Τριπολίτου τὸ 904. Ὁ Ἰωάννης δ Καμενιάτης διμίλει περὶ πλησιοχώρων Σκλαβήνων, τῆς τοξικῆς ἐμπείρων, τελούντων ἄλλων μὲν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Θεσσαλονίκης, ἄλλων δὲ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Στρυμόνος, ὃν οἱ ἀρχοντες, ἀληθέντες ἐπανειλημμένως δι' ἐπιστολῶν, ἵνα ἔλθωσιν εἰς βιόθειαν τῆς πόλεως, δὲν προσῆλθον, πλὴν τινῶν εὐαριθμήτων καὶ πρὸς τὴν μάχην ἀπιρασκεύων.¹ Τοῦτο δηλοῖ δτι δὲν ἥσαν ἐντεαγμένοι εἰς τὰ θεματικὰ στρατεύματα, ἀλλ' ἥσαν οἵονεὶ ἔλευθεροι σύμμαχοι² ὑπὸ ἰδίους τελοῦντες πονηροτάτους ἀρχοντας, δπως δεικνύει τὸ γεγονός, δτι κατὰ τὴν πολιορκίαν πρῶτοι αὐτοί, οἱ ἡγούμενοι τῶν εὐαριθμήτων Σκλαβήνων, ἀνοίξαντες λάθρος τὴν πύλην τῆς Ἀκροπόλεως ἔφυγον, διὰ νὰ σωθῶσιν ἐκ τοῦ κινδύνου.³ Εξ ἄλλου γνωρίζομεν ἐκ τῶν πηγῶν δτι ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος σλαβικὰ στρατεύματα ὑπὸ Ἑλλήνα στρατηγόν, τὸν Προκόπιον, ἐμάχοντο μετὰ τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν τῶν δυτικῶν θεμάτων κατὰ τῶν ἐν Σικελίᾳ Σαρακηνῶν.⁴

Ἡ συνεργασία τῶν Σλάβων μετὰ τῶν Βουλγάρων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' δεικνύει δτι οὖτοι προήρχοντο κυρίως ἐκ βιορειοτέρων μερῶν καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς πεδιάδος τῆς Θεσσαλονίκης. Εἶναι δὲ γνωστὸν ἐκ τοῦ Θεοφάνους δτι οἱ Βούλγαροι, ἐγκατασταθέντες εἰς τὴν ἐντεῦ-

¹ Ἰωάννης Καμενιάτης Βόνν. 514, 19 κέ.

² Οὕτως ἀποκαλεῖ αὐτοὺς καὶ δ Καμενιάτης Βόνν. 515, 20. Οὕτω δὲ τῆς ἀπὸ τῶν συμμάχων Σκλαβήνων ἀποβούκοληθέντες ἐλπίδος.

³ Ἐνθ' ἀν. 515, 1δ. Οὗτοι δὲ ἥσαν οἱ τῶν Σκλαβήνων ἡγούμενοι, πάλαι προμελετήσαντες τοῦτο καὶ τὰς κλεῖδας τῶν πυλῶν προϋψελόμενοι.

⁴ Πρβλ. Στ. Π., Κυριακίδου, Θεσσαλονίκια μελετήματα, Θεσσαλονίκη, 1939, σ. 16.

θεν τοῦ Δουνάβεως χώραν, ὑπέταξαν τοὺς ἐν τῇ πέραν τοῦ Αἴμου χώρας ἐγκατεστημένους Σλάβους, τοὺς διποίους ἀπώθησαν πρὸς νότον καὶ δυσμὰς μέχρι τῆς Ἀβαρίας ὡς ὑποτελεῖς αὐτῶν, ὅθεν καὶ ἡ συνεργασία.¹ Ἐκ τῶν βιορειτέρων τούτων μερῶν, ἀπαρτίζοντες κατὰ καιροὺς ληστρικὰς ὁμάδας, ἄλλοτε μικρὰς καὶ ἄλλοτε μεγαλυτέρας, κατήρχοντο εἰς τὰς πεδιάδας πρὸς λεηλασίαν, ἐπιτιθέμενοι ἐνίστε καὶ κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς διποίας διφημιζόμενος πλοῦτος προσείλκυνεν αὐτοὺς ἰδιαιτέρως, ἵσως δὲ καὶ κατ’ ἄλλων πόλεων, μὴ ἀναφερομένων εἰς τὰς πηγάς. Βεβαίως δὲν εἶναι ἀπίθανον μικραὶ αὐτῶν ὁμάδες, πατριαὶ ἡ μικραὶ φυλαί, νὰ ἐγκατεστάθησαν σποράδην καὶ εἰς νοιτάτερα ἀοίκητα δόη, ἡ καὶ εἰς πεδιάδας, τὸ κέντρον ὅμως αὐτῶν, αἱ Σκλαβινίαι, εὑρίσκετο πάντοτε εἰς τὸν ἄνω ὁοῦν τοῦ Στρυμόνος, πέραν τῆς κλεισούρας τοῦ Ρουπελίου καὶ πρὸς τὰ ἔκει ἐγίνοντο αἱ ἐκστρατεῖαι τῶν Βυζαντινῶν, διάκις αἱ ληστρικαὶ αὐτῶν ἐπιδρομαὶ ἀπέβαινον πολὺ ἐνοχλητικαί.

Τῆς αὐτῆς ληστρικῆς φύσεως ἦσαν καὶ αἱ θαλάσσιαι αὐτῶν ἐπιδρομαί, αἰτινες ἐκ τοῦ Στρυμόνος ὠρμῶντο. Ἔχοντες πατροπαράδοτον τὴν τέχνην τοῦ γλύφειν πρωτογονικὰ μονόξυλα,² τὰ διποία ἐχρησιμοποίουν εἰς τοὺς ποταμούς, ἀπήρτιζον ἐνίστε πειρατικὰς ὁμάδας ἐκ τούτων, διὰ τῶν διποίων ἐλεηλάτουν τὰς νήσους. Ἡ λέξις στόλος διὰ τὰ ἀθροίσματα ταῦτα τῶν ληστρικῶν μονοξύλων εἶναι ὑπερβολική.

Τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς μετάφκισε 30.000 ἐκ τῶν αἰχμαλωτισθέντων Σλάβων εἰς τὴν Βιθυνίαν δὲν εἶναι ἀκριβές. Κατὰ τὸν Θεοφάνη³ ὁ Ἰουστινιανὸς «ἐπελέξατο ἐκ τῶν μετεκοισθέντων ὅπ’ αὐτοῦ Σκλάβων καὶ ἐστράτευσε χιλιάδες λ’». Ἐπομένως τὸ σύνολον, ἐφ’ ὅσον μᾶλιστα ὁ μετοικισμὸς ἐγένετο σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, πρέπει νὰ ἦτο πολὺ μεγαλύτερον, ἵσως μεγαλύτερον τῶν 80.000, εἰς ὅσους ὑπολογίζει αὐτὸς ὁ Lamanski. Ἐάν μᾶλιστα ὑπολογίσωμεν ὡς συνήθως ἐκάστην οἰκογένειαν πρὸς πέντε ἀτομα, θὰ ἥδυνατο ὁ ἀριθμὸς νὰ ἀναβιβασθῇ καὶ εἰς 150.000.

Ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέως ὅτι τὰ γεγονότα τοῦ Ζ’ αἰῶνος ἐν γένει καὶ πιθανῶς ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β’ (688) συνετέλεσαν εἰς τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν Σλάβων καὶ ὅτι οἱ μετοικισθέντες εἰς τὸ Ὁψίκιον ἦσαν ἥδη χριστιανοὶ καὶ ὅτι χάριν αὐτῶν ἴδρυθη ἐπισκοπὴ ἐν Μικρᾷ

¹ Πρθλ. Στ. Π. Κυριακίδον, Τὰ βόρεια ἐθνοίογικὰ δρια τοῦ Ἐλληνισμοῦ. Θεσσαλονίκη, 1916, σ. 19 κέ.

² Πρθλ. Θαύματα Βιβλ. II κεφ. I Migne P. G. t. 116 στ. 1325. «Ο όθαυματογράφος ἀποδίδει εἰς αὐτοὺς τὴν ἐφεύρεσιν. «Ἐγένετο τοίνυν . . . πλῆθος ἀπειρον συνυκθέν ἀπό τε τῶν Δρυογουβιτῶν . . . καὶ λοιπῶν ἐθνῶν, πρώτως ἐφευρόντων ἐξ ἐνὸς ἔνδον γλυπτάς νῆσας κατασκεύασμι . . . ὥσπερ κατεσκεύασαν ἐκ μονοδένδρων γλυπτάς νῆσας, ἀπείρους τὸν ἀριθμὸν ὑπαρχούσας.»

³ De Boor σ. 365 κέ.

Ασία, νομίζω ὅτι εἶναι ὑπερβολική. Βεβαίως δὲν εἶναι ἀπίθανον μικρός τις ἀριθμὸς Σλάβων λόγῳ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ ἔδεκτη τὸν χριστιανισμὸν ἐνωπίτερον τῶν Βουλγάρων. Ὅτι ὅμως οἱ μετοικισθέντες εἰς Μικρὰν Ἀσίαν ἥδη χριστιανοὶ καὶ ὅτι χάριν αὐτῶν Ἰδρύθη καὶ ἐπισκοπὴ νομίζω ὅτι δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ τὰ πράγματα. Τέσσαρα ἔτη μετὰ τὴν μετοικείαν αὐτὴν (692) δὲ Ἰουστινιανὸς καταρτίζει ἐξ αὐτῶν τὸν ἕκ 30.000 «περιούσιον λαόν», τὸν ἐκλεκτὸν δηλαδὴ στρατόν,¹ τὸν διοῖν ἀποστέλλει κατὰ τὸν Ἀράβων. Ἀλλ’ δὲ περιούσιος οὗτος λαὸς ἀπεδίχθη κατὰ τὸν Γεώργιον τὸν Μοναχὸν ἀνόσιος,² διότι ηὐτομόλησε πρὸς τοὺς Ἀράβας, πρᾶγμα τὸ διοῖν δεικνύει ὅτι δὲν εἶχε δεχθῆ τὸν χριστιανισμόν, διότι ἄλλως δὲν θὰ ηὐτομόλει πρὸς τοὺς ἀπίστους. Ἐκ τούτου δργισθεὶς δὲ Ἰουστινιανὸς κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Θεοφάνους³ «ἀνεῖλε τὸ τούτων ἐγκειτάλευμα σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις παρὰ τῷ λεγομένῳ Λευκάτῃ, τόπῳ κρημνώδει καὶ παραθαλασσιῷ κατὰ τὸν Νικομηδειάσιον κόλπον κειμένῳ». Ἐφ’ ὅσον λοιπὸν δὲ περιούσιος λαὸς ηὐτομόλησε, τὸ δὲ ὑπόλειμμα αὐτῶν σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις ἔξωντάθη, τίνων χάριν Ἰδρύθη ἡ ἐπισκοπή; Ὁ Dvornik, εἰς τὸν διοῖν παραπέμπει δὲ συγγραφεύς, δύο ἐπισκοπὰς τῆς μητροπόλεως Νικαίας θεωρεῖ ὡς σλαβικάς, τὴν τῆς Μοδρίνης καὶ τὴν τῶν Γορδοσέρβων. Ἀλλὰ διὰ μὲν τὴν πρώτην, τῆς διοίας τὸ δύνομα σχετίζει ἐτυμολογικῶς πρὸς τὴν σλαβικὴν λέξιν modra (=κυανοῦς), δὲ διότις παρατηρεῖ ὅτι ἥδη δὲ Στράβων ἀναφέρει ἐν τῇ περιοχῇ ταύτη τόπον, δνόματι Μόδρα, δὲ Niederle δόθῶς ἀμφιβάλλει περὶ τῆς σλαβικότητος τῆς περιοχῆς, ἐκτὸς ἀν μεταφρέωμεν τὸν Σλάβους εἰς τὸν χρόνον τοῦ Στράβωνος, διὰ δὲ τὴν δευτέραν θὰ ἐπερεψε νὰ ἀποδεῖξῃ τὴν σλαβικότητα τοῦ δλου δνόματος τῶν Γορδοσέρβων καὶ ὅχι μόνον τοῦ δευτέρου συνθετικοῦ, τὸ διοῖν συνάπτει πρὸς τὴν φυλὴν τῶν Σέρβων, ἐπερεψε δὲ καὶ νὰ ἐνθυμηθῇ ὅτι δὲν πάροχει καὶ γνησία λατινικὴ λέξις servi. Ἐὰν δὲ ἐνεθυμεῖτο καὶ τὸν παροιμιώδη Γόρδιον δεσμὸν καὶ ὅσας πόλεις καὶ τοπωνύμια ἀναφέρουν οἱ ἀρχιμῆτοι ἐν Μικρᾷ⁴ Ἀσίᾳ μὲ τὸ δύνομα Γόρδος, Γόρδιον κλπ., νομίζω ὅτι θὰ ἀπέρεψε νὰ στηρίξῃ ἐθνολογικὰ συμπεράσματα ἐπὶ τόσον ἐπισφαλοῦς ἐτυμολογίας. Ἀλλ’ οὔτε καὶ διὰ τὸν παλαιότερον ἐπὶ Κώνσταντος (658) μετοικισθέντας⁴ εἶναι πιθανόν ὅτι Ἰδρύθη ἐπισκοπή, διότι καὶ οὗτοι, καθ’ ἀλέγει δὲ Θεοφάνης, οὔτε «ἐπεστράτευσεν δὲ Ἀβδεραχμάν, δὲ τοῦ Χαλέδου, τὴν Πομανίαν καὶ ἐν αὐτῇ ἐχείμασε καὶ πολλὰς ἐλυμήνατο χώρας . . . τούτῳ

¹ Ὁ συγγραφεὺς κακῶς ἐφημενεύει τὴν φράσιν διὰ τοῦ «a supernumerary corps».

² Γεώργιος Μοναχὸς ἔκδ. de Boor σ. 730,5 καὶ λαβὼν τὸν περιούσιον ἐκεῖνον λαόν, μᾶλλον δὲ ἀνόσιον.

³ Θεοφάνης de Boor σ. 366,21.

⁴ Θεοφάνης de Boor σ. 347,6.

προσδοκούντες σὺν αὐτῷ ἐν Συρίᾳ κατῆλθον χιλιάδες πέντε, καὶ φκίσθησαν εἰς τὴν Ἀπαμέων χώραν ἐν κώμῃ Σελευκοβόλῳ¹. Τέλος εἰς τὴν γνώμην ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' ἦ καὶ πρὸ αὐτοῦ ἥρχισεν δὲ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων ἀντιτίθεται καὶ ἡ ἀνωτέρω παρατεθεῖσα πληροφορία τοῦ Λέοντος, καθ' ᾧν οὗτος ἔγένετο ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος. Σημειωτέον ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ Λέοντος λεγόμενα περὶ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν περαιωθέντων τὸν Διούναβιν Σλάβων δὲν πρέπει νὰ συγχέωνται πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Προφυδογεννήτου λεγόμενα² περὶ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Χρωβάτων καὶ τῶν γειτόνων αὐτῶν Ζαχλούμων καὶ λοιπῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Βασιλείου τοῦ Α'. Ἐκεῖ δὲ Βασίλειος οὐδεμίαν γράκωσιν ἐπεχείρησεν, οὐδὲ ὑπέταξεν αὐτοὺς ὑπὸ Ῥωμαίους ἄρχοντας κατὰ τὸν ωμαϊκὸν τύπον, ἀλλὰ «προεβίλετο εἰς αὐτοὺς ἄρχοντας, οὓς ἐκεῖνοι ἥθελον καὶ προέκρινον, ἀπὸ γενεᾶς ἣς ἐκεῖνοι ἥγαπων καὶ ἔστεργον».

Ἄξιολόγους παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κειμένου καὶ τῶν παρατηρήσεων τοῦ Vasiliev ἔκαμε καὶ ὁ ἐπανεκδοὺς τὸ κείμενον βελτιωμένον ἐπιφανῆς βυζαντινολόγος Grégoire ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀριθμῷ του. Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ δποῖον ἀμφότεροι ἀφῆκαν ἀπαρατήρητον, εἶναι τὸ πρόβλημα, τὸ δποῖον παρουσιάζει ἡ ἀφήγησις τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους ἐν σχέσει πρὸς τὴν θριαμβευτικὴν αὐτοῦ εἴσοδον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Κατ' αὐτὴν δὲ Ἰουστινιανὸς ἐκστρατεύεται κατὰ Σκλαβινίας καὶ Βουλγαρίας, «τοὺς μὲν Βουλγάρους πρὸς τὸ παρὸν ὑπηντηκότας ὕθησε, μέχρι δὲ Θεσσαλονίκης ἐκδραμών, πολλὰ πλήθη τῶν Σκλάβων, τὰ μὲν πολέμω, τὰ δὲ προσδοκέντα, παραλαβόν, εἰς τὰ τοῦ Ὁψικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρον». Ἐὰν ἡ ἀφήγησις ἐσταμάτα ἔως ἐδῶ, ἡ νικηφόρος ἐκστρατεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ θὰ ἐτεροματίζετο μὲ τὴν θριαμβευτικὴν αὐτοῦ εἴσοδον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν μεταφορὰν τῶν αἰχμαλώτων εἰς τὸ Ὁψικίον. Ἄλλ' δὲ Θεοφάνης συνεχίζει. «Ἐν δὲ τῷ ὑποστρέφειν αὐτὸν ὁδοστατηθεὶς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐν τῷ στενῷ τῇσι οὐρανῷ μετὰ σφραγῆς τοῦ οἰκείου λαοῦ καὶ τραυματίας πολλῆς ἀντιπαρελθεῖν ἥδυνθη.» Ἐὰν δὲ Ἰουστινιανὸς μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Θεσσαλονίκης ἐπέστρεφεν εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ τῆς συνήθους δόδοι, τῇσι Ἑγγατίᾳ, δὲν βλέπω ποῦ ἥδυνατο νὰ περιπέσῃ εἰς σοβαρὰν ἐνέδραν, ὥστε νὰ ἀποβάλῃ μέγα μέρος τοῦ στρατοῦ του. Ἡ Ἑγγατία ὀδός ἦτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, δπως καὶ βιαστερον, πολὺ μακρὰν τῶν Βουλγάρων, ἐκτὸς δὲ τούτου τὰ στενά, διὰ τῶν ὅποιων αὐτῇ διέρχεται ἐκ Θεσσαλονίκης πρὸς τὴν Θράκην, τῇσι Ρεντίνης καὶ τῶν Σαπαίων, εἶναι ἀσήμαντα, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπουν μεγάλις ἐνέδρας

¹ Ἐνθ' ἀν. σ. 348,16. Πρβλ. Στ. Κυριακίδον, Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ σ. 19.

² Πρὸς τὸν ίδιον μὲν Ῥωμανὸν Βόνν. 129.

καὶ καταστροφάς. Τὰ μόνα μακρὰ καὶ φοβερὰ καὶ ὅντως κατάλληλα δι’ ἐνέδρας στενά, ὅπου ἐπανειλημμένως ἐστήθησαν ἐνέδραι καὶ ἔγιναν συγκρούσεις καὶ καταστροφαί, εἶναι τὰ στενὰ τοῦ Στρυμόνος, ἡτοι τοῦ Ρουπελίου, εἰς τὰ δυοῖν κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον δὲ Ἰουστινιανὸς κατώκισε Σλάβους πρὸς φύλαξιν,¹ καὶ βραδύτερον δὲ Νικηφόρος Ἐλληνας στρατιώτας ἐκ διαφόρων θεμάτων,² ὡς καὶ τὰ βορειότερον εὐρισκόμενα καὶ σήμερον καλούμενα Στενὰ τῆς Κρέσνας. Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα, ποίαν ὅδον δὲ Ἰουστινιανὸς ἡκολούθησε κατά τε τὴν νικηφόρον ἐκστρατείαν καὶ τὴν θλιβερὰν ἐπάνοδον. Ἐὰν αἱ πληροφορίαι, τὰς δυοῖς μᾶς δίδει δὲ Θεοφάνης περὶ τῆς ἐπανόδου τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἶναι ἀκριβεῖς, καὶ δὲν ἔχομεν ἀφορμὴν νὰ ἀμφιβάλλωμεν περὶ τῆς ἀκριβείας αὐτῶν, μελονότι δὲν ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου, εἰς μόνος τρόπος ἐριηνείας τῆς ὅδοῦ τῆς ὅλης ἐκστρατείας ὑπολείπεται, δὲ ἔξης. Ὁ Ἰουστινιανός, δομηθεὶς ἐκ Κωνσταντινούπολεως, ἔρχεται εἰς τὴν κλεισούραν τοῦ Στρυμόνος (τοῦ Ρουπελίου), ἀπωθεὶ τοὺς ὑπηρηκότας Βουλγάρους καὶ εἰσέρχεται δι’ αὐτῆς εἰς τὰς Σκλαβινίας, τὰς δυοῖς νικᾷ καὶ αἰχμαλωτίζει, δοίζει δὲ ἔξανταν καὶ φύλακας τῆς κλεισούρας. Μέχρι τίνος σημείου προσχώρησε πρὸς βιορρᾶν δὲν δύναται νὰ ἔξακριβωθῇ. Ἡ Σαρδικὴ πάντως ἕνδικετο εἰς χειρας τῶν Ἐλλήνων. Ἐκεῖθεν στρέψεται πρὸς δυσμάς, ἀκολουθῶν δὲ τὴν κοιλάδα τῆς σημερινῆς Στρωμνίτσης, τῆς βιζαντινῆς δηλονότι Τιβεριουπόλεως, δι’ ἣς ἔρει δὲ παραπόταμος τοῦ Στρυμόνος Πόντος, ἔξέρχεται εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ, διὰ τῆς δυοῖς ἀκολουθῶν τὸν διοῦν τοῦ ποταμοῦ φθάνει εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἄγων μεθ’ ἑαυτοῦ καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν. Ἀποφασίσας κατόπιν νὰ ἐπιστρέψῃ, ἀποστέλλει πρῶτον τὴν αἰχμαλωσίαν εἴτε διὰ Ἑηρᾶς εἴτε διὰ θαλάσσης εἰς τὴν Ἀβυδον, αὐτὸς δὲ ἀκολουθῶν τὴν ἰδίαν ὅδον ἀνέρχεται διὰ τοῦ Ἀξιοῦ εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Τιβεριουπόλεως, προφανῶς διὰ νὰ ἐπισκεφθῇ ἐκ νέου τὰς Σκλαβινίας, καὶ δι’ αὐτῆς κατέρχεται εἰς τὴν κλεισούραν τοῦ Στρυμόνος, ὅπου, διερχόμενος πλέον ἀνύποπτος, ὑφίσταται τὴν ἐνέδραν τῶν Βουλγάρων, συνεργαζομένων πιθανώτατα μετὰ τῶν ἀπίστων φυλάκων αὐτῆς Σλάβων. Διελθῶν κακὴν κακῶς τὰ στενά, φθάνει τέλος εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Σερρῶν καὶ διὰ ταύτης εἰς τὴν Ἐγνατίαν, διὰ τῆς δυοῖς καὶ ἐπιστρέφει εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἐχώρισα κατὰ τὴν ἐκ Θεσσαλονίκης ἐπιστροφὴν τοὺς αἰχμαλώτους ἀπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διότι, ἐὰν συνώδευον αὐτὸν

¹ Περὶ θεμάτων. Βίν. 50. Τὸ δὲ θέμα τοῦ Στρυμόνος τῇ Μακεδονίᾳ συντέτακται, καὶ οὐδαμοῦ τούτου λόγος ἐστὶ περὶ θέματος, ἀλλ’ εἰς κλεισούρας τάξιν λελόγισται· καὶ Σκύθαι αὐτὸν ἀντὶ Μακεδόνων διανέμονται Ἰουστινιανοῦ τοῦ Ἀνιοτικοῦ ἐν τοῖς δρεσπι τοῦ Στρυμόνος καὶ ταῖς διαβάθμοις τῶν κλεισουρῶν τούτους ἔγκατοι κίσαντος.

² Βλ. Θεοφάνη de Boor σ. 481,10 καὶ 496,5. Πρβλ. Στ. II Κυριακίδον, Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ ὅρια τοῦ Ἐλληνισμοῦ σ. 21.

κατὰ τὴν ἐπιστροφήν, ἀσφαλῶς μετὰ τὴν καταστροφήν, τὴν δποίαν ὑπέστη, θὰ διέρρεον πρὸς τὰς πατρίδας των. Μὲ τὴν πενιχρότητα τῶν πηγῶν δὲν νομίζω ὅτι ἡ λύσις, τὴν δποίαν προτείνω, εἶναι δριστική. Θέτω μόνον τὸ μὴ τεθὲν μέχρι τοῦδε πρόβλημα.

Χάριν τῶν ἀναγνωστῶν τῶν Μακεδονικῶν, εἰς τοὺς δποίους θὰ εἴναι ἵσως δυσπρόσιτα τὰ περιοδικά, εἰς τὰ δποῖα ἐδημοσιεύθη ἡ ἐπιγραφή, παραθέτω ταύτην ἐνταῦθα κατὰ τὴν βελτιώμενην ἐν τισι λεπτομερείαις ἔκδοσιν τοῦ Grégoire.

1   Θεία δωρεά, φιλοτιμηθεῖσα τῷ ἄγιῳ καὶ πανευδόξῳ μάρτυρι Δημητρίῳ παρὰ τοῦ τῆς ὅλης οἰκουμένης δεσπότου Φλανίου Ἰουστινιανοῦ τοῦ θεοστεφοῦς καὶ εἰρηνοποιοῦ βασιλέως τῆς ἀλικῆς τῆς θεοφυλάκιους ἡμῶν | πόλεως Θεσσαλονίκης ἐπὶ Πέτρου τοῦ ἄγιωντάτου αὐτῆς ἀρχιεπισκόπου.

2   *Ἐν δνόματι τοῦ Κυρίου καὶ δεσπότου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν αὐτοχάτω]ο, εὐδογέτης, εἰρηνικός, Φλάνιος | 3   Ἰουστινιανός, πιστὸς ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλεύς.

Δωρεὰ τῷ σεπτῷ ναῷ τοῦ ἄγιον καὶ ἐνδόξον μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, ἐν ᾧ τὸ ἄγιον αὐτοῦ κατάκειται λείψανον.

4   Πρώτην φροντίδα διὰ παντὸς | κεντημένοι περὶ τῆς συστάσεως¹ τῶν ἄγίων τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιῶν, ἐπ' αὐταῖς ταῦτα προϊέναι βούλομεθα, δόσα πρὸς παραμνθίαν² αὐτῶν καὶ συστατικήν³ τυγχάνουσιν πρόνοιαν.

5   ἐντεῦθεν γὰρ | λεπείσμεθα⁴ καὶ τὸν στέψαντα ἡμᾶς Θεὸν εὐαρεστούμενον ὑπερασπιστὴν ἀεὶ γίνεσθαι τῆς ἡμῶν εὐσεβείας καὶ τὰς καὶ⁵ ἐκθρῶν⁶ δαψιλᾶς ἡμῖν ἐπιχορηγεῖν⁷ νίκας. Ἐπεὶ οὖν, παραγενομένων | ἡμῶν ἐν ταύτῃ τῇ Θεσσαλονικέων πόλει μετὰ τὴν τοῦ στέψαντος ἡμᾶς Θεοῦ ὑπέρομαχον βοήθειαν, πεῖραν σύμμαχον εἰληφότων

7   ἡμῶν τοῦ ἄγιον μεγαλομάρτυρος | Δημητρίου ἐν τοῖς παρ⁸ ἡμῶν πραχθεῖσιν κατὰ⁹ τῶν αὐτοῦ τε καὶ ἡμῶν πολεμίων διαφόροις πολέμοις,¹⁰

8   δίκαιοιον εἶναι κρίναντες ὃς συμμαχήσαντα ἡμῖν τοῖς τῆς | εὐχαριστίας νῦν ἀνταμείψασθαν αὐτὸν δώδοις, δονατοῖς τῷ σεπτῷ αὐτοῦ ναῷ, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἄγιον αὐτοῦ ἀπόκειται λείψανον, ἐμφανῶς τοῖς ἀποῦσιν

¹ Ἡ ἐπιγραφή: συστάσεως.

² Ἡ ἐπιγραφή: παραμνθία.

³ Ἡ ἐπιγραφή: συστατική.

⁴ Ἡ ἐπιγραφή: σεπτίσμεθα.

⁵ Ἡ ἐπιγραφή: κατεκορόν.

⁶ Ἡ ἐπιγραφή: ἐπιχωρηγεῖν.

⁷ Ἡ ἐπιγραφή: παρατάτων.

⁸ Ο Grégoire προτιμᾷ τροπαίοις.

9 τὴν οἰκείαν | βοήθειαν χαριζόμενον¹ πᾶσαν τὴν ἀλικήν, τὴν οὖσαν
καὶ προσπ[αρ]ακειμένην ἐν ταύτῃ τῇ Θεοσαλονικέων μεγαλοπόλει, μετὰ
10 πάντων τῶν ἀνηκόντων αὐτῇ | ἐξ ὑπαρχῆς δικαίων ἐπὶ τὸ ἔχεσθαι
τὸν αὐτὸν σεβάσμιον αὐτοῦ [γαδὸν τ]ῆς αὐτῆς ἀλικῆς ἀπὸ τοῦ Σεπτεμ-
11 βρούν μηνὸς τῆς ἐνεστώσης δευτέρας ἐπινεμήσεως καὶ εἰς τοὺς | ἐξῆς²
ἀπαντας καὶ διηρεκεῖς χρόνους κυριεύειν τε αὐτῆς καὶ δεσ[ποόζειν]
καὶ πᾶσαν αὐτὴν εἰς οἰκεῖον ἀποφέρεσθαι κέρδος δνόμιατι φωταγωγίας
12 καὶ διαρίων | τοῦ θεοφιλοῦς κλήρου καὶ πάσης ἱερατικῆς ὑπουργίας,
ἐπι δὲ κ[αὶ δνόμιατι βελτι]ώσεως τοῦ εἰρημένου σεπτοῦ ναοῦ, μὴ δρεί-
13 λοντος τοῦ αὐτοῦ ἐνδέξουν ναοῦ ἥγονυν τοῦ κατ'[αὐτὸν] | θεοφιλοῦς
κλήρου καθ' οἶον δήποτε τρόπον παρέχειν ἢ ἐπινοεῖσθα[ι]³ παρέχειν⁴
συντέλειαν ἐνεκεν τῆς παρὰ τῆς ἡμῶν γαληγότητος δεδωρημένης
14 ἀλικῆς τῷ οἴῳ δήποτε | στρατιωτικῷ προσώπῳ διὰ τὸ ὅς εἰρηται ὑπέρ
τε φωταγ[ωγίας καὶ διαρίων τ]οῦ θεοφιλοῦς κλήρου καὶ λοιπῆς ἐκκλη-
15 σιαστικῆς χρείας φιλοτιμθῆναι αὐτῷ παρ' ἡμῶν | τὴν τοιαύτην ἄπασαν
παντελευθέρων ἀλικήν [ἄστε ἐντεῦθεν ἀδιαλ]είπιτως λειτουργούμενον
16 τὸν ἄγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον προεβεύειν διὰ παντὸς | τῷ στέ-
ψαντι ἡμᾶς θεῷ ὑπὲρ τῆς ἡμῶν εὐσεβοῦς βασιλείας, δπερ δῆλον
ἔσται πᾶσι τῇ ἐπιδ]είξει καὶ μόνον τῆς παρούσης ἡμῶν εὐσεβοῦς δωρεᾶς.

‘Η ἐπιγραφὴ αὕτη πλὴν τῆς ἴστορικῆς αὐτῆς σημασίας εἶναι σπου-
δαία καὶ ἀπὸ διπλωματικῆς ἀπόψεως. Είναι, ἀν δὲν ἀλατῶμαι, τὸ παλαιό-
τερον οφεζόμενον ὑπόδειγμα τῶν κατόπιν δονομασθέντων χρυσοβούλλων λό-
γων, δι' ᾧ οἱ αὐτοκράτορες ἔχοντες ἔχοντες ἔχοντες ἔχοντες ἔχοντες ἔχοντες ἔχοντες
καὶ διπλωματικῆς αἵρεσης ἔχοντες ἔχοντες ἔχοντες ἔχοντες ἔχοντες
πρόσωπα, ἀπιλλαγμένας οἵασδήποτε φρονολογίας ἢ ἄλλης ἐπηρείας, τὸ δ-
ποῖον, ἀντιγραφὲν ἐπὶ λίθου, προσηλώθη εὗς τινα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ
ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πέτρου, ἐφ' οὐ καὶ ἔγενετο ἢ δωρεά, ὃς ἔξαγεται
ἐκ τῶν πρώτων, εἰσαγωγικῶν τῆς ἐπιγραφῆς, γραμμῶν, αἱ δοποῖαι ἀσφα-
λῶς δὲν περιείχοντο εἰς τὸ ἔγγραφον. Τοῦτο ἀρχίζει ἐν στ. 2 διὰ τῶν λέ-
ξεων: ‘Ἐν δνόμιατι τοῦ Κυρίου κτλ.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

A. Vasiliev, L'entrée triomphale de l' empereur Justinien II à Thessalonique en 688. ⁵ Απόσπασμα ἐκ τῶν Miscellanea Guillaume de Jerphanion. I (= Orientalia Christiana Periodica, vol. XIII, N. I-II. Roma 1947) σ. 355-368.

‘Η πραγματεία αὕτη ενδοίσκεται εἰς ἄμεσον συνάφειαν πρὸς τὴν προη-

¹ ‘Η ἐπιγραφή: χαριζόμενος.

² ‘Η ἐπιγραφή: ἐξεῖς.

³ ‘Η ἐπιγραφή: ἐπινοίσθαι.

⁴ ‘Η συμπλήρωσις παρέχειν ἢ παρέχων ἀμφίβολος. Θὰ προετίμων: οἰανδήποτε.

γουμένην. Εἰς ἐκείνην ἔγένετο λόγος περὶ τῆς δωρεᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἐπὶ τῇ νικηφόρῳ αὐτοῦ εἰσόδῳ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐδῶ ἐδημηνεύεται ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ τοιχογραφία, ἡ παριστάσα προσέλευσιν ἐφίππου βασιλέως εἰς τὸν ναὸν, ὡς εἰκονίζουσα τὸν αὐτὸν βασιλέα Ἰουστινιανὸν καὶ τὴν αὐτὴν θριαμβευτικὴν εἴσοδον μετὰ τὴν κατατόπωσιν τῶν Σλάβων κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ 687-688.

Ἡ εἰκών, ὡς γνωστόν, ἀνεκαλύφθη μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ ναοῦ, ἐδημισιεύθη δὲ ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ Γ. Σωτηρίου ἐν παραοτήματι τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ δελτίου τοῦ 1918 (πίν. 13 καὶ 14) ἐκ τοῦ ἀρίστου ἀντιγράφου τοῦ Ζιλλιερόν. Ἡ τοιχογραφία δυστυχῶς δὲν σώζεται δλόκληθος, διότι πατεστράφη ἐν μέρει ὑπὸ τῶν Τούρκων, ως δποῖοι μετέβαλον τὸ ἐν τῷ κέντρῳ ἀρριβῶς αὐτῆς ενδιτσκόμενον ἀνακουφιστικὸν τόξον εἰς παράμυθον. Οἱ ἀνακαλύψας τὴν τοιχογραφίαν Σωτηρίου ἔχρονοι λόγησεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἀνεγνώσισε δὲ βραδύτερον ἐν τῷ Ὀδηγῷ τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν ὅτι δὲ εἰκονιζόμενος ἐφίππος πολεμιστὴς εἶναι βασιλεὺς, χωρὶς δύμως καὶ νὰ ταυτίσῃ αὐτὸν πρός τινα τῶν βασιλέων τοῦ Βυζαντίου. Τὴν ταύτισιν πρός τὸν Ἰουστινιανὸν τὸν Β' ἔκαμε πρῶτος δὲ Ἀμερικανὸς ἴστοροικὸς E. Kantarowicz (1944), ἀποδέχεται δὲ αὐτὴν ἀδιστάκτως καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐνισχύσῃ διὰ τῆς ἀνωτέρω πραγματείας δὲ συγγραφεύς.

Οὗτος ἔξετάζει τὸ πρῶτον μόνον ἥμισυ τῆς εἰκόνος, τὸ παριστῶν τὸν ἐφίππον αὐτοκράτορα. Κατ' αὐτὸν ἡ τοιχογραφία παριστά τὴν θριαμβευτικὴν εἴσοδον τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ὁ ἐφίππος αὐτοκράτωρ, τοῦ δποίου ἡ κεφαλὴ περιβάλλεται διὰ φωτοστεφάνου καὶ τοῦ δποίου προηγοῦνται δύο νέοι πεζοί, δδηγοῦντες ἵσως τὸν ἄππον, ἐγείρει ἐλαφρῶς τὴν κεῖσα, ἵνα εὐλογήσῃ Ἀκολουθεῖται ὑπὸ δύο ἵππων, τὰ πρόσωπα τῶν δποίων εἶναι ἐν μέρει κατεστραμμένα. Ὅπισθεν τοῦ τοίχου, ὅστις εἰκονίζεται εἰς τὸ βάθος τῆς τοιχογραφίας, φαίνεται πιθανῶς τὸ ὑψηλότερον μέρος οἰκίας μὲ δύο μεγάλα παράθυρα. Εἰς τὸ ἀριστερόν, τὸ δποίον εἶναι ἀνοικτόν, διακρίνεται ἀνθρωπίνη μορφὴ δρομία, προφανῶς διὰ νὰ ἴδῃ τὴν αὐτοκρατορικὴν πομπήν. Τὸ δεξιὸν παράθυρον εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ κεκλεισμένον. Ἀριστερὰ τοῦ πρώτου παραθύρου φαίνεται ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς οἰκίας τὸ ἀριστερὸν μέρος γεωμετρικοῦ κοσμήματος, τοῦ δποίου τὸ δεξιὸν μέρος καλύπτεται ὑπὸ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ αὐτοκράτορος. Μεταξὺ τῶν δύο παραθύρων ὑπάρχει πιθανῶς ἀνάγκην, παριστῶν σκηνὴν ἱπποδρόμου, ἀνθρωπῶν πλήττοντα διὰ δόρατος ἄγριον θηρίον. Δεξιὰ τοῦ δευτέρου παραθύρου διακρίνονται ἵχνη Ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ τοιχογραφία αὐτῇ κατὰ τὸν συγγραφέα ὑπενθυμίζει τὴν εἴσοδον τοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἥτις διὰ τοὺς καλλιτέχνας εἶχεν

ἀποβῆ τὸ συνάρτημα (pendant) τῆς θριαμβευτικῆς εἰσόδου τῶν αὐτοχρατόρων.

‘Ο συγγραφεὺς πιστεύει ἀδιστάκτως ὅτι ἡ τοιχογραφία παριστάνει, ὡς ἐλέχθη, τὴν θριαμβευτικὴν εἴσοδον τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' εἰς Θεσσαλονίκην κατὰ τὸ 688 μετὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ κατὰ τῶν Σλάβων νίκην. ‘Ως μόνην δυσκολίαν ενδισκεῖ τὸ ὅτι ὁ αὐτοχράτωρ εἰκονίζεται γενειοφόρος, ἐνῷ δὲ Ἰουστινιανὸς ἦτο δεκαεννεατὴς κατὰ τὸ 684 καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ φέρῃ πώγωνα. Κατὰ τὰ ἄλλα ενδισκεῖ ὅτι τὸ πρόσωπον τοῦ αὐτοχράτορος τῆς τοιχογραφίας διμοιάζει καταπλήκτικῶς πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν νομισμάτων ιοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' ἀπεικονίσεις αὐτοῦ. Τὴν δυσκολίαν ταύτην προσπαθεῖ νὰ ἀπομακρύνῃ δεχόμενος ὅτι ἡ ἀπεικόνισις ἐγένετο βραδύτερον, ἢ μεταξὺ 688 καὶ 695, δόποτε ὁ αὐτοχράτωρ θὰ είχεν ἥδη γενεάσει, ἢ μετὰ τὴν παλινόρθωσιν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ θρόνου. Τὸ δεύτερον θεωρεῖ πιθανότερον, διότι θὰ ἦτο λίαν παράδοξον, ἢν δὲ ἐκθρονίσεις καὶ οινοκοπήσας αὐτὸν Λεόντιος ἀφηνε τὴν τόσον δοξάζουσαν αὐτὸν εἰκόνα ἀθικτον.

Τῆς περὶ τὴν εἰκόνα διατριβῆς δὲ συγγραφεὺς προτάσσει μικρὸν εἰσαγωγὴν περὶ τῶν περὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἐγκαταστάσεων τῶν Σλάβων, στηριζόμενος δὲ περὶ τοῦ γνωστοῦ σλαβικοῦ βίου τοῦ ἀποστόλου τῶν Σλάβων Μεθοδίου ἀποφαίνεται ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰώνος ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ὅλη ἡ περὶ τὴν δευτέραν ταύτην πόλιν τῆς αὐτοχρατορίας πεδιάς ἦσαν ἴσχυρῶς ἐκσλαβισμέναι. Προχωρῶν ἐπισκοπεῖ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ τῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν Σλάβων ἐν ταῖς χώραις τοῦ Βιζαντίου γενικῶς καὶ σημειώνει τὰς κατ' αὐτῶν ἐκστρατείας τῶν διαφύρων αὐτοχρατόρων, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο κατὰ τὰς ἀναπαύλας τῶν συνεχῶν σχεδὸν ἀγώνων αὐτῶν πρὸς τοὺς Σαρακηνούς, ἔξαίρει δὲ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β', ἡτις ἔθεσε τέρμα εἰς τὰς κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιδυομάς αὐτῶν. Ἐν συναφείᾳ διμιλεῖ καὶ περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ὡς πηγῆς καὶ παρατησεὶ ὅτι λόγῳ τῆς ἀσυφείας τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν, ἡ δοπία πολλάς διαφωνίας ἔδημιούργησεν, εἶναι ἐπείγουσα ἀνάγκη εἰδικῆς περὶ αὐτῶν μελέτης.

Ἐν τέλει διμιλεῖ ἐκ νέου περὶ τῆς σημασίας τῆς νίκης τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β', ἥτις ἔσχεν ὃς ἀποτέλεσμα τὴν σημαντικὴν αὔξησιν τῶν Σλάβων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Πρὸς τὴν σλαβικὴν ταύτην στρατιωτικὴν ἀποικίαν (colonie militaire slave) σχετίζει δὲ συγγραφεὺς καὶ τὸ πολὺ γνωστὸν μολυβδόβουνλον, τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Schlumberger «τῶν ἀνδραπόδων τῶν σκλαβών τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας», τὸ δποῖον θέτει εἰς τοὺς χρόνους τῆς πρώτης βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β', εἰς αὐτὸν δὲ ἀποδίδει καὶ τὴν ἰδρυσιν τοῦ θέματος τῆς Ἐλλάδος, ἀτοσπασθείσης ἀπὸ τοῦ Ἰλλυρικοῦ.

Τέλος ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι ὁ λεγόμενος «νόμος γεωργικός», περὶ τὸν δποῖον ὑπάρχει μεγάλη ἀμφισβήτησις, συμφωνεῖ πρὸς τὰς κοινωνικὰς συνθήκας τοῦ τέλους τοῦ Ζ' αἰῶνος, αἵτινες ἵσχυρῶς ἐπηρεάσθησαν ἐκ σλαβικῶν στοιχείων.

'Η γνώμη τοῦ συγγραφέως, ὅτι ἡ εἰκὼν παριστᾶ θριαμβευτικὴν εἶσοδον αὐτοκράτορος καὶ δὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὸν Β', νομίζω ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως ὀρθή. 'Η δισκολία, τὴν δποίαν εὑρίσκει εἰς τὸ γενειοφόρον τῆς μορφῆς τοῦ αὐτοκράτορος, δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀνυπέρβλητος. 'Η εἰκὼν ἀσφαλῶς δὲν ἔγραφη τὴν ἐπαύριον τῆς εἰσόδου αὐτοῦ· εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἔγινε καὶ ἀρκετά βραδύτερον, δπότε πλέον ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο πωγωνᾶς, δπως καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ Κωνσταντίνος. 'Υπενθυμίζω τὴν περὶ αὐτοῦ ἀφήγησιν τοῦ Ζωναρά.¹ «Λειπούσων δ' ὧν ὅτ' ἀπεδήμησεν οὗτος ὁ βασιλεὺς, ἔκδικησων τὸν φόνον τὸν τοῦ πατρός, καθειμένον ἔχων ἐπανῆκε τὸν πώγωνα· διὸ ἔξ ἐκείνου Πωγωνᾶς παρὰ τῶν πολιτῶν ἐπεκέλητο.» 'Ως πρὸς τὴν δμοιότητα τῆς μορφῆς τῆς τοιχογραφίας πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν νομισμάτων δύσκολον εἶναι, νομίζω νὰ ἀποφανθῇ τις.² 'Αλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν νομίζω ὅτι ἔχει τινὰ σημασίαν.

'Ως πρὸς τὴν περιγραφὴν τῆς εἰκόνος φρονῶ ὅτι μεθ' ὅσα ἔδιδαξε μετὰ τὴν προκειμένην πραγματείαν ὁ Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος, αὕτη δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα. Οὗτος εἰς τὴν ἀξιολογώτατην περὶ τοῦ Σταδίου Θεσσαλονίκης μελέτην τον ἀπέδειξεν δριστικῶς ὅτι τὸ εἰκονιζόμενον εἰς τὸ βάθμος τῆς τοιχογραφίας οἰκοδόμημα δὲν εἶναι οὐκία τις, ἀλλὰ τὸ γνωστὸν ἐκ τῶν πηγῶν Σταδίου.³ 'Αδίκως μόνον ἐκφράζει ὀμφιβολίαν περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ εἰκονιζομένου βασιλέως πρὸς τὸν Ἰουστινιανὸν τὸν Β'.⁴

Εἶναι λυπηρὸν ὅτι ὁ συγγραφεὺς περιωρίσθη εἰς τὸ ἐν μόνον μέρος τῆς εἰκόνος καὶ δὲν ἐπερχόμησε καὶ εἰς τὸ δεύτερον, δπότε, νομίζω, θὰ εὔρισκε καὶ νέα ἐπιχειρήματα περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ εἰκονιζομένου βασιλέως πρὸς τὸν Ἰουστινιανὸν τὸν Β'. Τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος εἰκονίζει

¹ Βόν. III 222,8.

² Τὸν συγγραφέα διέψυγεν ἡ πραγματεία τοῦ Richard Delbrueck, Carmagnola (Portrait eines byzantinischen Kaisers) ἐν Mitteilungen der kaiserlich-deutschen Archaeologischen Instituts. Römische Abteilung. Band XXIX (1914) Rom. 1914, σ. 71-89. 'Η ὑπὸ τοῦ Delbrueck περιγραφημένη προτομή, πλὴν τοῦ ριντεμήτου, δμοιάζει πρὸς τὴν παρὰ J. Sabatier, Description générale des monnaies byzantines. Paris-Londres 1862, τόμ. II, πίν. XXXVII ἀρ. 10, ἥτις διαφέρει ὅλων τῶν κατ' ἐνώπιον εἰκονιζομένων.

³ 'Α. Ξυγγόπολις εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 'Επιστημονικαὶ μελέται, ἀρ. 2]. Θεσσαλονίκη, 1949, σ. 25 κέ.

⁴ Τὴν αὐτὴν ἀμφιβολίαν ἐκφράζει καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου εἰς τὸ λίαν προσεχῶς ἐκδοθησόμενον περὶ τοῦ ἀγίου Δημητρίου ἔργον του (σ. 208), τὸ δποῖον προθύμως ἔθεσεν ὑπ' ὄψιν μου.

‘Η θριαμβευτική εἴσοδος τοῦ βασιλέως Ἰουστίνιαροῦ τοῦ Β’.

Oἱ βάρβαροι ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἀγίων Αγιμοτόρων.

κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἐπιγραφὴν τὴν ἀγίαν ἐκκλησίαν τὴν ἐν τῷ Σταδίῳ, ἥτοι τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου¹ καὶ δὴ τὸ διώροφον προφανῶς προστῆν, τὸ δόποῖν ἥτοι ἐστραμμένον πρὸς νότον. Εἰς τὸν δεύτερον δροφον τοῦ προστήνου τούτου ἀπεικονίζεται πλῆθος ἀνθρώπων πολὺ, κυρίως γυναικῶν, βάρβαροι δ' ἀσπιδοφόροι, δορυφόροι καὶ τοξοφόροι, εἰκονιζόμενοι ἄλλοι μὲν εἰς τὸν ἄνω δροφον, ἄλλοι δ' εἰς τὸ ισόγειον,² ἐπιτίθενται κατ'³ αὐτοῦ. Εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῇ; εἰκόνος εἰκονίζεται ἄγγελος καθιπτάμενος, πρᾶγμα τὸ δόποιν ἀποδεικνύει, ὃς παρατηρεῖ δὲ Ξυγγόπουλος, ὅτι πρόκειται περὶ θαυματουργοῦ ἐπεμβάσεως τοῦ μάρτυρος, ἥτις καὶ δικαιολογεῖ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ ὄλου γεγονότος ἐν τῷ ναῷ.

⁴ Άλλὰ ποῖον τὸ γεγονός καὶ ποῖον τὸ θαῦμα τοῦ ἀγίου; Πότε οἱ βάρβαροι εἰσέδυσαν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐπυρπόλησαν μέρος αὐτῆς, ὅπως δεικνύουν αἱ ὅπισθεν τοῦ Σταδίου εἰκονίζομεναι φλόγες; Νομίζω ὅτι τὸ γεγονός ὑπολανθάνει εἰς τὴν ἐν τοῖς θαύμασι περιγραφομένην πολιορκίαν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Στρυμονιτῶν καὶ λοιπῶν διμόρων τῇ Θεσσαλονίκῃ σλαβικῶν φυλῶν μετὰ τὸν φόνον τοῦ Περβούνδου.⁵ Κατὰ τὸν ἀνώνυμον συγγραφέα τοῦ μέρους τούτου τῶν θαυμάτων καὶ κατὰ τὸν Σταυρόκιον⁶ οἱ Ρυγχῖνοι καὶ οἱ Στρυμονῖται καὶ οἱ Σαγουδᾶτοι καὶ οἱ Δρουγοίνιται, ἔξοργισθέντες διὰ τὸν φόνον τοῦ Περβούνδου, κατ'⁷ ἀρχὰς μὲν ἡρήμωσαν τὴν ὑπαίθρον τῆς Θεσσαλονίκης, ἔξ οὖν καὶ λιμὸς φοβερὸς προεκλήθη, κατόπιν δὲ ἐπειέθησαν καὶ κατὰ τῆς πόλεως, διὰ νὰ τὴν κυριεύσουν. Οἱ βάρβαροι ἔστρεψαν τὰς προσπαθείας των πρὸς τὰ εὐμαχώτερα τοῦ τείχους καὶ δὴ πρός τι παραπύλιον εἰς τὰ βόρεια τῶν τείχων κείμενον, τὸ δόποιον καὶ κατακαύσαντες εἰσῆλθον εἰς τὴν πόλιν.⁸ Τοῦτο ἰδὼν δὲ Ἀγιος, πεζὸς καὶ ράβδον ἔχων εἰς τὴν χειρα, τὸν διὰ τοῦ παραπύλιον εἰσβαλόντας Σλάβους ἔξεδίωξε πλήττων διὰ τῆς φάρβου. Τὸ θαῦμα ἐνεθάρρυνε τοὺς Θεσσαλονικεῖς, οἵτινες καὶ ἡνάγκασαν τοὺς βαρβάρους νὰ ἀποχωρήσουν τῆς πόλεως, ἀφ' οὗ ἀπέβαλον καὶ τοὺς ἀρχοντας αὐτῶν, φονευθέντας ὑπὸ τοῦ Ἀγίου. Οἱ βάρβαροι ἀποκρουσθέντες τῆς Θεσσαλονίκης ἐκστρατεύουσι κατὰ θάλασσαν καὶ συλλαμβάνουσι πλεῖστα πλοῖα, κομίζοντα σῖτον εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τότε δὲ βασιλεὺς ἰδὼν ὅτι οἱ βάρβαροι ἀπεμρασύνθησαν καὶ δὲν ἡρκοῦντο πλέον νὰ ἐνοχλῶσι τὴν Θεσσαλονίκην, ἀλλ' ἡρχισαν νὰ στρέφωνται καὶ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διέταξε τὸν στρατὸν τῆς Θράκης καὶ τῶν ἀπέναντι αὐτῆς μικρασιατικῶν χωρῶν νὰ ἐκστρατεύσωσι κατὰ τῶν Στρυμονιτῶν οὐχὶ αἰφνιδιαστικῶς, ἀλλὰ μετὰ παραγγελίαν τῆς κατ'⁹ αὐ-

¹ Πρεβλ. Ἀ. Ξυγγόπουλον ἔνθ' ἀν. σ. 28.

² Δυστυχῶς δέ πρὸς τοῦτο ἡ εἰκὼν εἶναι κατεστραμμένη.

³ Βιβλίον II κεφ. IV ἐν Migne PG τ. 116 στ. 1319 κέ.

⁴ Μακεδονικὰ τόμ. Α' σ. 361 κέ.

τῶν ἐκστρατείας. Οἱ βάρθαροι, καταλαβόντες τὰς κλεισούρας καὶ τὸν δχυροτέρους τόπους, προσεπάθησαν νὰ προβάλουν ἀντίστασιν, καλέσαντες εἰς βοήθειαν καὶ ἄλλους βαρβάρους ἀρχοντας. Παρ' ὅλα ταῦτα δὲ ωμαϊκὸς στρατὸς μὲ τὴν ἴσχυρὸν καὶ ἐνεργὸν βοήθειαν τοῦ μάρτυρος καὶ τῶν λοιπῶν ἀγίων κατώρθωσε νὰ νικήσῃ τὸν βαρβάρον καὶ νὰ κατασφάξῃ τὸν ἴσχυρον καὶ ἔξοχον αὐτῶν ὁπλίτας εἰς τὰς ἐνέδρας, τὰς δποίας οἱ Ἰδιοὶ εἶχον στήσει. Ἡ φργὴ τῶν βαρβάρων ἦτο τοιαύτη, ὡστε πολλοὶ τῶν Θεοσαλονικέων, ἔξελθόντες σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, ἐλεγάτησαν τὰς καλύβας τῶν ἐγγύτερον ἐγκατεστημένων.

Ἡ διήγησις αὕτη, τὴν δποίαν ἀπήρτισα ἐκ τῶν συγκεχυμένων καὶ χείριστα ἐκδεδομένων ἐν τῇ Πατρολογίᾳ κειμένων,¹ περιέχει ὅλα σχεδὸν τὰ στοιχεῖα τῆς εἰκόνος, ἥτοι τὴν πυρκαϊάν, ἥτις εἰκονίζεται ὅπισθεν τοῦ Σταδίου, ἥτοι πρὸς τὰ βιορειοδυτικὰ τῆς πόλεως, τὴν εἰσοδον τῶν βαρβάρων, οἱ δποίοι φθάνοντες μέχρι τοῦ ναοῦ, τὴν ἐπέμβασιν τῶν ἀγγέλων, οἱ δποίοι καὶ ἐκδιώκουσι τὸν βαρβάρον. Οἱ ἄγγελοι οὖτοι κατὰ τὰ θαύματα ὑπὸ μορφὴν σθεναρῶν καὶ ὑπερολάμπων πολεμιστῶν τοποθετοῦνται κατόπιν ὑπὸ τοῦ Ἀγίου ἐπὶ τῶν τειχῶν, διὰ νὰ ἀποτρέψωσι νέαν εἰσβολὴν.

Ἀκολουθεῖ κατὰ τὰ θαύματα ἡ νικηφόρος ἐκστρατεία τῶν ωμαϊκῶν στρατευμάτων κατὰ τῶν Στρυμονιτῶν εἰς τὰς κλειστούς προφανῶς τοῦ Στρυμόνος, ἡ δποία ἔχει τὸ ἀντίστοιχον αὐτῆς εἰς τὴν θριαμβευτικὴν εἴσοδον τοῦ βασιλέως εἰς τὴν Θεοσαλονίκην καὶ τὸ προσκύνημα αὐτοῦ εἰς τὸν ναόν, τὸ δποίον θέτει πλέον τέχμα εἰς τὸν Σκλαβινιῶν κινδύνους τῆς Θεοσαλονίκης. Ὅτι πλεονάζει ἐν τῇ τοιχογοαφίᾳ εἶναι ὅτι ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατευμάτων εὑρίσκεται αὐτὸς ὁ βασιλεὺς, ἀλλ᾽ εἶναι τόσα τὰ ἄλλα στοιχεῖα, ὡστε ἡ παρουσία τοῦ βασιλέως νὰ μὴ ἀποτελῇ σοβαρὸν ἐμπόδιον διὰ τὴν ταύτισιν τῶν παριστανομένων ἐν τῇ εἰκόνι πρὸς τὰ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' γεγονότα. Ἄλλως τε ἀνεξαρτήτως τῆς συγχύσεως, ἡ δποία ἐπικρατεῖ εἰς τὰ θαύματα, καὶ τῶν πολλῶν ἐν αὐτοῖς πρωθυστέρων, τὰ δποῖα ἐπιτείνει ἡ χειρίστη ἔκδοσις τῶν κειμένων, δὲν γνωρίζομεν καὶ πάτε ἀκριβῶς συνεγράφη τὸ μέρος τοῦτο ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου συγγραφέως. Οὗτος κατὰ τὴν Ἰδίαν ἐν ἀρχῇ τοῦ Δ' κεφαλαίου διμολογίαν εἶναι σύγχρονος τῶν γεγονότων,² γράφει δμως μετ' αὐτά. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι προκειμένου μὲν περὶ τοῦ ὑπάρχοντος, εἰς δὲν ἀπεστάλη ἡ ἐντολὴ τῆς συλλήψεως τοῦ Περθίονδου, γράφει «ὅ τότε τῆς τῶν ἐνταῦθα ἐπαρχότητος κρατεῖν κελευσθείς», προκειμένου δὲ περὶ τοῦ βασιλέως «τοῦ ὑπὸ Θεοῦ λαχόντος βασιλεύειν

¹ Ο Vasiliiev δρθῶς ἐτούσεν δια ὑπάρχει ἀνάγκη νέας εἰδικῆς τῶν θαυμάτων μελέτης. Προσθέτω δια οὐδεμία μελέτη εἶναι δυνατή, ἀν δὲν προηγηθῇ μελέτη πλήρης τῆς χειρογράφου παραδόσεως τούτων καὶ ἔκδοσις ἀκριβῆς καὶ ἐπιστημονική.

² "Ἐνθ' ἀν. στ. 1319 «μετελεύσομαι εἰς τὴν νῦν καθ' ἡμᾶς προελθοῦσαν παρ' αὐτοῦ τοῦ ὑπὲρ ἡμῶν τὴν ψυχὴν προΐεμένου μάρτυρος Δημητρίου προμήθειαν...»

ή μῆν».¹ Ἀν λοιπὸν τὸ θαῦμα ἐγράφη κατὰ τὴν ἔξορίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀσφαλῶς ὁ συγγραφεὺς θὰ εἴχε λόγους νὰ παραλείψῃ τὸ ὄνομα καὶ τὸν προσωπικὸν αὐτοῦ θρίαμβον, ἀρκεσθεὶς νὰ ἀναφέῃ αὐτὸν ὡς βασιλέα ἀπλῶς καὶ θεοτεφῆ καὶ χριστοστεφῆ κατωτέρῳ, πρᾶγμα τὸ δποῖον δὲν ἡδύνεται νὰ ἀποφύγῃ. Ἀλλως τε ὁ θαυματογράφος δὲν ἐγραφεν ἰστορίαν· ἐνδιεφέρετο νὰ ἔξαρῃ τὰ θαύματα τοῦ ἀγίου καὶ δχι τὰς νίκας τοῦ βασιλέως ἢ τοῦ στρατοῦ, τὰς δποίας καὶ αὐτὰς ἀποδιδεῖ εἰς τὸν Ἀγιον.²

Εἰς τὴν ταύτισιν ταύτην τῆς τοιχογραφίας πρὸς τὴν ἀφήγησιν τῶν θαυμάτων μὲ ἐνισχύει καὶ ἡ γνώμη τοῦ Grégoire, ὅστις τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Περβούνδου ἔθεσεν εἰς τὸν χρόνον ἀκριβῶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β'.³

Ως πρὸς τὰ προτασσόμενα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως περὶ ἐκσλαβισμοῦ τῆς περὶ τὴν Θεσσαλονίκην πεδιάδος καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς πόλεως κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα νομίζω ὅτι διατυποῦνται μετὰ πολλῆς ὑπερβολῆς. Ὁ συγγραφεὺς, ἀκολουθῶν καὶ ἐν τῷ Dvorník, στηρίζει τὴν γνώμην του εἰς τὸν ἐν τῷ σλαβικῷ βίῳ τοῦ Μεθοδίου ἀναφερόμενον διάλογον τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Κωνσταντίνον τὸν φιλόσιφον, τὸν κατόπιν Κύριλλον,⁴ καθ' ὃν δὲ βασιλεὺς εἶπεν· «Ἀκούεις, ὁ φιλόσιφε, τὸν λόγους τούτους (τοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Ροστισλάβου); Οὐδεὶς ἐκτὸς σοῦ δύναται νὰ κάμῃ τοῦτο. Λάβε πολλὰ δῶρα, πίγιανε καὶ φέρε τὸν ἀδελφόν σου Μεθόδιον, τὸν ἡγούμενον. Διότι καὶ οἱ δύο εἰσθε ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ δλοι οἱ Θεσσαλονικεῖς δμιλῶσι καλῶς τὴν σλαβικήν.» Νομίζω ὅτι δὲν είναι δρόμον νὰ ἀποδίδεται ἰστορικὴ σημασία εἰς λόγους μυθώδεις, πλασμέντας μετ'⁵ ἀφελείας ὑπὸ τοῦ ἀγιογράφου χάριν τῆς διηγήσεώς του καὶ συμφώνως πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ἀγιογράφων καὶ δὴ ἀρκετὸν λιποτάτης χρόνον μετὰ τὰ γεγονότα. Εἶναι δὲ περίεργον πῶς δὲν παρετηρήθησαν αἱ ἀντιφάσεις, αἱ ὑπάρχουσαι ἐντὸς αὐτῶν τούτων τῶν διηγήσεων. Κατὰ τὸν βιογράφον τοῦ Κωνσταντίνου⁶ οὗτος εὑρισκόμενος ἐν Χερσῶνι «εὗρεν ἐκεῖ εὐναγγέλιον καὶ φαλτήριον γεγραμμένα διὰ ρωσικῶν γραμμάτων καὶ ἀνθρωπον, γνωρίζοντα τὴν γλῶσσαν ταύτην.

¹ Αὔτ. «ὅ τότε τῆς τῶν ἐντούθια ἐπαρχότητος κρατεῖν κελευσθείς, ποίῳ τρόπῳ ἡ τίνος χάριν τὰς θεοσόφους τοῦ ὑπὸ Θεοῦ λαχόντος βασιλεύειν ἡμῖν διὰ ἀναφορῶν ἐνήχησεν ἀκοάς κατὰ τοῦ τῶν Ρυγκίνων ὁγός, τοῦνομα Περβούνδου, ὡς διαθέσει δολίᾳ καὶ γνώμῃ πονηρῷ κατὰ τῆς καθ' ἡμᾶς πόλεως βουλευσαμένου.»

² «Ἐνθ' ἀν 1387. Ἀλλά καὶ ἐν τούτῳ τοῦ εὐσθενοῦς, ὡς λέλεκται, μάρτυρος μετὰ τῶν λοιπῶν ἀγίων καθοπλισμένου, νίκαις τὸ Ρωμαϊκὸν κατὰ τῶν Σκλαβίνων ἐνέδειξε στρατόπεδον καὶ εἰς ἄ; αὐτοὶ πεποιήκασιν ἐνέδρας τοὺς αὐτῶν σθεναροὺς καὶ ἔξοχους καὶ δλίτας κατέσφαξαν, καὶ ἔφυγεν πᾶσα ἡ βάρβαρος φυγή.

³ «Ἐνθ' ἀν. σ. 122.

⁴ F r. Dvorník, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. (Byzantinoslavica. Supplementa I.). Prague, 1933 σ. 385.

⁵ «Ἐνθ' ἀν. σ. 359.

‘Ομιλήσας μετ’ αὐτοῦ ἔγινε κύριος τοῦ πνεύματος τῆς γλώσσης καὶ παραβάλλων αὐτὴν πρὸς τὴν ἰδικήν του διέκχειν τὰ γράμματα, σύμφωνα καὶ φωνήνεια. Προσευχηθεὶς δὲ εἰς τὸν Θεόν ἥρχισε νὰ ἀναγινώσκῃ καὶ νὰ δύμιλῇ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε πολλοὶ ἐθαύμασαν δοξάζοντες τὸν Θεόν.» Κατὰ ταῦτα διὰ πρώτην φρογὴν ὁ Κωνσταντῖνος μανθάνει σλαβικὴν γλῶσσαν καὶ δὴ τὴν ρωσικὴν ἐν Χερσῶνι, ἡτις ἔγραφετο ἥδη δὲ Ἰδίων γραμμάτων.¹ Ἐπανελθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἕκατην ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, διὰ νὰ μεταβῇ εἰς Μοραβίαν. ‘Ο αὐτοκράτωρ ἀπευθυνόμενος πρὸς αὐτὸν λέγει: «Γνωρίζω ὅτι εἴσαι κουρασμένος, ὡς φιλόσοφε, ἀλλὰ πρέπει νὰ μεταβῆς ἔκει. Διότι οὐδεὶς ἄλλος δύναται νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔργον τοῦτο.»² Ο Κωνσταντίνος κατόπιν τούτου μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ θεοῦ ἐφευρίσκει τὰ γράμματα τῆς γλώσσης τῶν Μοραβῶν καὶ ἥρχισε νὰ γράψῃ τοὺς λόγους τοῦ Εὐαγγελίου: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος κ.τ.λ.» Κατὰ ταῦτα εἰς τὸν βίον τοῦ Κωνσταντίνου οὐδεὶς λόγος γίνεται οὕτε περὶ τῆς Θεοσαλονίκης οὕτε περὶ τοῦ ἐκσλαβισμοῦ αὐτῆς. Ποιὸν ἐκ τῶν δύο ἀγιογράφων νὰ πιστεύσωμεν; ‘Ἄλλος εἰς τὸν βίον τοῦ Μεθοδίου ὑπάρχει καὶ ἄλλη πληροφορία ἀντιφάσκουσα. Οὗτος κατὰ τὸν βιογράφον του ἐξ εὐγενοῦς οἰκογενείας καταγόμενος (ὅ πατήρ του καπά τὸν βιογράφον τοῦ Κωνσταντίνου ὀνομαζόμενος Λέων ἦτο δρουγγάριος, ὑποκείμενος εἰς τὸν στρατηγόν), ἐνωπὶς διεκρίθη εἰς τὰ νομικὰ καὶ διὰ τοῦτο ὁ βασιλεὺς τοῦ ἀνέθεσε τὴν κυβέρνησιν μιᾶς σλαβικῆς δῆμοντίας, διὰ νὰ μάθῃ ὅλας τὰς συνηθείας τῶν Σλάβων καὶ νὰ συνηθίσῃ εἰς αὐτὰς βαθμηδόν, ὡσαν νὰ προέβλεπεν ὅτι θὰ τὸν ἀπέστελλεν εἰς τοὺς Σλάβους ὡς διδάσκαλον καὶ πρῶτον ἀρχιεπίσκοπον.³ Ἡ πληροφορία αὕτη ἔχει ἵστορικωτερον χαρακτῆρα. Οἱ Σλάβοι καὶ μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν τὸν Β’ κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ Λέοντος εἰς τὰ Τακτικά, τὰς δοποίας παρεθέσαμεν ἀνωτέρω,⁴ διετήρησαν κατὰ φυλὰς αὐτοτέλειάν τινα πρὸ τοῦ Βασιλείου, ὑπέκειντο ὅμως καὶ εἰς ἀρχοντας, ἀποστελλομένους ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Κατὰ τὴν ὑπηρεσίαν δὲ ταῦτην ὁ

¹ Περὶ τῆς μεγάλης συζητήσεως τῆς ἔγευθείσης περὶ τὰ γράμματα ταῦτα βλ. Dvornik ἐνδ’ ἀν. σ. 183 κε. ‘Η συζητήσις ἔμεινεν ἀνευ θετικοῦ πορίσματος, πολὺ φυσικά, ἐφ’ ὃσον πρόκειται περὶ ἀγιογραφικῆς πληροφορίας. ’Ο A. Vaillant (Les «lettres russes» de la Vie de Constantine ἐν Rev. des ét. slaves τ. 15 (1935) σ. 75 κε.) πρὸς διευθέτησιν τοῦ ξητήματος ἐπόστεινε τὴν διόρθωσιν τῆς λέξεως δρωσικῶν εἰς συριακῶν διὰ τῆς μεταβολῆς ἐνός μόνον, τοῦ πρώτου, σλαβικοῦ γράμματος, ὅπότε ὁ ἀγιογράφος εἰς τὰ ἐβραϊκὰ καὶ τὰ συμαριτικὰ θὰ προσέθετεν ἀκόμη μίαν γλῶσσαν ἀνατολικήν, τὴν συριακήν. ’Η διόρθωσις εἰναι εὐφυής. Πάνιως ὅμως πορσηνέντε τὸ γεγονός, τὸ δόπον τονίζει καὶ ὁ Vaillant: «Δὲν πρέπει νὰ μεταχειριζόμεθα τὰ ἀγιογραφικά κείμενα ὡς ἀποδεικτικὰ ἴστοι ικανά ἔγγραφα» (Il ne faut pas traiter les textes hagiographiques comme des documents historiques).

² Ἐνδ’ ἀν. σ. 372.

³ Ἐνδ’ ἀν. σ. 384.

⁴ Βλ. σ. 751.

Μεθόδιος ἔμαθε βαθμηδὸν τὰ ἥθη τῶν Σλάβων, τὰ δποῖα θὰ ἐπρεπε νὰ γνωρίζῃ, ἔὰν ἡ Θεσσαλονίκη ἦτο ἐκσλαβισμένη.

Αἱ ἀσυμφωνίαι καὶ ἀντιφάσεις αὗται δεικνύουν πόσον ἐπισφαλής εἶναι ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων, καὶ δὴ ἐσπευσμένων, ἐκ πηγῶν, αἱ δποῖαι λόγῳ τῆς φύσεως αὐτῶν περιέχουσι πολλὰ τὰ μυθώδη, χωρὶς αὗται νὰ ὑποβάλλωνται εἰς αὐστηρὸν κριτικὸν ἔλεγχον. Εἰς τὰ ἐπιτασσόμενα παρατηρῶ ὅτι ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέως, ὅτι διὰ τῶν μετοικισθέντων ὑπὸ τοῦ 'Ιουστινιανοῦ τοῦ Β' Σλάβων ηὑξήθησαν σημαντικῶς τὰ σλαβικὰ στοιχεῖα ἐν Μικρῷ Ἀσίᾳ, ἀντίκειται εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους ἴστορούμενα περὶ τῆς τελείας αὐτῶν ἔξοντιώσεως ἔνεκα τῆς ἐπιδειχθείσης ἀπιστίας. 'Η εἴδησις αὗτη τοῦ Θεοφάνους, ἐπαναλαμβανομένη καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων χρονογράφων,¹ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὑπερβολική, ἔὰν ληφθῇ ὑπὸ ὅψιν ὁ δργίλος καὶ παράφρος καρακτήρος τοῦ 'Ιουστινιανοῦ, ὅστις ἐφθασε μέχρι παραφροσύνης κατὰ τὴν παλινόρθωσιν αὐτοῦ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἔξεπεμψεν ἐπανειλημμένως στόλον πρὸς ἔξόντωσιν τῶν Χερσανιτῶν, ὅπερ κατέληξεν εἰς τὴν ιδίαν του ἔξόντωσιν.²

'Ἐπίσης νομίζω ὅτι ὁ «γεωργικὸς νόμος» οὐδεμίαν δηλοῖ σλαβικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, συμφωνῶ δὲ μετὰ τοῦ Vernadskij ὅτι πρόκειται περὶ καθαρῶς ἑλληνιστικῆς ἐπιδράσεως.

Τέλος ἂς μοι ἐπιτραπῇ νὰ σημειώσω δύο τυπογραφικὰ παροράματα. 'Ἐν σ. 357,9 ἡ κατὰ τῶν Βουλγάρων ἐκστρατεία (679) ἀποδίδεται εἰς τὸν Κώνσταντινο τὸν Δ' ἀντὶ τοῦ Κώνσταντίνου τοῦ Δ', ἐν δὲ σ. 367,28 γράφεται Justinien I προφανῶς ἀντὶ Justinien II.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἴστορίας. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 7]. Θεσσαλονίκη, 1947. 8ον σ. iε' + 572. Μετὰ φωτοτυπιῶν ἐκ κωδίκων.

'Ο γνωστὸς ἐκ πολλῶν καὶ ἀξιολόγων ἴστοροιδιφικῶν αὐτοῦ ἐργασιῶν ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς Βενετίας συγγραφεὺς παροτρυνθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀντ. Κεφαμοπούλου, ὅπως περιλάβῃ εἰς τὸ ἐρευνητικὸν αὐτοῦ ἔργον καὶ τὴν Μακεδονίαν, ἀναδιφήσας ἐπὶ μακρὸν τὰ ἐν τῇ Βενετίᾳ ἀρχεῖα, συνέλεξεν ἀρμόνον καὶ σπουδαιότατον ὑλικὸν διὰ τὴν μακεδονικὴν ἴστορίαν ἀπὸ τοῦ ΙΔ' μέχρι καὶ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Τὸ πολύτιμον τοῦτο ὑλικὸν ἐπεξεργασθεὶς παρεσκεύασε τὸν προκειμένον δγκώδη τόμον, τοῦ δποίου τὴν ἐκδοσιν εὐχαρίστως ἀνέλαβεν ἡ 'Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

Τὸ ὑλικόν, τὸ δποῖον προσκομίζει ὁ συγγραφεὺς, εἶναι ποικίλης φύ-

¹ Κάπως διαφορετικὰ ἔξιστοροῦνται τὰ πράγματα παρὰ Γεωργίῳ τῷ Μοναχῷ.

² Θεοφ. de Boor σ. 377 κέ.

σεως καὶ σημασίας. Τὸ παλαιότερον, τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἀφορᾷ εἰς τὸ διεξαγόμενον τότε δουλεμπόριον καὶ τὴν συναφῆ πρὸς αὐτὸν πειρατίαν, καθὼς καὶ εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐμπόριον τῶν Ἐνετῶν καὶ τὰς ζημίας, τὰς δοπίας οὗτοι ὑφίσταντο πολλάκις ἐκ μέρους τῶν Ἐλλήνων. Ἐπίσης ὑπάρχουν εἰς αὐτὸν πληροφορίαι καὶ διὰ τὴν Χριστούπολιν, δηλ. τὴν Καβάλλαν, τὴν κατοχὴν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν, τὴν ἀνάκτησιν κατόπιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ιδίων, διότι ἐν τῷ μετεύξῃ εἶχε περιέλθει εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, ὡς καὶ τὴν ἀνακατάληψίν της ἐκ νέου ἵπ' αὐτῶν.

Τὸ ὑλικὸν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἐνετοκρατίαν (1423-1430). Ἐκ τούτου προκύπτει σαφῶς ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Φραντζῆ περὶ πωλήσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τοῦ δεσπότου Ἀνδρονίκου εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ἀντὶ 50.000 φλωρίων εἶναι μῆθος. Πλὴν τούτου ἀξιολογώταται εἶναι αἱ πληροφορίαι διὰ τὰς μεταξὺ τῶν Ἐνετῶν καὶ τῶν Θεσσαλονικέων συμφωνίας, καθὼς καὶ διὰ τὴν κατάστασιν τῆς πόλεως, ἡ δοπία, περιορισθεῖσα σχεδὸν ἐντὸς τῶν τειχῶν της, εἶχε περιέλθει εἰς πλήρη μαρασμὸν καὶ ἐπιθανάτιον, οὕτως εἰπεῖν, ἀγωνίαν ἔνεκα τῆς ἀδιακότου σχεδὸν πολιορκίας αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἐξ αἰτίας τῶν συμφωνιῶν τούτων πολυάριθμα ὄντατα εὐγενῶν Θεσσαλονικέων ἀναφέρονται. Ἐνδιαφέρουσα τέλος εἶναι ἡ δημοσιευμένη ἐκθεσις τῶν ἐν Εὐβοίᾳ Ἐνετῶν διοικητῶν, ἡ ἔξιστοροῦσα τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων. Διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὑλικοῦ τούτου δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐσαφηνίσθη πλήρως ἡ ἴστορία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὰ ἐπτὰ ἔτη τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ τὰς τελευταίας στιγμὰς τῆς ἡμιελευθερίας της.

Ἀκολουθοῦσιν ἐνδιαφέρουσι πληροφορίαι, σχετικαὶ πρὸς τὴν Μακεδονίαν, ἐστιαχυολογημέναι ἐκ τῶν ἡμερολογίων τοῦ ἐπιφανεῖς Ἐνετοῦ Martin Sanudo ἀπὸ τοῦ 1497 - 1533. Αἱ πληροφορίαι εἶναι ποικιλωτάτης φύσεως, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ἴστορίαν τοῦ Ὁθωμανικοῦ κράτους, τὸ ἐμπόριον, τὴν ναυτιλιακὴν κίνησιν, τὴν γεωγραφίαν παραγωγὴν, τοὺς λοιμοὺς καὶ τοὺς λιμοὺς κτλ.

Ἀκολουθεῖ περιγραφὴ τοῦ ταξειδίου Ἐνετοῦ πρεσβευτοῦ κατὰ τὸ 1591 ὑπὸ τοῦ γραμματέως αὐτοῦ. Ὁ πρεσβευτὴς ἡκολούθησε τὴν δι' Ἑλμπασᾶν—Μοναστηρίου—Θεσσαλονίκης ὁδόν, οὗτος δ' αἱ πληροφορίαι, τὰς δοπίας παρέχει, εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὴν κατάστασιν τῆς Μακεδονίας περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΤ' αἰῶνος. Δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐκ τῶν ἀναφερομένων τοπωνυμίων, ὅπως εἶναι γεγραμμένα, εἶναι δύσκολον νὰ ταυτισθοῦν. Μεταξὺ δὲ ἄλλων πληροφοριῶν ὑπάρχουσι σποραδικῶς καὶ τινες ἐθνολογικαί. Οὕτω περὶ τῶν κατοίκων τῆς Στρούγκας λέγεται ὅτι διμιοῦν σλαβικὰ καὶ εἶναι ἐλληνορθόδοξοι, κατωτέρω δὲ περὶ τῶν Γενιτσῶν ὅτι κατοικοῦνται ὑπὸ Ἐλλήνων, δπως καὶ τὰ Βαδενά. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ διὰ τὴν Θεσσαλονίκην πληροφορίαι. Ὁ ταξειδιώτης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι

εἰς τοὺς δούμοις τῆς πόλεως ὑπάρχουν πολλαὶ κολῶναι, ἄλλαι ἀκέραιαι καὶ ἄλλαι ἡκρωτηριασμέναι, καὶ δὴ ἐκ πορφυρίτου καὶ πρασίνου μαρμάρου. Τὴν κυκλικὴν ἔκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὀνομάζει ἔκκλησίαν τῶν Ἀγγέλων, παρομοιάζει δὲ αὐτὴν πρὸς τὸ Πάνθεον τῆς Ρώμης. Δίδει ἐπίσης πληροφορίας καὶ περὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὡς καὶ περὶ τυνος μονῆς Ἑλληνίδων καλογραϊῶν, εὑρισκομένης εἰς τὴν ἔβραικήν συνοικίαν, χωρὶς δῆμος νὰ καθορίζῃ ἀκριβέστερον τὸν τόπον αὐτῆς. Ἀφορμὴν ἐκ τῶν πληροφοριῶν τούτων λαμβάνων δ συγγραφεὺς παραθέτει πληροφορίας περὶ τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐξ ἄλλων γνωστῶν πηγῶν. Ἐνδιαφέρουσαι ἐπίσης εἰναι αἱ πληροφορίαι καὶ διὰ τὸ μετὰ τὴν Θεσσαλονίκην ταξείδιον διὰ Λαγκαδᾶ—Γενὶ παζάρ—Ρεντίνας—Ἀμφιπόλεως. Ταύτην ὀνομάζει μὲ τὸ βυζαντινὸν τῆς ὄνομα Χρυσόπολιν, τὴν ἀποκαλεῖ μεγάλην, λέγει δ' ὅτι κεῖται ἐπὶ λόφου, ἀλλ' εἰς ἐρείπια. Περαιτέρω πρὸς τὴν Καβάλλαν καταλήγει εἰς τὸ χωρίον Βασιλάκη. Τοῦτο ὑπενθυμίζει τὴν πληροφορίαν τῆς Ἀννης τῆς Κομνηνῆς, καθ' ἥν παρὰ τοὺς Φιλίππους ἔξωθεν τοῦ χωρίου Χλεμπίνας καὶ παρὰ τὴν πηγὴν αὐτοῦ ἔξωφύχθησαν οἱ ὁφθαλμοὶ τοῦ ἀποστάτου Βασιλακίου «ἔξι οὖς καὶ μέχρι τῆς δεῦρο ή Βασιλακίου πηγὴ κέκληται». ¹ Ἀκριβῆς πάντως ταύτης δὲν εἶναι εὔκολος. Ἀξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ή Καβάλλα ὀνομάζεται μὲ τὸ νεώτερὸν τῆς ὄνομα καὶ ὅχι μὲ τὸ βυζαντινὸν Χρυσούπολις, ὅπως εἰς τὰ ἔγγραφα τοῦ ΙΕ' αἰδῶνος. ²

Τὸ ταξείδιον ἀκολουθοῦσιν ἄλλαι ἐνδιαφέρουσαι περιγραφαὶ καὶ πληροφορίαι περὶ Θεσσαλονίκης, Σκοπίων, ὡς καὶ περὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐπὶ τοῦ δποίου ὑπῆρχε καὶ βωμός, εἰς τὸν δποῖον συνέρρεον πανταχόθεν ὡς εἰς μανιεῖον, διὰ νὰ ζητήσουν συμβουλάς. Ἐννοεῖται ὅτι πρόκειται περὶ περιηγητικοῦ μύθου, τοῦ δποίου ἀγνωστος εἶναι ή ἀρχικὴ πηγὴ.

Μετὰ τὰς πληροφορίας αὐτὰς δ συγγραφεὺς δημοσιεύει μικρὰν μακεδονικὴν χρονογραφίαν, καταρτισθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχείων τῶν ἐν Κερκύρᾳ καὶ Κωνσταντινουπόλει βασῶν καὶ ἄλλων πηγῶν. Λί πληροφορίαι ἀρχίζουν ἀπὸ τοῦ 1555 καὶ φθάνουν μέχρι τοῦ 1770. Ἡ χρονογραφία περιέχει πολλὰς καὶ ποικίλης φύσεως πληροφορίας.

Ταύτας ἀκολουθεῖ ή ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ Alex. Bisauī περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ή δποία περιέχει ἐνδιαφέρούσας πληροφορίας διὰ τὸν πληθυσμόν, δ δποίος κατ' αὐτὰς ἀνήρχετο εἰς 80 000, ἐξ ὕν τοῦ Εβραῖοι

¹ Ἀννα Κομνηνὴ Βόνν. I 45,11. Τὸ χωρίον Χλεμπίνα δὲν ὑπάρχει σήμερον. Τούλαχιστον δὲν ἀναγράφεται οὐδὲ εἰς τοὺς ἐπιτελικοὺς χάρτους. Τὸ χωρίον Βασιλάκι σημειώνεται νοτίως τῶν τεναγῶν τῶν Φιλίππων.

² Καὶ εἰς φυλλάδιον τοῦ 1583 (Μέρτζιος σ. 114) ἀναγράφεται ὡς σύγχρονον ὄνομα τῆς πόλεως Καβάλλα.

23.000, Ἐλληνες καὶ Φράγκοι 20.000, καὶ οἱ ὑπόλοιποι Τοῦρκοι. Ἐν συνεχείᾳ διμίλει διὰ τὰ κυριώτερα εἴδη ἐμπορίου, βάμβακα καὶ ἔρια, διὰ τὰ νεκροταφεῖα, διὰ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν καὶ τὸν Ἀγιον Δημήτριον καὶ διὰ τὰ πολυάριθμα ἀρχαῖα λείψανα ἀνὰ τὴν πόλιν. Λίαν ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ περὶ τῶν λειψάνων τοῦ Σταδίου πληροφορίαι, αἱ διποῖαι ἐβοήθησαν τὸν κ. Ξυγγόπουλον νὰ καθορίσῃ κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον τὴν παρὰ τὸν Ἀγιον Δημήτριον θέσιν αὐτοῦ.¹ Ἐπίσης παρέχει ἐνδιαφερούσας πληροφορίας περὶ τῆς ἐνδυμασίας τῶν Ἑλληνίδων χωρικῶν καὶ περὶ τῶν χορῶν των.

Ἀκολουθεῖ περιγραφὴ τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τοῦ Angiolello, ὅστις κατὰ τὸ 1470 αἰχμαλωτισθεὶς παρηκολούθησε τὸ ταξείδιον τοῦ Σουλτάνου ἀπὸ τὰς Θήβας μέχρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ταύτην τὸ γνωστὸν διὰ τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπόμνημα τοῦ ὅθρας Belleys, τὸ δποῖον ἐδημοσίευσε γαλλιστὶ δ Tafel εἰς τὸ γνωστὸν περὶ Θεσσαλονίκης ἔργον του.

Ἀκολουθεῖ ἡ δημοσίευσις ἀποσπασμάτων ἐξ ἐνενήκοντα τριῶν ἐμπορικῶν ἐπιστολῶν ἐμπόρων ἐκ Θεσσαλονίκης, Καστορίας, Σιατίστης, Μοσχοπόλεως, Βερατίου, Καβάγιας, Δυρραχίου, Ἐλμπασάν καὶ Ἀχρίδος πρὸς τὸν ἐν Βενετίᾳ παραγγελιοδόχον Γεωργιον Κούμανον κατὰ τὰ ἔτη 1695 - 1699. Αἱ ἐπιστολαὶ εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὴν ἴστορίαν τοῦ μακεδονικοῦ ἐμπορίου, εἰσαγωγικοῦ καὶ ἔξαγωγικοῦ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ γεγονός, ὅτι εἶναι ὅλαι γεγραμμέναι ἐλληνιστί, πρᾶγμα τὸ δποῖον δεικνύει ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἥτο ἡ γλῶσσα τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἀλβανίᾳ. Αἱ ἐπιστολαὶ παρουσιάζουν καὶ γλωσσικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς χρόνους, καὶ διάφορα φησαν.

Ἀκολουθεῖ κεφάλαιον περὶ τῶν ἐν Βενετίᾳ Μακεδόνων καὶ τῆς ἐν γένει δράσεώς των καὶ τοῦτο κεφάλαια, περιέχοντα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ἐν Δυρραχίῳ καὶ Θεσσαλονίκῃ Ἐνετῶν προξένων. Αἱ πληροφορίαι ἀρχίζουν κυρίως ἀπὸ τοῦ 1729 καὶ φθάνουν μέχρι τοῦ 1796, εἶναι δὲ ποικιλώταται καὶ ἀφοροῦν εἰς τὸ ἐμπόριον, τὴν ὑφαντιουργίαν, τὴν ναυτιλίαν, τὸν τρόπον τῆς ἀρχῆς τῶν Τούρκων, τὰς ἀταξίας τῶν Γενιτσάρων, τὰς φοβερὰς ἐπιδημίας τῆς πανώλους κτλ., οὕτως ὥστε σχηματίζει κανεὶς ἐξ αὐτῶν πλήρη καὶ ζωηρὰν εἰκόνα τῆς ζωῆς τῆς πόλεως κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους χρόνους τῆς τουρκοχρατίας.

Εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον δισυγγραφεὺς πραγματεύεται περὶ τῶν ἐκ Μακεδονίας μεγάλων εὑρεγετῶν τοῦ ἔθνους, τοῦ Γεωργίου Καστοριώτου ἥ Καστριώτου καὶ τοῦ ἐκ Βερροίας Ἰωάννου Κωττούνη. Μακρὸς εἰ-

¹ Ἀνδρ. Ξυγγόπολις, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1949, σ. 25.

ναι δὲ λόγος ἴδιως περὶ τοῦ δευτέρου, δστις, σπουδάσας ἐν Ρώμῃ, μετέβη κατόπιν εἰς τὴν Πάδουν, δπου καὶ ἀνεδείχθη Ἰατροφιλόσοφος. Κατόπιν, ἀφοῦ ἐδίδαξεν ἐπὶ δέκα τρία ἔτη ἐν Βολωνίᾳ, ἐκλήθη εἰς τὴν Πάδουν, δπου καὶ παρέμεινε διδάσκων μέχρι τοῦ θανάτου του. Ὁ συγγραφεὺς παρέχει πολλὰς ἀγνώστους τέως πληροφορίας περὶ τοῦ ἀνδρός, αἱ δποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὸ ἔργον καὶ τὴν φύμην αὐτοῦ, δημοσιεύει δὲ καὶ τὴν διαθήκην του, διὰ τῆς δποίας κληροδοτεῖ τὴν περιουσίαν του εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθὲν Κωττούνειον κολλέγιον, διὰ νὰ σπουδάζωσιν ἐν αὐτῷ δσον τὸ δυνατὸν περισσότεροι σπουδασταὶ ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος. Περαιτέρω παρακολουθεῖ τὴν ἴστορίαν τῆς ἰδρυσεως τοῦ Κολλεγίου τούτου καὶ ἀπαριθμεῖ τοὺς διδάξαντας καὶ μαθητεύσαντας ἐν αὐτῷ Ἑλληνας.

Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον δὲ συγγραφεὺς παρέχει ἐνδιαφερούσας πληροφορίας διὰ τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης Πατελάρον κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, διὰ τὸν μητροπολίτην Φιλιππησίων καὶ Δράμας Γρηγόριον, διά τινας ἄλλους μητροπολίτας Θεσσαλονίκης καὶ Κασσανδρείας καὶ τέλος διὰ τὸν ἐκ τοῦ ἐγγὺς τῆς Θεσσαλονίκης κειμένου χωρίου Μπάλτζας καταγόμενον Βενέδικτον Κραλίδην, τὸν πρῶτον ἐλληνορθόδοξον ἀρχιεπίσκοπον Δαλματίας, τοῦ δποίου δημοσιεύει καὶ τὴν διαθήκην. Οὗτος ἐπίσκοπος ὅντες ἐν Βοσνίᾳ ἔνεκα τῶν πολλῶν καταπιέσεων, τὰς δποίας ὑπέστη ἀπὸ τὸν βεζύρην τῆς Βοσνίας Χοσρὲφ Μεχμέτ πασᾶν, ἥναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς Οὐγγαρίαν καὶ κατόπιν εἰς Δαλματίαν, δπου εὑρισκόμενος ἀνεδείχθη δι' αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος τοῦ Ναπολέοντος τοῦ Α' ἀρχιεπίσκοπος ἐλληνορθόδοξος ἐν Δαλματίᾳ. Ἡ διαθήκη, γραφεῖσα ἐν ἔτει 1861, εἶναι ἐνδιαφέρουσα, διότι δμιλεῖ περὶ ἐλληνορθόδοξου ἔθνοτητος καὶ ἐκκλησίας ἐν Ζάρα, εἰς τὴν δποίαν κληροδοτεῖ τὰ ἵερά του ἀμφια καὶ ἄλλα τινὰ ἀρχιερατικὰ πράγματα, ἔπειτα ἀναφέρει Μακεδονικήν τινα Ἐταιρείαν ὑπὸ πρόεδρον τὸν Μακεδόνα Ἀνδρόνικον Πάϊκον, εἰς τὴν δποίαν κληροδοτεῖ τὰ βιβλία του, διὰ νὰ δοιθῶσιν εἰς τὴν νέαν πόλιν, ἡ δποία ἐπρόκειτο νὰ ἀνεγερθῇ ὑπὸ τὸ δνομα Νέα Πέλλα, ἐν ᾧ δὲ περιπτώσει τοῦτο δὲν γίνῃ, παρόγγειλε νὰ δοιθῶσιν εἰς τὴν Δημοσίαν βιβλιοθήκην Ἀθηνῶν. Τὰ ρωσικὰ καὶ Ἰλλυρικὰ βιβλία του δρίζει νὰ δοιθῶσιν εἰς τὸν ἄγιον Ἡλίαν τῆς Ζάρας, διὰ δὲ τὰ ἀργυρᾶ του σκεύη καὶ τὴν ἀδαμαντοκόλλητον Παναγίαν, τὴν δποίαν ἐδώρησεν εἰς αὐτὸν δὲν αὐτοκράτωρ τῆς Ρωσίας Νικόλαος, δρίζει δπως πωληθῶσι, τὸ δὲ τῆς πωλήσεως προϊὸν διανειηθῇ εἰς τοὺς πτωχούς, προτιμωμένων τῶν ἐλληνορθόδοξων.

Καὶ ἐκ τῆς βραχείας αὐτῆς ἐπισκοπήσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου καταφαίνεται ἡ σπουδαιότης αὐτοῦ διὰ τὴν ἴστορίαν τῆς Μακεδονίας καὶ ἴδιαιτέρως τῆς Θεσσαλονίκης, χάριτες δὲ δφεύλονται εἰς τὸν συγγραφέα, δστις κατόπιν κοπιωδῶν ἀναδιφήσεων καὶ ἐρευνῶν κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ τόσον δφθονον καὶ ἐνδιαφέροισαν ἴστορικὴν ὕλην. Τὴν ἀξίαν τῆς

ύλης ταύτης ἐπαυξάνουν αἱ ὑποσημειώσεις τοῦ συγγραφέως, ὅστις μὲ εὐ-
ρεῖν πολυμάθειαν ἔσχολίασε καὶ ἐσαφήνισεν ἐκ τῆς ἴστορίας τῆς τουρκο-
κρατίας πολλὰ σκοτεινὰ διὰ τὸν ἀναγνώστην σημεῖα.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

*Ἄθαρασίου Ι. Χρυσοχόου, Ἡ Κατοχὴ ἐν Μακεδονίᾳ. Βιβλίον πρῶ-
τον. Ἡ δρᾶσις τοῦ Κ.Κ.Ε. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐθνικὴ
βιβλιοθήκη ἀρ. 12]. Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1949. 8ον σ. 175.*

— Βιβλίον δεύτερον. *Ἡ δρᾶσις τῆς βουλγαρικῆς προπαγάνδας. Τεῦ-
χος Α'. [ἀρ. 14]. Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1950. 8ον σ. 342.*

Τεῦχος Β'. [ἀρ. 15]. *Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1950 8ον σ. 418.*

— Βιβλίον τρίτον. *Ἡ δρᾶσις τῆς ιταλορουμανικῆς προπαγάνδας.
[ἀρ. 16]. Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1951. 8ον σ. 156.*

— Βιβλίον τέταρτον. *Οἱ Βούλγαροι ἐν Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ καὶ
Θράκῃ. Τεῦχος Α'. [ἀρ. 17]. Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1951. 8ον σ. 284.*

Τεῦχος Β'. [ἀρ. 18]. *Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1952. 8ον σ. 306.*

‘Ο συγγραφεὺς ἔχοματισεν ἐπιτελάρχης τοῦ Γ’ Σώματος Στρατοῦ
κατὰ τὸν ἔλληνο-ιταλικὸν πόλεμον ἐν Ἀλβανίᾳ καὶ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς
τῶν νομαρχιῶν ἐν Μακεδονίᾳ κατὰ τὰ ἔτη τῆς Κατοχῆς, ἵνα κρυπτόμενος ὑπὸ¹
τὴν Ἰδιότητα ταύτην παρακολουθήσῃ καὶ ἀντιμετωπίσῃ τὰς ἀνθελληνικὰς ἐνερ-
γείας τῶν ἔνων προπαγανδῶν ἐν Μακεδονίᾳ. Τοιμῆτο ἔχων νὰ ἐπιτελέσῃ καθή-
κοντα ὁ συγγραφεὺς, καταρτίσας εὐρύτατον δίκτυον πληροφοριῶν, παρηκο-
λούμενος μετὰ προσοχῆς τὰ ἐν Μακεδονίᾳ εἰς βάρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τελούμενα
ὑπὸ τῶν ἔνων προπαγανδῶν, τῆς βουλγαρικῆς καὶ τῆς ιταλορουμανικῆς, τὴν
ἀντεθνικὴν δρᾶσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι κομμουνιστῶν, ὡς καὶ τὴν φρικῶδην καὶ
ἀπάνθρωπον διαγωγὴν τῶν Βουλγάρων ἐν Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ καὶ
Θράκῃ πρὸς ἔξοντωσιν τοῦ ἀκμάζοντος ἐκεῖ Ἑλληνισμοῦ. Τὰς συγκεντρου-
μένας πολλαχόδεν πληροφορίας ὁ συγγραφεὺς ἥλεγχε καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν
ἔξηλεγμένων συνέτασσε μακρὰς καὶ λεπτομερεῖς ἐκθέσεις, τὰς δοποίας ἀπέ-
στελλε πρὸς τε τὴν Ἑλληνικὴν κυβέρνησιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἐν Καΐρῳ
Αἴ ἐκθέσεις αὗται, εἰς τὰς δύοις ἀνεγράφοντο λεπτομερῶς τὰ περιερχόμενα
εἰς γνῶσιν τοῦ συγγραφέως, ἀποτελοῦσι πρώτης τάξεως ἴστορικὰ ἔγγραφα
διὰ τοὺς χρόνους τῆς Κατοχῆς. Εἶναι φυσικὸν νὰ διέφυγον τὴν γνῶσιν
τοῦ συγγραφέως τινὰ τῶν γεγονότων, ἀλλὰ τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποικιλία τῶν
γνωσθέντων εἶναι τόση, ὡστε εἶναι ὑπεραρκετή, διὰ νὰ δώσῃ εἴς τε τὸν ση-
μερινὸν ἀναγνώστην καὶ τὸν μέλλοντα ἴστορικὸν σαφῆ καὶ ἐν ταῖς λεπτομε-
ρείαις εἰκόνα τῆς δημιουργηθείσης τότε ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ κατα-
στάσεως.

Απόρροια τῶν ἐκθέσεων τούτων εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἀνωτέρω ἀναγραφομένων τόμων, οἵτινες κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ συγγραφέως περιλαμβάνουν διόκληδον σχεδὸν τὴν ὥλην αὐτῶν, καὶ εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ ἀξία αὐτῶν ὡς πρώτης ἰστορικῆς πηγῆς. Διότι δὲ συγγραφεὺς δὲν ἔξιστορεῖ ἀπλῶς καὶ γενικῶς τὰ κατὰ τὴν Κατοχήν, δὲν γράφει γενικήν τινα ἰστορίαν τῶν χρόνων αὐτῆς, ἀλλὰ μᾶς δίδει αὐτούσια τὰ γεγονότα, μὲν χρονολογίας καὶ δύναματα πιθόντων καὶ αὐτοπτῶν καὶ ἔγγραφα καὶ σύγχρονα δημοσιεύματα, διὰ νὰ χρησιμεύσουν δψέ ποτε ὡς ἀψευδῆ τεκμήρια διὰ τοὺς μέλλοντας ἰστορικοὺς τῆς περιόδου ταύτης.

Ακολουθῶν τὰς ἐκθέσεις του κατατάσσει τὴν παρεχομένην ὥλην κατὰ ἑξαμηνίας καὶ ἔτη, πλήρη δ' ἔχων καὶ σαφῆ ἀντίληψιν τῶν τε γεγονότων καὶ τῶν χρησιμοποιηθεισῶν ὑπὸ τῶν προπαγανδῶν μεθόδων ὑποδιαιρεῖ ταύτην εἰς κεφάλαια ἀναλόγως τῆς φύσεως αὐτῆς, σαφηνίζοντα τά τε αἱ τιαὶ τῶν γεγονότων, ὡς καὶ τὴν πολύμορφον συστηματικὴν δρᾶσιν τῶν προπαγανδῶν. Ή κατὰ ἔτη καὶ ἑξαμηνίας διάρροωσις τῆς ὥλης ᾧτο φυσικὸν εἴς τινα σημεῖα γενικώτερα νὰ προκαλέσῃ ἀναποφεύκτους τινὰς ἐπαναλήψεις, αἱ δποῖαι δμως εἶναι ἀσήμαντοι ἐν σχέσει πρὸς τὸν δγκον τῆς προσφερομένης ἐκάστοτε νέας ὥλης.

Τὸ ὕφος τοῦ συγγραφέως εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ σύντομον καὶ στρατιωτικόν, ἀλλὰ σαφὲς καὶ εὐχάριστον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν, διαπνέεται δὲ ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον ὑπὸ ἐνθέμοις φιλοπατρίας. Τὸ πλῆθος τέλος τῶν ἐκ τῆς ὑπαίθρου πληροφοριῶν, ἡ δποῖα καὶ ὑπέφερε τὰ περισσότερα ἐκ τῶν δεινῶν τῆς κατοχῆς, καθιστᾶ τὸ ἔργον ἐνδιαφέρον ἀνάγνωσμα καὶ διὰ τοὺς Ἐλληνας χωρικούς, οἱ δποῖοι πολλάκις θὰ συναντήσωσιν εἰς τὰς σελίδας αὐτοῦ πρόσωπα, τὰ δποῖα ἐγνώρισαν, καὶ γεγονότα, τὰ δποῖα ἔζησαν.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Έμ. Θ. Γρηγορίου, Τὸ βουλγαρικὸν ὅργιον αἴματος εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν (1941 - 1944). Αθῆναι, 1947. 80v σ. 167.

Ο ἀείμνηστος συγγραφέυς, τὸν δποῖον ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἡλικίας εὔρεν διάνατος, δημοσιογράφος ἐξ ἐπαγγέλματος, ἐπὶ τῇ βάσει σημειώσεων καὶ στοιχείων, τὰ δποῖα ἐκράτησεν ὁ ἵδιος κατὰ τὴν διάκειαν τῆς Κατοχῆς, ἐμπιστευτικῶν ἐκθέσεων, ἀποστελλομένων εἰς Κάϊρον, καὶ ἀνεκδότου μελέτης τοῦ δξιωματικοῦ Ἀντωνίου,¹ ἐδημοσίευσε κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1945 σειρὰν ἀριθμῶν εἰς τὴν ἐφημερίδα «Ἀσύρματον», διὰ τῶν δποίων ἡθέλησε νὰ

¹ Η μελέτη αὕτη, ἀν δὲν ἀπατῶμαι, εἶναι ἡ δημοσιευθεῖσα βραδύτερον ὑπὸ τὸν τίτλον, Κων. Ἀντωνίου, Σλσβικὴ καὶ κομμουνιστικὴ ἐπιβουλὴ καὶ ἀντίστασις τῶν Δυτικομακεδόνων Θεσσαλονίκη, 1950.

δώσῃ εἰκόνα τῆς τραγῳδίας τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Κατοχῆς. Τὰ στοιχεῖα συνεπλήρωσε βραδύτερον ἐκ τῶν ἐλθόντων εἰς φῶς κατὰ τὴν δίκην τοῦ Βουλγάρου Κάλτσεφ καὶ τοῦ Ἰταλοῦ Ραβάλι, οἵ διοῖοι ἦσαν οἵ κυριώτεροι δραγανωταὶ τῶν διαπραχθέντων ἐν τῇ Δυτικῇ Μακεδονίᾳ κακουργημάτων κατὰ τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐχων ὡς βάσιν τὰ δημοσιευθέντα ἄρθρα καὶ τὰ ἐν τῷ μεταξὺ συλλεγέντα νέα στοιχεῖα δι συγγραφεὺς ἔδωσεν εἰς τὴν δημοσιότητα τὸ παρὸν ἔργον «ῶς μικρὰν συμβολήν, ὅπως μετριοφρόνως λέγει ὁ Ἰδιος, εἰς τὴν ἴστορίαν τοῦ μαρτυρικοῦ καὶ ἥρωικοῦ μας ἔθνους».

Ἡ συμβολὴ πράγματι εἶναι σπουδαία. Γεγονότα μὲν ὀνόματα καὶ χρονολογίας, ἀφηγήσεις καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα ἀφθονοῦν εἰς τὸ βιβλίον, ἐν παραφρήματι δὲ προστίθενται καὶ πίνακες κατὰ ἐπαρχίας τῶν τε καταστραφειῶν οἰκοδομῶν, καθὼς καὶ τῶν ἐκτελεσθέντων εἰς ἔκατὸν πέντε πόλεις καὶ χωρί τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτά, μοιλονότι φυσικὰ δὲν ἔξαντλοῦνται τὰ ἀνεξάντλητα δυστυχῶς φρικτὰ γεγονότα τῆς Κατοχῆς, τὸ βιβλίον ἀποβιάνει πρώτης τάξεως ἴστορικὴ πηγὴ τῶν δυστυχῶν χορόγυν διαγωγῆς ὧδισμένων δργάνων τῶν κατακτητῶν καὶ τῶν ὅπισθεν αὐτῶν δρασάντων Βουλγάρων κομμιτατζήδων καὶ τῶν συμμαχησάντων μετ' αὐτῶν κομμουνιστῶν.

Τὰ γεγονότα ἐκτίθενται σαφῶς μὲν γλῶσσαν ζωηράν, τὴν ὅποίαν πλημμυρίζει βαθεῖα ἐθνικὴ συγκίνησις καὶ ἀνθρωπίνη δργὴ καὶ ἀγανάκτησις διὰ τὰ τελεσθέντα κακουργήματα, αἱ διοῖαι μεταδίδονται καὶ εἰς τὸν ἀναγνώστην. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν θὰ ἥτο ὑπερβολή, ἐὰν τὸ ἔργον χαρακτηρισθῇ ὡς ἔθνικὸν ἀνάγνωσμα δι’ ὅλους τοὺς Ἑλληνας κοὶ ἰδίᾳ τοὺς δεινοπαθήσαντας πληθυσμοὺς τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, τὰ δεινὰ ἀριθμῶν τῶν ὅποίων ἔξιστορεῖ.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Σωκράτους Κονγέα, Ἡ ὑπὸ τοὺς Μακεδόνας ἔνωσις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ὁ καταστατικὸς αὐτῆς χάρτης (Διάλεξις γενομένη ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν). [Μακεδονικὴ λαϊκὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 6]. Θεσσαλονίκη, 1952. 8ον σ. 16.

Ο συγγραφεύς, τέως καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἴστορίας καὶ νῦν πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας, δεχθεὶς εὐχαρίστως τὴν πρόσκλησιν τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ὅπως λάβῃ μέρος εἰς τὴν σειρὰν τῶν διαλέξεων αὐτῆς, ἔξελεῖεν ὡς θέμα τῆς πρὸς τὸ μακεδονικὸν κοινὸν διμιλίας του τὴν ὑπὸ τοὺς Μακεδόνας ἔνωσιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τὸν καταστατικὸν αὐτῆς χάρτην.

"Ητο πολὺ γνωστὸν εἰς τὴν Ἰστορίαν διτοι οἱ Ἑλληνες, κατετμημένοι κατὰ πόλεις καὶ ἐπὶ αἰῶνας μαχόμενοι πρὸς ἀλλήλους, ἐφθεῖροντο, μόλις δὲ καὶ μετὰ βίας κατωρθώθη ἡ ἐνωσις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ μεγαλεπηβόλου καὶ μεγαλοπράγμονος βασιλέως τῶν Μακεδόνων Φιλίππου τοῦ Β' μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην εἰς τὸ «Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων» κατὰ τὴν ἐν Κορίνθῳ σύνοδον. "Αγνωστοι δμως παρέμενον ἡ φύσις τῆς ἐνώσεως καὶ ἰδίως οἱ ὅροι αὐτῆς. Τὸ κενὸν τοῦτο συνεπλήρωσεν ἐπιγραφή, εὑρεθεῖσα ὑπὸ τοῦ Καββαδίου ἐν Ἐπιδαύρῳ. 'Ο εὐρὼν τὴν ἐπιγραφὴν ἀνεγνώσισε τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς, ἀλλ' ἐνόμισεν διτοι ἀφεώρα εἰς τὴν Ἀχαικὴν συμπολιτείαν. Πρῶτος ἀνεγνώρισεν διτοι αὐτὴν ἀνῆκεν εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' συμπηχθὲν «Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων» δ συγγραφεύς, πρὸς τὸν δποῖον σινεφώνησαν καὶ δλοι οἱ ξένοι ἐπιγραφικοί. Νεώτεραι ἔρευναι προσέθεσαν εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Καββαδίου εὑρεθέντα καὶ νέα τεμάχια, οὕτω δ' αὐτῇ, ἀν δὲν κατέστη πλήρης, παρέχει δμως πλέον σαφῆ ἐννοιαν τῆς φύσεως καὶ τοῦ δργανισμοῦ τοῦ ἴδρυμέντος Κοινοῦ. Τὴν ἐννοιαν ταύτην ἡμιλήνευσεν δ διμιλητὴς σαφῶς καὶ διδακτικῶς εἰς τὸ ἀκροατήριόν του εἰς τὴν προκειμένην ὁμιλίαν.

Εἰς αὐτὴν ἔξηρε τὴν τόσον δυσφημισθεῖσαν προσωπικότητα τοῦ Φιλίππου, ὡς ἐνὸς ἐκ τῶν μεγίστων Ἑλλήνων, συγκεντρώνοντος, δσον οὐδεὶς τῶν ἀρχαίων, ὑπερόχους ἀρετάς, στρατιωτικάς, πολιτικάς, διπλωματικὰς καὶ κυβερνητικάς, ἔξυπηρετουμένας ἀπὸ Ἰσχυρὰν θέλησιν, δραστηρίαν ἐνέργειαν καὶ ἔξαιρετικὴν εὐφύναν. Τὸ σχέδιον αὐτοῦ, ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὰς παινελληνίους ἱδέας τοῦ Ἰσοκράτους, δὲν ἦτο νὰ κατακτήσῃ καὶ ὑποδουλώσῃ, ἀλλὰ νὰ ἐνώσῃ εἰς κοινὴν εἰρήνην καὶ διμόνοιαν τὴν Ἑλλάδα, πρᾶγμα τὸ δποῖον ἐγένετο πασιφανὲς ἀπὸ τὴν μετὰ τὴν ἐν Χερωνείᾳ μάχην διαγωγήν του ἀπέναντι τῶν Ἑλληνίδων πόλεων, τὰς δποίας, πλὴν τῶν Θηβῶν, ἀφῆκεν ἀφορουρήτους καὶ ἐλεύθερας νὰ πολιτεύωνται κατὰ τὰ πάτρια. Συγχρόνως προσεκάλεσεν αὐτὰς νὰ στείλουν πρέσβεις εἰς τὴν Κόρινθον, διὰ νὰ λάβουν ἀποφάσεις περὶ τῆς κοινῆς εἰρήνης. Τῶν ἀποφάσεων τούτων ἀπότοκος εἶναι δ πολιτικὸς δργανισμός, δστις ὀνομάσθη «Τὸ Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων».

'Ο διμιλητὴς προχωρῶν ἀναλύει σαφῶς τοὺς δρους τοῦ Κοινοῦ τούτου, δς προκύπτουσιν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς. Τοὺς παραθέτομεν ἐν συντόμῳ χάριν τῶν ἀναγνωστῶν τῶν Μακεδονικῶν.

Βάσις τοῦ Κοινοῦ ἦτο «ἡ κοινὴ εἰρήνη καὶ συμμαχία» ἐπὶ ποινῇ κοινοῦ πολέμου κατὰ παντὸς διαταράσσοντος αὐτῆν. «Οἱ κοινωνοῦντες τῆς εἰρήνης ἥσαν ἐλεύθεροι καὶ αὐτόνομοι καὶ ἀφορούρητοι, πολιτείαις καὶ νόμοις χρώμενοι τοῖς πατρίοις», μὲ ἄλλους λόγους τὸ Κοινὸν δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀναμειγνύεται εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῶν ἀποτελουσῶν αὐτὸς πόλεων. "Εδρα τοῦ συνεδρίου τοῦ Κοινοῦ δὲν ἦτο ἡ Κόρινθος. Αἱ σύνοδοι αὐτοῦ

ἐγίνοντο, ὅταν μὲν ὑπῆρχε κοινὸς πόλεμος, καὶ τοιοῦτος ἐννοεῖται κυρίως ὁ κατὰ τῶν Περσῶν, τὸν δποῖον ἐσκεδίαζεν ὁ Φίλιππος, ὅπου οἱ πρόεδροι καὶ ὁ βασιλεὺς ἥθελον ἕκαστοι τε ὅρίσει, ἐν καιρῷ δὲ εἰρήνης, ὅπου ἐγίνοντο οἱ σιεφανῆται ἀγῶνες, δηλ. εἰς τὴν Ὄλυμπίαν ἢ τοὺς Δελφοὺς ἢ τὴν Κόρινθον ἢ τὴν Νεμέαν. Οἱ σύνεδροι ἀπεστέλλοντο ὑπὸ τῶν πόλεων ὑποχρεωτικῶς ἐπὶ ποινῇ προστίμου διὰ κάθε παράλειψιν, ὁ δὲ ἀριθμὸς αὐτῶν ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὸν πληθυσμὸν ἐκάστης πόλεως. Ἐκ τῶν συνέδρων τούτων ἐκληροῦντο πέντε πρόεδροι, δὲν ἐπετρέπετο ὅμως νὰ κληρωθοῦν πλείονες τοῦ ἑνὸς ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως. Οὗτοι ἦσαν ὑπεύθυνοι διὰ τὴν διαχείρισιν τῶν ὑποθέσεων τοῦ Κοινοῦ ἀπέναντι τοῦ Συνεδρίου, ἐὰν δὲ ὑπῆρχεν ἀφορμὴ κατηγορίας κατ' αὐτῶν, αὕτη ὑπεβάλλετο πρὸς ἐκδίκασιν ἐνώπιον τῶν συνέδρων εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν σύνοδον. Πρὸς τοὺς προέδρους τούτους ἀπηυθύνετο πᾶσα καταγγελία κατὰ πόλεως, παραβαινούσης τοὺς δόους τοῦ Κοινοῦ.

Οἱ σύνεδροι εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν δι’ ὑποθέσεις τοῦ Κοινοῦ ἦσαν ἀνεύθυνοι ἀπέναντι τῶν πόλεων, τὰς δποίας ἀντεποιοσώπευον, εἴχον δὲ αὐτοί, ὡς καὶ οἱ ὑπὸ τοῦ Συνεδρίου πεμπόμενοι πρέσβεις, ἀσυλίαν καὶ ἀσφάλειαν, ὅταν διήρχοντο διὰ τῶν πόλεων, αἱ δποῖαι ἀπειέλουν τὸ Κοινόν, ἀπαγορευομένης τῆς φυλακίσεως, συλλήψεως, ἀπελάσεως καὶ ἐπιβολῆς εἰς αὐτοὺς χρηματικῆς ἐγγυήσεως. Ὁ παραβιάζων τὴν ἀσυλίαν ἐδικάζετο ὑπὸ τῶν συνέδρων.

Οἱ σύνεδροι ενδιόσκοντο ἐν ἀπαρτίᾳ καὶ ἀπεφάσιζον, ἀν ἦσαν πλείονες τοῦ ἡμίσεος. Αἱ ἀποφάσεις των ἦσαν ἀνέκκλητοι, διὰ δὲ τὴν ἐφραγμογὴν αὐτῶν ἐφρόντιζεν ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας ἢ ὁ «ἐπὶ τῆς κοινῆς φυλακῆς καταλειμμένος ἢ τεταγμένος ἀρχῶν», ὁ δποῖος, διοριζόμενος ὑπὸ τοῦ βασιλέως, εἴχεν διὰ ἔδραν αὐτοῦ τὴν Κόρινθον. Αὐτὸς ἀπετέλει, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, τὴν ἐκτελεστικὴν ἔξουσίαν, ἐνῷ τὸ Συνέδριον ἦτο τὸ βουλευτικὸν καὶ δικαστικὸν σῶμα τοῦ Κοινοῦ.

Ἐν καιρῷ κοινοῦ πολέμου αἱ μετέχουσαι τοῦ Κοινοῦ πόλεις ἦσαν ὑποχρεωμέναι νὰ ἀποστέλλωσι στρατιωτικὰς δυνάμεις, τὸ ποσὸν τῶν δποίων καθώριζεν ἀναλόγως τῆς δυνάμεως τῶν πόλεων ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων. Ἡ ἀποστολὴ ἦτο ὑποχρεωτικὴ ἐπὶ ποινῇ χρηματικοῦ προστίμου, καθοριζόμενον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς ἰδιότητος τῶν ὀνδρῶν, τοὺς δποίους ἢ ἀμελήσασα πόλις ὥφειλε νὰ ἀποστείλῃ.

Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων ὑπὸ τοῦ ὁμιλητοῦ καταφαίνεται ὅτι τὸ Κοινὸν ἀπετέλει εἶδος ὁμοσπονδίας, ἀναλόγου πρὸς τὴν «Κοινωνίαν τῶν ἐθνῶν»¹

¹ Ὁ ὁμιλητὴς ἀλλοτε παρέβαλε «τὸ Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων» πρὸς τὴν «Κοινωνίαν τῶν ἐθνῶν» ἐν τῇ πραγματείᾳ του «Ἡ ἴδεα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν παρὰ τοῖς Ἑλλησι. Πραγματεία βραβευθεῖσα εἰς τὸν πρῶτον Κανδηλώρειον ἀγῶνα. Ἀθῆναι 1928».

ἢ τὸν οημεριγὸν «Οργανισμὸν τῶν ἡνωμένων ἐθνῶν», πολὺ τελειότερον δῆμος τοῦ σημερινοῦ, διότι οὕτε βέτο εἶχεν οὕτε ἐστερεῖτο στρατιωτικῆς δυνάμεως αἱ δὲ πόλεις ἐν περιπτώσει κοινοῦ πολέμου εἶχον τὴν ὑποχέωσιν νὰ μετέχωσιν ὅλαι ἀνεξαιρέτως εἰς αὐτόν, ἐκάστη ἀναλόγως τῆς δυνάμεως της.

Ἡ δημιλία τοῦ συγραφέως εἶναι ἀξιανάγνωστος ὅχι μόνον δι' ἐκείνοντος, οἱ δῆμοι θέλουν νὰ λάβουν τινὰ ἔννοιαν τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Μακεδόνος βασιλέως, ἀλλὰ καὶ δι' ὅσους θέλουν νὰ μάθουν πῶς ἀντεμετώπισαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, καὶ ἵδια ὁ Φίλιππος, προβλήματα, τὰ δῆμοια καὶ σήμερον μεταξὺ τῶν λαῶν παρουσιάζονται.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

A. Συγγοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βιζαντινῆς Θεσσαλονίκης. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν σπουδῶν. Ἐπιστημονικὰ πραγματεῖαι ἀρ. 2]. Θεσσαλονίκη, 1949. 80 σ. 38.

Στὸ βιβλίο του αὐτὸν ὁ κ. Ξ. πραγματεύεται δυὸς σπουδαῖα τοπογραφικὰ ζητήματα τῆς βιζαντινῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Καταφυγῆς καὶ τοῦ Σταδίου της.

1. *Ἡ Καταφυγή.* Ὁ κ. Ξ. παραβάλλοντας προσεκτικὰ δυὸς περικοπὲς λόγων, ποὺ ἔξεφώνησαν ὁ Ηαλαμᾶς καὶ ὁ Ἀρμενόπουλος τὴν παραμονὴν τῆς γιορτῆς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰ., καταλήγει στὸ συμπέρασμα, ὅτι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ Καταφυγὴ ἦταν ναὸς τῆς Θεοτόκου, κτισμένος ἐπάνω ἀπὸ ἔνα σύμπλεγμα στοῶν. Ἀπὸ τίς στοές αὐτές, δπού κατὰ τὴν παραδίσην ὁ Ἀγ. Δημήτριος εἶχε πιαστῇ ἀπὸ στρατιῶτες τοῦ Μαξιμιανοῦ Γαλερίου, ξεκινοῦσε τὴν παραμονὴν τῆς γιορτῆς τοῦ Ἀγίου πομπῆ, ποὺ κατέληγε στὸν διμώνυμο ναό. Χρονολογώντας ἔπειτα ὁ κ. Ξυγγόπουλος παλαιότερο ἀγιολογικὸ κείμενο, ποὺ μιλεῖ ἐπίσης γιὰ τὶς ὑπόγειες στοές, καθορίζει ὅτι ἡ παραδίση γι' αὐτές ἔχει δημιουργηθῆ μεταξὺ Ι' καὶ ΙΔ' αἰ., ὅτι τὸ ὄνομα Καταφυγὴ παρουσιάζεται ἡ τούλαχιστον διαδίδεται στὶς ἀρχές ἵσως τοῦ ΙΔ' αἰ., ὅτι εἶναι ἐπώνυμο τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ κατόπιν ἐπεκτείνεται στὶς στοές, καὶ τέλος ὅτι οἱ στοές καὶ ἡ Καταφυγὴ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν γύρω ἀπὸ τὴν Παναγία τῶν Χαλκέων.

Οἱ γνῶμες τοῦ κ. Ξ. εἶναι ἀπόλυτα πειστικές.

2. *Τὸ Στάδιο.* Ὁ κ. Ξ. ἔρμηνεύοντας δῷθά τὸ χωρίο μιᾶς ἀνώνυμης διήγησης γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἀποδείχνει ὅτι τὸ στάδιο τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ἦταν ξύλινο, δπως νόμισε ὁ Tafrali. Κατόπιν συσχετίζοντας μὲ εὑφυῆ συνδυασμὸ πληροφορία τοῦ περιηγητικοῦ βιβλίου τοῦ Bisani, ποὺ εἶδε ἐρείπια «ἀμφιθεάτρου» στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1788 κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, μὲ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς νότιας πλευρᾶς

τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ μὲ κτιριακὰ λείψανα τῆς περιοχῆς, καταλήγει στὸ βέβαιο συμπέρασμα, ότι τὸ στάδιο βρισκόταν Ν. καὶ ΝΔ. τοῦ Ἀγ. Δημητρίου καὶ ὅτι ἡταν μεγαλοπρεπὲς μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ιωάννου Κ. Βασδραβέλλη, Ιστορικὸν ἀρχεῖον Βεροίας. Ἐκλογαί. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 3]. Θεσσαλονίκη, 1942. 8ο σ. ε' + 128.

Ο κ. Β. δημοσιεύει 92 τουρκικὰ ἔγγραφα, προερχόμενα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα Βεροίας καὶ Θεσσαλονίκης. Τὰ 40 τὰ εἶχε ἥδη δημοσιεύσει τὸ 1940 στὸ ἔργο του «Οἱ Μακεδόνες εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγώνας 1796 - 1832». Σκοπός του τώρα εἶναι νὰ κάνῃ προσιτὰ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ νὰ καταδείξῃ τὴν σπουδαιότητα τῶν δυὸς παραπάνω ἀρχείων. Ἡ ἔκδοσή του αὐτὴ ἀποτελεῖ, ὅπως λέγει ὁ Ἰδιος, «τὴν πρώτην προσπάθειαν μιᾶς γενικωτέρας περισυλλογῆς καὶ ἐκδόσεως τῶν μνημείων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸ βόρειον καὶ πολυπαθὲς αὐτὸς τμῆμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ». Στὰ προλεγόμενά του ὁ κ. Β. δίνει πληροφορίες γιὰ τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα Βεροίας καὶ Θεσσαλονίκης καὶ ἔξιστορεῖ τὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν μετάφρασή τους. Κατόπιν παραθέτει τὶς μεταφράσεις τῶν 92 ἔγγραφων καὶ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τὶς φωτοτυπίες τῶν ἦπ' ἀρ. 56 καὶ 63.

Ἡ βιαστικὴ ἔκδοση τῶν ἔγγραφων αὐτῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἔχει γίνει, ὅταν ἀναλογιστῇ κανεὶς διέτασθε τὸ βιβλίο αὐτὸν ἔξυπηρετοῦσε κυρίως τὴν ἔθνικὴ σκοπιμότητα· ἀπέβλεπε δηλαδὴ στὸ νὰ καταδείξῃ τὴν ἐλληνικότητα τῆς Μακεδονίας. Ἀπὸ τὴ βιασύνη ὅμως αὐτὴ προέκυψαν δρισμένες ἀτέλειες, οἵ διποίες δυσκολεύουν κάπως τὴ χρήση τοῦ βιβλίου. Ἡ ἀριθμηση π.χ. τῶν ἔγγραφων θὰ ἔπειρε νὰ γίνη κατὰ χρονολογικὴ σειρά, χωρὶς τὴν γιὰ κάθε ἀρχεῖο. Κάτω ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ ἀναγκαῖο θὰ ἔταν νὰ δηλωθῇ μὲ μιὰ δυὸ λέξεις τὸ εἶδος τοῦ ἔγγραφου, τὸ χριστιανικὸ ἔτος καὶ μέσα σὲ παρένθεση ἡ ἀραβικὴ χρονολογία. Ἡν ἡταν φιλομάνι, θὰ ἔπειρε νὰ σημειώνεται δίπλα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ σουλτάνου, ποὺ τὸ ἔβγαλε. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δὲ θὰ ὑπῆρχε ἀνάγκη νὰ προστρέψῃ ὁ ἀναγνώστης στοὺς πίνακες τῶν σουλτάνων καὶ τῆς μεταρροπῆς τῆς ἀραβικῆς χρονολογίας στὴν ἀντίστοιχη χριστιανική. Ἀναγκαία θὰ ἔταν καὶ ἡ παράθεση τῶν φωτοτυπιῶν ἔκείνων ἵδιως τῶν ἔγγραφων, ποὺ παρουσιάζουν μεταφραστικὲς δυσκολίες.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλη, Ιωάννης Κωττούνιος ὁ ἐκ Βεροίας σοφός. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη ἀριθ. 4]. Θεσσαλονίκη, 1943. 8ο σ. 31.

Μετά τὴ μικρὴ μελέτη τοῦ κ. Δ. Πετροπούλου στὸ «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ 1940 (σελ. 161-167) γιὰ τὸν ἐπιφανῆ Μακεδόνα σοφὸν Ἰωάννη Κωττούνιο (1577-1658), ποὺ διέπρεψε ὡς καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὸ πανεπιστήμιο τῆς Βολωνίας, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες πανεπιστηματικὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας, ἀκολουθεῖ ὑστερὸν ἀπὸ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἥ κωριστὴ μονογραφία τοῦ κ. Βασδραβέλλη, ποὺ βασίζεται στὰ γνωστὰ ὡς τότε ἴστορικὰ στοιχεῖα. Ὁ κ. Β. δημοσιεύει καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ σοφοῦ, κάτω ἀπὸ τὴν δποία εἶναι γραμμένο τὸ ἔξῆς ἐπίγραμμα:

Veria te genuit, passus quae mille Stagiris
distat: tu ne uno mente ab Aristotele.

Τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς τοὺς Ἑλληνες μιὰ ὑπόμνηση νὰ προσπαθήσουμε νὰ βροῦμε στὰ ἀρχεῖα τῶν Ἱταλικῶν πόλεων, ὅπου δίδαξε ὁ Κωττούνιος, νέα ἀνέκδοτα βιογραφικά του στοιχεῖα καὶ νὰ μελετήσουμε βαθύτερα τὸ ἔργο του, ὥστε νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὴν προσωπικότητά του καὶ νὰ τὸν τιμήσουμε ἀντάξια πρὸς τὸ πνευματικό του μεγαλεῖο.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

I. K. Βασδραβέλλη, Οἱ Μακεδόνες εἰς τὸν ἄγῶνας τῆς ἀνεξαρτησίας 1796 - 1832. Ἐκδ. δευτέρα. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη ἀριθ. 10]. Θεσσαλονίκη, 1950. 80 σ. ιβ' + 346.

‘Ο κ. Β. ἐρευνώντας τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα τῆς Μακεδονίας ἀντλησε ἄφθονο ὑλικό, πολύτιμο γιὰ τὴν ἴστορία τοῦ τόπου. Ἡδη πρὸ τὸν ἀπὸ δέκα χρόνια δημοσίευσε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ παραπάνω ἔργο του, ποὺ ἤλθε νὰ καλύψῃ ἔνα κενὸ τῆς μακεδονικῆς ἴστορίας. Ὁ κ. Β. ἐκεινώντας τότε ἀπὸ τὴν ὁρμὴ γνώμη, ὅτι ἡ δράση τῶν Μακεδόνων κατὰ τὸν ἄγῶνα τοῦ 1821 εἶχε ἐλάχιστα ἐρευνηθῆ ἀπὸ τοὺς ἴστορικους, κατέγινε μὲ ζέση στὴν ἀναζήτηση τουρκικῶν ἔγγραφων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ τελικά, ὑστερὸν ἀπὸ πολλοὺς κόπους, κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα, προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ ἱεροδικείου Βεροίας. Στὸ ὑλικὸ αὐτὸ πρὸ πάντων στηριζόμενος, καθὼς καὶ στὶς δημοσιευμένες σχετικὲς πηγὲς καὶ τὰ βοηθήματα, ἀνέλαβε μὲ ἐνθουσιασμὸ νὰ διαπραγματευθῇ τὴν συμβολὴ τῶν Μακεδόνων στὸν ἄγῶνα τοῦ 1821. Καὶ δὲν ἀργησε νὰ παρουσιάσῃ στὸ ἐλληνικὸ κοινὸ τοὺς καρποὺς τῆς ἐργασίας του.

‘Ἀπὸ τότε δ. κ. Β. συνεχίζοντας τὶς προσφιλεῖς ἐνασχολήσεις του καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἀκόμη κατόρθωσε νὰ κινήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ὑποστήριξῃ τοῦ τότε γενικοῦ διοικητῆ κ. Β. Σιμωνίδη, ὁ διπλός σύστησε εἰδικὴ ἐπιφορτή, γιὰ νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴ μετάφραση τῶν τουρκικῶν ἀρχείων τῆς Μακεδονίας. Ἡ μεταφραστικὴ αὐτὴ ἐργασία προ-

χώρησε ἀρκετά καὶ ἔτσι δὲ κ. Β. εἶχε ὅχι μόνο τὴν εὐτυχίαν ν' ἀντικρύσην ἄγγωστα ἐπεισόδια τῆς μακεδονικῆς ἴστορίας, ἀλλὰ καὶ τὴν δυνατότητα νὰ τὰ πραγματευτῇ σὲ ἐνδιαφέρουσες ἐπὶ μέρους μελέτες. ¹ Ήταν ἀνάγκη πλὰ ν' ἀναθεωρηθῇ ἡ πρώτη βασική του ἐργασία καὶ νὰ πλουτιστῇ μὲ τὰ νέα στοιχεῖα.

Πραγματικὰ στὸ νέο βιβλίο ἔγινε δὲ ἀπαραίτητος ἐμπλουτισμὸς καὶ ἡ ἀναπτυσσόμενὴ τῆς ὥλης. ² Ετσι π. χ. ἡ εἰσαγωγὴ τῆς πρώτης ἔκδοσης διαμορφώνεται τῷα σὲ χωριστὸ κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Ἄν οὐκ εἴλεύθεραι δυνάμεις τοῦ ἔθνους». Ἀρκετὰ στοιχεῖα τοῦ πρώτου αὐτοῦ κεφαλαίου προέρχονται ἀπὸ τοὺς «Ἀρματολὸντες» καὶ κλέφτες» τοῦ κ. Β. Ἡ εἶδηση διητοῦ, ὅτι οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ σιόλου τους στὴ Ναύπακτο (1571) ἔκαψαν ζωντανὸ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, δὲν εἶναι ἀληθινή. Τότε δὲ μητροπολίτης τῆς Ἰωάσαφ, γόνος τῆς μεγάλης οἰκογένειας τῶν Ἀργυροπούλων, ἔκασε γιὰ ἔνα ρυμονικὸ διάστημα τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ του θρόνου, γιατὶ κατηγορήθηκε ὅτι διαβίβασε στὰ κοάτη τῆς Δύσης τὰ νέα τῆς καταστροφῆς.³

Χαρακτηριστικὸ τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου ἦταν ὅτι δὲ κ. Β. μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν ἔπλεκε τὰ γεγονότα γύρω ἀπὸ δρισμένες μακεδονικὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἔξεταζε. Τῷα διμως ἔννοιώντας τὰ μειονεκτήματα, ποὺ παρουσιάζει ἡ «βιογραφοῦσα» ἴστορία, προσπαθεῖ νὰ τὸ ἀποφύγῃ, ὅσο μπορεῖ, ὅπως φαίνεται ἀλλωστε ἀπὸ τὸν τίτλον τῶν κατοπινῶν κεφαλαίων: Κεφ. Β'. Οἱ Μακεδόνες τῶν παραδοναβίων ἡγεμονῶν καὶ ἡ συμμετοχὴ αὐτῶν εἰς τὸ κίνημα τοῦ Ρήγη Βελεστινλῆ. Κεφ. Γ'. Ἡ συμμετοχὴ τῶν Μακεδόνων εἰς τὴν ἐπανάστασιν τῶν ἡγεμονιῶν. 1. Γιωργάκης Ὄλύμπιος. 2. Γιάννης Φαρμάκης. Κεφ. Δ'. Ἡ ἐπανάστασις τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου καὶ τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης. Κεφ. Ε'. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Ὄλύμπου, τῆς Ναούσης καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Κεφ. Ζ'. Γεγονότα διαδραματισθέντα μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐν Μακεδονίᾳ. Κεφ. Ζ'. Ἡ κάθοδος τῶν Μακεδόνων πολεμισῶν εἰς τὴν Νότιον Ελλάδα.

Καὶ στὶς δυὸ ἔκδοσεις δὲ κ. Β., ἀπελευθερωμένος κάπως ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς αὐστηρῆς ἐπιστημονικῆς μεδόδου, ἀκολουθεῖ πολὺ τὴν ἀφηγηματικὴ μορφὴ τῆς ἴστορίας καὶ ἀφίνει συχνὰ νὰ διαφαίνεται ἡ θερμή του ἀγάπη, δὲ θαυμασμὸς καὶ δὲ στήθασμὸς τοῦ πατριώτη πρὸς τὸν ἡρωϊκὸν προγόνους του καὶ πρὸς τὴν πολύπαθη μακεδονικὴ γῆ. Τὸ ὑποκειμενικὸ αὐτὸ στοιχεῖο προκαλεῖ θερμὸ ἐνδιαφέρον στὸ μεγάλο ἀναγνωστικὸ κοινό.

¹ Βλ. Ἀποστ. Βακαλοπούλου, Ἡ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, 1821 καὶ 1912-1918, Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 30, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Τὸ βιβλίο πλουτίζεται στὸ τέλος μὲ 116 ἔγγραφα μεγάλου ἐνδιαφέροντος, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα Θεσσαλονίκης καὶ Βεροίας καὶ ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπανάσταση τῆς Χαλκιδικῆς στὰ 1821, στὰ αἷματηρὰ γεγονότα καὶ στὴν τουρκικὴ τρομοκρατία μέσα στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας, στὴν ἐπανάσταση τοῦ Βερμίου, τοῦ Ὄλυμπου κ.τ.λ.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ίωάννου Παπασταύδου, Οἱ ἀρχαῖοι Μακεδόνες ὡς συντελεσταὶ τῆς ἑθνικῆς τῶν Ἑλλήνων ἐνώσεως. Θεσσαλονίκη, 1945. 80 σ. 19.

‘Ο κ. Παπασταύδου, ἀφοῦ ἔξετάζει τὴν πολιτικὴ διαμόρφωση καὶ διαβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου μετὰ τὴν κάθιδον τῶν Δωριέων, παρατηρεῖ ὅτι καθόιται στεικὸν τῆς νέας ζωῆς εἶναι ἡ πόλις - κοράτος. Ἀποτέλεσμα ἡταν νὰ παρουσιαστῇ ἡ Ἑλλάδα κατὰ τοὺς ιστοριοὺς χρόνους κατατεμαχισμένη σὲ διάφορα ἀντιμαχόμενα κρατίδια. Μόνο κατὰ τὴ διάρκεια τῶν κοινῶν μεγάλων γιορτῶν ἡ ἐμπόριος σὲ μεγάλο ἔξωτερικὸ κίνδυνο παρατηροῦνταν τάσεις ἑνωτικές, ποὺ κατέληξαν στὸ σχηματισμὸ συμπολιτειῶν. Καὶ ὅπιν ὁ κ. Π. πραγματεύεται τὴν ἡθικὴ κρίση, ποὺ περνᾶ ἡ ἀρχαία πόλις μετὰ τὸ τέλος τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, καὶ διερευνᾶ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἔξαπλωση τῆς πανελλήνιας ἰδέας, τῆς δποίας κύριος ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ Ἰσοκράτης. Τὴν ἰδέαν αὐτὴν ὑποθίμαλπε καὶ πραγματοποιεῖ ὁ Φίλιππος τῆς Μακεδονίας, ὁ δποῖος βάζει ὡς ἀντικειμενικὸ σκοπὸ διὰ τῶν Ἑλλήνων τὴν ἐκστρατεία τοὺς ἐναντίον τῶν Περσῶν.

Γενικὰ ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ κ. Π. ἀποτελεῖ μιὰ ἐνδιαφέρουσα καὶ σαφῆ ἔκθεση τῶν πολιτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου, οἱ δποίες εὐνόησαν τὴν ἔξαπλωση τῶν μοναρχικῶν ἰδεῶν καὶ προλείαναν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἑθνικὴ ἐνώση τῶν Ἑλλήνων.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ίωάν. Παπασταύδου, Συμβολὴ τῆς βιοείου Ἑλλάδος εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν πολιτισμόν. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἑθνικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 3]. Θεσσαλονίκη, 1946. 80 σ. 27.

‘Ο κ. Π. ἔξηγε πῶς ἡ γεωγραφικὴ ἀπομόνωση τῶν Βόρειων Ἑλληνικῶν φύλων συνετέλεσε, ὥστε στὶς ἀρχὲς τοῦ ιστορικοῦ των βίου νὰ παρουσιαστοῦν καθυστερημένοι στὸν πολιτισμό. Ὁταν δημιώσει τὸν Z' π. X. αἰῶνα ἀρχισαν οἱ Νότιοι Ἑλληνες ν' ἀποικίζουν τὶς ἀκτὲς τῆς Μακεδονίας, ἀποκατέστησαν τὴν ἐπαφή τους μὲ τοὺς Βόρειους καὶ ἐπέδρασαν βαθιὰ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ στὴ Μακεδονία. Ἐτσι ἀργότερα τὰ

"Αβδηρα ἔχουν νὰ παρουσιάσουν τὸ σοφιστὴν Πρωταγόρα καὶ τὸ φιλόσοφο Δημόκριτο, ἡ Θάσος τὸ ζωγράφο Πολύγνωτο καὶ τὸ σοφιστὴν Σιησίμβροτο, τὰ Στάγειρα τὸν μεγάλον Ἀριστοτέλη, ἡ Ἀμφίπολη τοὺς ἔξιχονς πολῖτες τῆς Ἀνδροσθένη καὶ Νέαρχο, ἡ Ὁλυνθος τὸν ἵστορικὸ Καλλισθένη, ἡ Κασσάνδρεια τὸν ἵστοριογράφο Ἀριστόβουλο τὸν Κασσανδρέα καὶ ἄλλες πόλεις ἄλλους. Μὲ τὴν μελέτη του αὐτῆς δ. κ. Π. δίνει στὸν Ἑλληνα καὶ ξένον ἀναγνώστη τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίσῃ καὶ ἐκτιμήσῃ τὴν σημαντικὴν εἰσφορὰν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βορρᾶ στὸν ἀρχαῖο πολιτισμό.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Δημ. Κακκάβου, Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν καὶ τὰ ἐθνικὰ ἡμῶν δίκαια. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 7]. Θεσσαλονίκη, 1946. 80 σ. 18.

'Ο κ. Κάκκαβος ἀνασκοπώντας τὴν ἴστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τὰ τελευταῖα σαράντα χρόνα διατυπώνει τὶς ἔξῆς γνῶμες: 1) ὅτι δὲ Μακεδονικὸς Ἀγώνας προλείανε τὴν συνεννόηση καὶ προετοίμασε τὴν σύμπραξην τῶν χριστιανικῶν κρατῶν τῆς Βαλκανικῆς ἐναντίον τῆς Τουρκίας κατὰ τὸ 1912 καὶ 2) ὅτι κατὰ τὸν πόλεμον αὐτὸν ἡ Ἑλλάδα, ποὺ εἶχε ν' ἀντιμετωπίση τὸν κύριο ὅγκο τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων, ἀπέβλεψε ὅποιλειστικὰ καὶ μόνο στὴν νικηφόρο διεξαγωγὴν τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ὅχι στὴν βιαστικὴν κατάληψη ἐδαφῶν. "Ἐτσι ὁρισμένες ἑλληνικὲς πόλεις ἡ κωμοπόλεις, ὅπως π.χ. τὸ Μοναστήρι, τὸ Κρούσοβο κ. ἀ., ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους.

Τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸν εἶχε τὶς ἔξῆς κύριες συνέπειες γιὰ τὴν Ἑλλάδα: μετὰ τὰ ἀλλεπάλληλα φεύγατα τῶν Ἑλλήνων προσφύγων πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἰδίως μετὰ τὸ 1922, δημιουργήθηκε ὁξύτατο δημογραφικὸ πρόβλημα, ποὺ τὸ ἐπιδείνωσε περισσότερο ἢ θύελλα τοῦ τελευταίου μεγάλου πολέμου, καὶ 2) τὰ βόρεια σύνορα δὲν εἶχαν τὸ ἀπαιτούμενο βάθος γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ κράτους.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Γ. Χ. Μόδη, Μακεδονικὸς ἀγών καὶ Μακεδόνες ἀρχηγοί. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 9.] Θεσσαλονίκη, 1950. 80 σ. 323.

Είναι πραγματικὰ λυπηρό, ὅπως παρατηρεῖ καὶ δ. κ. Μ., ὅτι γιὰ τὸ Μακεδονικὸ ζήτημα, τὸν Μακεδονικὸν Ἀγώνα καὶ τὴν ἐποχὴν του οἱ Ἑλλήνες ἔχουν γράψει ἐλάχιστα, κατ' ἀντίθεση πρὸς τοὺς Βουλγάρους, ποὺ ἔχουν νὰ παρουσιάσουν μεγάλη προπαγανδιστικὴ βιβλιογραφία. Τὸ πρᾶγμα

βέβαια εἶναι, ἂν ἀναλογιστῇ κανεὶς διεῖ νῦν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Βουλγαρίας πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν ἔχει ἀφιερωμένες δλες τὶς δυνάμεις τῆς οἰστρολατημένη ἀπὸ τὰ ἐπίμονα σωβινιστικὰ ὅνειρα τῆς Συνθήκης τοῦ 'Αγ. Στεφάνου.

'Ο κ. Μ., ἀνθρωπος ποὺ ἔζησε τὴν ἐποχὴ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς τουρκοκρατίας στὴ Μακεδονία, μᾶς παρουσιάζει στὴν ἀρχὴ μιὰ φανταχτερὴ εἰκόνα τοῦ μασαϊκοῦ τῶν πληθυσμῶν τῆς στὰ βόρεια κυρίως σύννορα καὶ κατόπιν μὲ ζωηρὰ χρώματα ἀφηγεῖται τὴ φοβερὴ πάλη τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀφήγησής του μᾶς τὸ δίνει μὲ ἐλκυστικὸ τρόπο, βιογραφώντας Μακεδόνες δηλαρχηγούς, ποὺ βοῆκαν ἡρωϊκὸ θάνατο πολεμώντας γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Μακεδονία.

Τὸ βιβλίο αὐτὸν δὰ ἔξυπηρετοῦσε πολὺ περισσότερο τὴν ἰστορικὴ ἐπιστήμη, ἂν δ. κ. Μ. εἴχε τὴν πρόνοια νὰ παραπέμπῃ στὶς πηγὲς καὶ στὰ βοηθήματα.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἀριθ. 2]. Θεσσαλονίκη, 1946. 80 σ. 66.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀνακοινώθηκε περιληπτικὰ στὸ Συνέδριο τῶν ἐθνικῶν δικαίων, ποὺ εἶχε συνέλθει στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Ὁκτώβριο τοῦ 1945. Στὴν εἰσαγωγὴ δ. κ. Κυριακίδης ἔξαίρει τὴ σπουδαιότητα τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων ὡς δόγματος, ποὺ ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴν ἀπελευθέρωση καὶ διαμόρφωση πολλῶν νέων κρατῶν κατὰ τὸν ΙΘ' καὶ Κ' αἰώνα, καὶ παρατηρεῖ διεῖ τὰ πιὸ ἀπαραίτητα γνωρίσματα τοῦ ἐθνους εἶναι τὰ δμότροπα ἥθη, δηλ., δοκιμὸς πολιτισμός, καὶ πρὸ πάντων ἡ κοινὴ ἐθνικὴ ἰστορικὴ συνείδηση, τὸ κοινὸ ἐθνικὸ συναίσθημα καὶ ἡ κοινὴ ἐθνικὴ βούληση.

Κατόπιν, γιὰ νὰ καταδεῖξῃ τὴ σύγχρονη ἐθνολογικὴ σύνθεση τῶν πληθυσμῶν, ποὺ κατοικοῦν στὰ βόρεια σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καὶ γιὰ ν' ἀποκρούσῃ τὰ παραλόγα ἐπιχειρήματα τῶν Βουλγάρων, ἀνατρέχει ὡς τὴν ἀρχαιότητα παρατηρῶντας πολὺ ὁρθὰ διεῖ τὸ σύγχρονο ἐθνολογικὸ πρόβλημα εἶναι ταυτόχρονα καὶ πρόβλημα ἰστορικό, γιατὶ «ἡ παροῦσα κατάστασις δὲν εἶναι προϊόν συγχρόνων μόνον περιστάσεων, ἀλλὰ ἡ σύγχρονος φάσις μακριᾶς ἀλύσεως ἰστορικῶν γεγονότων, ἵς ἡ ἀρχὴ φθιάνει μέχρι τῆς πολιτικῆς ἀρχαιότητος» (σελ. 14.)

Μὲ τὴν ἰστορικὴ ἀναδρομή του ὡς τὴν ἀρχαιότητα διαπιστώνει δ. κ. Κυριακίδης διεῖ τὰ ὅρια τῶν βόρειων ἑλληνικῶν φύλων, τῶν Ἡπειρωτῶν καὶ τῶν Μακεδόνων; ἔφιμαν διεῖ τὸ Γενοῦσο ποταμὸ καὶ τὰ Σκόπια. Κα-

τόπιν, ἀφοῦ ἐκθέτει σύντομα μὲ σαφήνεια τὰ πολυτάρχα γεγονότα τοῦ μεσαίωνα, τὰ ἀναφερόμενα στὶς ἐπιδρομές τῶν Σλάβων καὶ τῶν Βουλγάρων, καθὼς καὶ τὴν ἐπὶ τουρκοχρατίας ἐθνολογικὴ κατάσταση τῶν πληθυσμῶν, ποὺ κατοικοῦν N. τοῦ Αἴμου, καταλήγει στὸ ἴδιο σχεδὸν συμπέρασμα: δτὶ τὰ ἐθνολογικὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη κατὰ τὶς περιόδους αὐτὲς ἦταν ἐκεῖνα, ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἐποχὴ «τῶν ἐνδόξων χρόνων τῶν Μακεδόνων . . .», καὶ δτὶ «ἡ παρεμβολὴ δλιγανθρώπων τινῶν σλαβικῶν φύλων καὶ ἄλλων ἐποίκων δὲν ἵσχυσε νὰ ἀλλοιώσῃ σημαντικῶς τὴν ἐθνολογικὴν σύστασιν τῶν ἀπὸ χιλιετηρίδων ἔλληνικῶν χωρῶν τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας» (σελ. 65 - 66).

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Βούλγαροι και Σλάβοι εἰς τὴν ἔλληνικὴν ἴστοριαν. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 5] Θεσσαλονίκη, 1946. 8ο σ. 50.

‘Ο κ. Κυριακίδης, δταν ἀρχισε νὰ γράφῃ τὴ μελέτη του αὐτή, εἶχε σκοπὸ νὰ τῆς δώσῃ τὴ μορφὴ καὶ τὴν ἔκταση μιᾶς συνηθισμένης βιβλιοχρισίας, ποὺ θ’ ἀναφερόταν στὸ βιβλίο τοῦ κ. Ἀντ. Κεραμοπούλου «Οἱ Ἑλληνες καὶ οἱ βόρειοι γείτονες». Ἀλλὰ ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τῶν ἴστορικῶν προβλημάτων, ποὺ ἀναπτύσσονται στὸ κρινόμενο βιβλίο, ἀνάγκασε τὸν κ. Κυρ. νὰ ξαπλωθῇ τόσο, ὥστε ἡ βιβλιοχρισία του «νὰ θεωρηθῇ, ὅπως γράφει ὁ Ἰδιος, ὡς ἀμεσον ἔξαρτημα καὶ διασαφητικὸν συμπλήρωμα» τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Κεραμοπούλου.

Στὴν εἰσαγωγὴ δ. κ. Κυρ. δηλώνει δτὶ ἀπὸ τὰ τέσσερα κεφάλαια τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Κεραμ. πρόσκειται ν^ο ἀσχοληθῆ μόνο μὲ τὸ πρῶτο, ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ἐλληνες καὶ Βούλγαροι» καὶ εἶναι τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ δλα τὰ ἄλλα, γιατὶ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνουν γνωστὲς γνῶμες τοῦ συγγραφέα. Κατόπιν στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Τὸ δνομα τῶν Βουλγάρων καὶ ἡ προέλευσις αὐτῶν», ἀφοῦ ἔξετάζει ἀπὸ γλωσσικὴ ἀποψη τὸ δνομα Βούλγαρος, βεβαιώνει πώς ἡ τελευταία ἐτυμολογία, ποὺ προτείνει δ. κ. Κεραμ., διε δηλ. τὸ δνομα προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλληνολατινικὴ λέξη βουργάριος (burgarius), εἶναι ἡ πιὸ πιθανὴ ἀπὸ δλες, ὅσες προτάθηκαν ὡς σήμερα. Κατόπιν ἐκθέτει σύντομα τὶς γνῶμες τοῦ κ. Κεραμ., μὲ τὶς δποὶες ἐπιχείρησε νὰ στηρίξῃ καὶ ἴστορικὰ τὴν ἐτυμολογία του. Κατὰ τὸν κ. Κεραμ. τὸ δνομα βουργάριοι στὴν ἀρχὴ ἦταν κοινὸ ἐπαγγελματικὸ δνομα, ποὺ δήλωνε τοὺς ἐγκαταστημένους στοὺς συνοριακοὺς βούργους (πύργους) δπλοφόροις διαφόρων ἐθνοτήτων, γιὰ νὰ ἐμποδίζουν τὴ διείσδυση ληστρικῶν δμάδων στὶς ἀκραίες περιοχὲς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Μὲ τοὺς βουργαρίους

τῆς περιοχῆς τῶν ἐκβολῶν τοῦ Δούναβη ἀναμείχθηκε μικρὴ τουφανικὴ ἢ οὖνικὴ φυλή, ποὺ εἶχε ἔγκατασταθῆ ἐκεῖ κατὰ τὸν Ζ' αἰ., καὶ πῆρε ἀπ' αὐτοὺς τὸ ὄνομα, δπως ἀργότερα πῆρε ἀπὸ τοὺς Σλάβους τὴ γλώσσα. Αὐτὴ εἶναι, μὲ λίγα λόγια, ἡ καταγωγὴ τῶν σημερινῶν Βουλγάρων, κατὰ τὸν κ. Κεραμ.

Ο κ. Κυρ. πιστεύει ὅτι ἡ θεωρία αὐτή, ὃσο τολμηρὴ καὶ ἄν φαίνεται, θὰ θέσῃ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴν τῶν Βουλγάρων προβλήματα ἐπάνω οὲ νέα δρόθιτερη ἐπιστημονικὴ βάση καὶ θὰ προκαλέσῃ νέες συζητήσεις. Παρατηρεῖ ὅμως δρισμένα ἀδύνατα καὶ ἀσαφῆ σημεῖα, ποὺ τὰ σημειώνει καὶ τὰ ἀναπτύσσει στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου του (σελ. 16 - 43) μὲ τὸ σκοπὸν νὰ βοηθήσῃ τὸν κ. Κεραμ. στὴν καθαρότερη σύλληψη καὶ διατύπωση τῆς θεωρίας του. "Ετοι διερευνᾶ τὴν ὑπαρξῆ τῶν βιουργαῶν, καθιδρίζει ἀκριβέστερα τὴν ἔκτασή τους καὶ συμπληρώνει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἔρμηνεία τοῦ ὀνόματος Βούλγαροι τῶν βυζαντινῶν κειμένων (σελ. 6 - 21). Ἡ διασάφηση μάλιστα τῆς ἐννοίας τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἀπασχολεῖ τὸν κ. Κυρ. εἰδικὰ σὲ δυὸ χωριστὰ τμήματα τοῦ βιβλίου, ποὺ ἔχουν τὸν ἔξιτον τίτλους: Οἱ πρὸ τοῦ Ἀσπαρούχ Βούλγαροι (σελ. 21 - 40).— Οἱ Βούλγαροι τοῦ Ἀσπαρούχ (σελ. 40 - 43). Κατόπιν σὲ σύντομη καὶ σαφῆ ἀνακεφαλαίωση συνοψίζει τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης του (σελ. 43).

Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (σελ. 44 - 50), σὰν σὲ παράρτημα, ὁ κ. Κυρ. ἔξειδζοντας τὸ ζῆτημα τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν Σλάβων στὴ νότια Ἑλλάδα διατυπώνει τὴν πειστικὴ γνώμην, ὅτι τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια τῆς δὲν τὰ ἔδωσαν Σλάβοι δοῦλοι, ὅπως νομίζει ὁ κ. Κεραμ., ἀλλὰ διλγάνθρωπες καὶ πρωτόγονες πατρὶes Σλάβων ποιμένων, ποὺ μετακινώντας τὰ κοπάδια τους ἐπάνω στὰ βουνά καὶ τὰ δάση διείσδυσαν εἰρηνικὰ στὸν τόπο.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

¹Αντ. Σ. Τούσα, Ἡ βουλγαρικὴ δολιότης καὶ οἱ ἀνθελληνικοὶ διωγμοὶ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ρωμανίᾳ (1900 - 1910). [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 13]. Θεσσαλονίκη, 1949. 80 σ. 31.

Ο κ. Τούσας, ἀφοῦ ἐκθέτει σύντομα τὶς σχέσεις τῶν Βουλγάρων μὲ τὸ βυζαντινὸν καὶ μὲ τὸ τουρκικὸν κράτος, φθάνει στὸ ωστοτουρκικὸν πόλεμο τοῦ 1877 - 1878 καὶ στὸ Βερολίνιο συνέδριο (1878). Κατόπιν διεξοδικὰ πιὰ πραγματεύεται τὴν ἀνθελληνικὴ κίνηση στὴ Βουλγαρία καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμανία. Ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Τ. ξηρεῖται κυρίως στὴν ἀφήγηση τῶν γεγονότων, ποὺ διαδραματίστηκαν στὴν Φιλιππούπολη, γιατὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνη δι συγγραφέας ὑπηρετοῦσε ὡς καθηγητὴς στὰ Ζαρίφεια Ἐκπαιδευτήρια τῆς πόλης αὐτῆς καὶ ἔτσι ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας τῶν βιαιοπραγιῶν τῶν Βουλγάρων.

Πόση είναι ἡ χρησιμότητα τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἔξω Ἑλληνισμοῦ δὲν είναι ἀνάγκη νὰ τονιστῇ. Πρέπει δῆμος νὰ βιαστοῦμε, γιατὶ σύντομα θὰ λείψουν οἱ γέροι πρόσφυγες καὶ τὰ ἀρχεῖα τῶν συλλόγων τους, ποὺ κρύβουν κάποτε ἐνδιαφέροντα ἔγγραφα, θὰ παραπεταχθοῦν καὶ ἵσως καταστραφοῦν.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Φιλ. Δραγούμη, Προσοχὴ στὴ Βόρειαν Ἑλλάδα 1945 - 1948. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἀρ 12]. Θεσσαλονίκη, 1949. 8ο σ. 72.

Στὸ βιβλίο αὐτὸ δ κ. Δραγούμης συγκεντρώνει καὶ ἀνατυπώνει ὁρισμένα ἀρχεῖα δημοσιευμένα μεταξὺ 1945 - 1948 στὴν «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησιν», καθὼς καὶ σὲ διάφορες Ἑλληνικὲς ἐφημερίδες τοῦ ἔξωτεροικοῦ, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Μακεδονίας. Στὰ ἀρχεῖα αὐτὰ ἐκθέτει ἐνδιαφέρουσες καὶ ἀξιοπρόσεκτες ἀπόψεις του γιὰ ἐπίκαιαρα ἐθνικὰ ζητήματα, ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἑλλάδα καὶ εἰδικὰ στὴ Βόρειαν Ἑλλάδα. Ἄξιζει νὰ σημειωθῇ ἴδιαίτερα τὸ ἀρχεῖο του «Ἡ σπονδυλικὴ στήλη τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου» (σελ. 46 - 71).

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀθαν. Χρυσοχόου, Οἱ βόρειες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ βουλγαρικὲς βλέψεις. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ λαϊκὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 1]. Θεσσαλονίκη, 1942. 8ο σ. δ+38.

Μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ κ. Χρ., ἦ «Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν» ἐγκαινίασε τὴ «Μακεδονικὴ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη», ποὺ σκοπὸ ἔχει νὰ ἐκλαϊκεύσῃ καὶ νὰ μεταλαμπαδεύσῃ στοὺς κατοίκους εἰδικὰ τῆς Μακεδονίας τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ποὺ ἀναφέρονται στὰ διάφορα προβλήματά της. Ἡ ἔλλειψη τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς ἔγινε αἰσθητὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς, ἵδιως μὲ τὴν ἔνταση τῆς ἀνθελληνικῆς προπαγάνδας τῶν Βουλγάρων, ποὺ ἀπέβλεπαν νὰ προσαρτήσουν στὸ κράτος τους ἐδάφη τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης. Γι' αὐτὸ ὅς πρῶτο δημοσίευμα τῆς «Μακεδονικῆς Λαϊκῆς Βιβλιοθήκης» ἐκυκλοφόρησε τὸ ἐπίκαιο ἔργο τοῦ κ. Χρ., δὲ διποῖος ἀφοῦ ἀνατρέχει ὅς τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῶν Βουλγάρων στὴν ἴστορία καὶ ἔξιστορεῖ πολὺ σύντομα τοὺς ἀγῶνες τους ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου, καθὼς καὶ τὴν ὑποταγὴ τους στοὺς Τούρκους, διαπραγματεύεται κατόπιν κάπως ἐκτενέστερα τὴν ἀνθελληνικὴ δράση τῶν Βουλγάρων κατὰ τὸν ΙΘ' καὶ τὶς ἀρχές τοῦ Κ' αἰ. Τέλος σὲ χωριστὸ τμῆμα τοῦ βιβλίου του δ κ. Χρ. ἔξετάζει τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση τῶν πληθυσμῶν

τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ Κ' αἰ. καὶ καταδείχνει πόσο ἀβάσιμες καὶ παράλογες εἶναι οἱ ἐδαφικὲς ἀξιώσεις τῶν Βουλγάρων στὶς χῶρες αὐτές.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀθαν. Χρυσοχόου, Οἱ Βλάχοι τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλίας καὶ Ἡπείρου. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ λαϊκὴ βιβλιοθήκη ἡρ. 2]. Θεσσαλονίκη, 1942. 8ο σ. 18.

Τὸ φιλλάδιο αὐτό, ποὺ τυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς, δπως καὶ τὸ παραπάνω, ἀντικρούει τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας, δτι κοινοὶ εἶναι οἱ ἔθνολογικοὶ δεσμοὶ Ρουμάνων καὶ Βλάχων τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας, καὶ ἐκλαϊκεύει τὶς ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀντ. Κεραμοπούλλου, σύμφωνα μὲ τὶς δποῖες οἱ Βλάχοι τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν εἶναι "Ἐλληνες, ποὺ δέχτηκαν τὴ λατινικὴ γλώσσα μετὰ τὴν ὑποταγὴ τους στοὺς Ρωμαίους.

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

N. K. Διούμπα, Ἡ ἀναγκαία στρατηγικὴ διαρρύθμισις τῶν ἑλληνικῶν συνόρων. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἡρ. 6]. Θεσσαλονίκη, 1946. 8ον σ. 15.

Τὸ ζῆτημα τῆς χαρᾶξεως καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς μεταρρυθμίσεως τῶν ποδὸς βιορρᾶν ἐκ 1:81 χιλιομέτρων συνόρων τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους ἔξητάσθη ἐπανειλημμένως ἐκ μέρους πολλῶν καὶ ἀπὸ ποικίλων ἀπόψεων, ἥτοι στρατηγικῆς, ἴστορικοεμνολογικῆς, οἰκονομικῆς, ἀκόμη δὲ κατὰ τὰς περιστάσεις ἔναντι τῆς Ἀλβανίας, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Γιουγκοσλαβίας κεχωρισμένως ἢ καὶ ἐνιαίως. Αἱ δραματικαὶ διὰ τὸν "Ἐλληνισμὸν ἔξελίξεις, αἱ δποῖαι ἔλλαβον χώραν κατὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον εἰς τὴν Βαλκανικήν, ἔδωσαν ὑφορμὴν εἰς πολλοὺς "Ἐλληνας εἰδικοὺς ἀκόμη καὶ μὴ ν' ἀπασχοληθοῦν μὲ τὴν μελέτην τοῦ ζητήματος. Οἱ καρποὶ τῆς μελέτης ἐκείνης ἤχοισαν ἥδη διαρκούσης τῆς ἐχθρικῆς κατοχῆς νὰ βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, δ ἀριθμός των ὅμως ηὔηθη εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν. "Ἐγγαφον τότε καὶ ἐδημοσίευον οἱ "Ἐλληνες, διὰ νὰ διαφωτίσουν ἕένους, συμμάχους ἐν δπλοίς, διὰ νὰ πείσουν ἢ καὶ μεταπείσουν ποσοστὸν ὅμοεθνῶν των, τὸ δποῖον ἢ δειλιὰ ἐνώπιον οἵασδήποτε ἀπόψεως ἐπὶ τοῦ περὶ οὗ δ ὁ λόγος ζητήματος ἢ ἀντιστρατεύεται οίανδήποτε ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐδαφικὴν μεταβολὴν, διὰ νὰ μὴ εἴπωμεν τὸ χειρότερον, δτι δηλ. προθυμοποιεῖται εἰς ἐκχωρήσεις.

Ἄρχετάς ἀπὸ τὰς μελέτας αὗτάς, αἱ δόποιαι ἐγένοντο ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Συνεδρίου ἐθνικῶν δικαίων, τὸ δπόλιν συνεκροτήθη ἐνεργείᾳ τῆς ὁμονύμου ἐπιτροπῆς, ἡ Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν ὅριῶς ἐνεργοῦσα περιέλαβεν εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων της. Εἰς αὗτὰς ἀνήκει καὶ ἡ ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον τοῦ στρατηγοῦ κ. Ν. Κ. Λιούμπα διμίλια, γενομένη ἐνώπιον τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ συνελθόντος τὴν 28ην Ὁκτωβρίου 1945 Συνεδρίου ἐθνικῶν δικαίων.

Ο κ. Ν. Κ. Λιούμπας, λόγῳ βεβαίως εἰδικότητος, ἔξετάζει τὸ ζήτημα ἀπὸ στρατηγικῆς καὶ μόνον πλευρᾶς. Ἐχων ὑπὸ δύψιν του τὴν φυσικογεωγραφικὴν σύνθεσιν τῆς ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τῶν σημερινῶν ἐλληνικῶν συνόρων περιοχῆς, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ τῆς τελευταίας τεσσαρικονιατίας πολεμικὰ γεγονότα εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου, ὑποστηρίζει τὴν ἀνάγκην διαρροθμίσεως τῶν συνόρων, τὴν δόποιαν ὅρθῶς χαρακτηρίζει ὡς διαρροθμίσιν ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδος. Ἐξετάζει ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς κεχωρισμένως τὴν ἐλληνοαλβανικήν, τὴν ἐλληνογιουγκοσλαβικήν καὶ ἐλληνοβουλγαρικήν μεθόριον, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς γνώμης, διτι τὰ βόρεια ἐλληνικὰ σύνορα πρέπει νὰ μεταφερθοῦν αἰσθητῶς βορειότερον τῶν σημερινῶν καὶ ἀκριβῶς ἐκεῖ, διότου ἡ φυσικογεωγραφικὴ ἐνότης, ὅσον καὶ ἡ ἀσφάλεια τῆς Ἑλλάδος ὑποδεικνύουν.

Γ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ

'Ιω. Κ. Βογιατζίδου, Τὰ πρὸς βορρᾶν σύνορα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 9]. Θεσσαλονίκη, 1946. 8ον σ. 18.

Ο διμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἰω. Βογιατζίδης ἔξετάζει τὸ θέμα του ἐπὶ τῇ βάσει φυσικογεωγραφικῶν, ἴστορικῶν, δημογραφικῶν καὶ ἄλλων δεδομένων. Ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀπάντησιν τῶν ἐρωτημάτων: Τὸ ἐλληνικὸν κράτος μὲ τὰ πρὸς βορρᾶν σημερινὰ του ἔχει ἐδαφικὴν αὐτάρκειαν, αὐτοτέλειαν καὶ ἀσφάλειαν; Υπάρχει ἐν Ἑλλάδι σύμπτωσις «διλότητος λαοῦ» καὶ «διλότητος φύσεως»; Δηλ. τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος ζῆται μέσα εἰς ὑπὸ τῆς φύσεως καθύοιζόμενα σύνορα; Η ἀπάντησις εἰς ὅλας αὗτὰς τὰς ἐρωτήσεις εἶναι ἀρνητική.

Κατὰ τὸν συγγραφέα αὐτὴ ἡ φύσις ἔχώρισε τὴν Βαλκανικὴν εἰς δύο ἡμίση, βόρειον καὶ νότιον, μὲ γραμμὴν διαχωρισμοῦ, διήκουσαν ἀπὸ τοῦ Εὐξείνου μέχρι τῆς Ἀδριατικῆς διὰ τῶν κορυφογραμμῶν Αἴμου - Ρίλας - Σκάρδου - Ἀλβανικῶν δρέων. Ο νοτίως τῆς γραμμῆς αὐτῆς χῶρος ἀποτελεῖ ἀπὸ ἀπόψεως τεκτονικῆς, μορφολογικῆς, κλιματολογικῆς, χλωρίδος καὶ πολιτισμοῦ ἵδιαιτέρων ἐνότητα, τὸν γνωστὸν ἐν τῇ ἴστορίᾳ ὡς ἐλληνικὸν χῶρον. Εἰς τοὺς Μακεδόνας καὶ Ἡπειρώτας κατὰ τοὺς προχρι-

στιανικοὺς χρόνους καὶ εἰς τὴν ἑλληνοχριστιανικὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τοὺς μέσους ἀνήκει τὸ ἔργον τῆς δημιουργίας τῆς ἑλληνικῆς αὐτῆς γεωγραφικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἐνότητος. Ὁ χῶρος αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος, ὃ δποῖος δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Ἑλληνισμόν, διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ἀντιμετωπίσῃ προβλήματα, ώς τὸ δημογραφικόν, τὸ οἰκονομικὸν καὶ τῆς ἀσφαλείας του, τῷν δποίων ἡ λύσις προβάλλει ἐπείγουσα καὶ ἐπιτακτική.

Γ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ

Χρ. Νάλτσα, Τὰ ἑλληνοσλαυϊκὰ σύνορα. (Αἱ πρὸς βιορρᾶν ἐθνικαὶ μας διεκδικήσεις). [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 4]. Θεσσαλονίκη, 1948. 8ον σ. 88.

Ἡ Ἑλλὰς ἔχει ἐδαφικὰς πρὸς βιορρᾶν διεκδικήσεις. Αὗται εἶναι συνέπεια ὅχι μόνον ἴστορικῶν δικαιωμάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνάγκης ἐπιβιώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ Ἑλλὰς ὑπὸ τὴν σημερινὴν τῆς γεωγραφικὴν μορφὴν εἶναι θῦμα τῆς συγκρούσεως τῶν συμφερόντων τῶν Μ. Δυνάμεων. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἀστρυκτῶν μέσα εἰς τὰ στενὰ σημερινὰ δρια φθίνει διὰ τοῦ ὑποσιτισμοῦ καὶ τῆς διασπορᾶς. Ἡ ἐθνικὴ δὲ αὐτῇ αἰμορραγία ἀφεται ἥδη ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἔξης, δταν αἱ Μ. Δυνάμεις δὲν ἐπέτρεψαν τὴν δημιουργίαν ἐλευθέρου κράτους γεωγραφικῶς ἐπαρχοῦς νὰ περιλάβῃ, ἀν μὴ ὅλα τὰ τέκνα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τοῦλαχιστον τὰ περισσότερα, καὶ δταν ἐπὶ πλέον χάριν ἰδίων συμφερόντων καὶ ἀπωτέρων βλέψεων ἐδημιούργησαν κράτη εἰς βάρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸ χειρότερον χωρὶς κᾶν οἱ λαοί των νὰ τὸ ζητήσουν. Ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει δτι ἡ δημογραφικὴ σύνθεσις τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου ἥτο τοιαύτη, ὡστε ἐπεβάλλετο εἰς τὸν μεγάλους ἡ πλέον τολμηρὰ ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ λύσις τοῦ ἀφορῶντος εἰς αὐτὸν μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος. Εἰς τὴν στραγγαλιστικὴν αὐτὴν πολιτικὴν τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων προσετέθη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἡ πολιτικὴ τῆς Τουρκίας, ἡ ὑποθάλπουσα οἵανδήποτε ἐντὸς τῶν δρίων τῆς κίνησιν ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. Τοιαύτη δὲ ἥτο κατ' ἔξοχὴν ἡ πανσλαβιστικὴ. Εἰς τὴν κεντρικὴν Βαλκανικὴν σλαβικὴν συνείδησις δὲν ὑπῆρχε, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον βουλγαρική. Ἐδημιουργήθη ὑπὸ τῆς ἐν Μόσχᾳ ἐδρευούσης Πανσλαβιστικῆς Ἐταιρείας ώς ἀντίρροπον κατὰ τῶν πολιτικῶν ἀναγεννηθέντων Ἑλλήνων. Δημιούργημα τοῦ πανσλαβισμοῦ εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ βουλγαρικὸν κράτος. Οἱ Βούλγαροι δχι μόνον δὲν ἔβοήθησαν, ἀλλ’ οὔτε κᾶν τὸ εἶχον σκεφθῆ.

Εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ ΙΘ' αἰῶνος τὰ πράγματα εἶχον ώς προιγράφει αὐτὰ Βούλγαρος ὑπάλληλος εἰς ἔκθεσίν του πρὸς τὸν ἐν Σόφιᾳ: «Ἐν Μακεδονίᾳ ἔχομεν νὰ παλαιόσωμεν δχι τό-

σον κατὰ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, ὅσον κατὰ τοῦ Ἐλληνισμοῦ. Ο πρῶτος ψυχοραγγεῖ, ἀλλ’ δὲ Ἐλληνισμὸς βαίνει ἀκατασχέτως ἀναπτυσσόμενος, εἰς ἀπάσας δὲ τὰς κοινότητας αὐτοῦ ἐπικρατεῖ σφύζουσα καὶ ἀκμαία ζωή...». Πρὸς ἀντιμετώπισιν δὲ τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἔξαπελύθη δὲ κοιμιταζῆς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ἡ προπαγάνδα, εἰς τὴν δοποίαν οἱ Βούλγαροι διαπρέπουν, εἰς τὸ ἔξωτερικόν. Ἐτσι ἐδημιουργήθη πρόβλημα Μακεδονίας, δπως δὲ λίγον πρὸ τοῦ δημιουργηθῆ πρόβλημα Ἀνατ. Ρωμανίας. Καὶ τὰ δύο ἐλύθησαν εἰς βάρος τοῦ Ἐλληνισμοῦ, ἵδιο τὸ δεύτερον. Ἐφιμάσαμεν οὖτον εἰς τὴν σημερινὴν πολιτικὴν συγκρότησιν τῆς Βαλκανικῆς μὲν ἵδιαιτερον γνώρισμα τὴν μειονεκτικὴν διὰ τοὺς Ἐλληνας χάραξιν τῶν βορείων συνόρων μας.

Ο συγγραφεὺς (σ. 45 ἑξ.) ἀναπτύσσει διὰ μακρῶν τοὺς λόγους, οἱ δοποῖοι ἐπιβάλλουν διαρρούμισιν τῶν βορείων συνόρων. Εἶναι δὲ οὗτοι στρατηγικοί, δυνάμενοι καὶ ἀσφαλείας νὰ δνομασθοῦν, ἐθνογραφικοί, ἴστορικοὶ καὶ οἰκονομικοί. Ἐξετάζει τὰς ἐπενεκτέας στρατηγικὰς μεταρρυθμίσεις, αἱ δοποῖαι, ὅταν ἐπενεχθοῦν, θὰ ἐδραιώσουν εἰς τὴν ψυχὴν τῶν κατοίκων ἵδιο τῆς Βορείου Ἐλλάδος τὸ αἴσθημα ἀσφαλείας. Αἱ βόρειαι ἐπαρχίαι θὰ γίνονται δὲ οἰκονομικὸς πνεύμων τῆς Ἐλλάδος καὶ θὰ παύσουν φθίνουσαι, ὡς τοῦτο συμβαίνει μέχοι σήμερον λόγῳ τῆς συνεχοῦς μετακινήσεως ἀνθρώπων καὶ πλούτου πρὸ τοῦ νότου καὶ πέροι πάκιη τῶν συνόρων τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Μακρὰ εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐθνογραφικῶν καὶ ἴστορικῶν δεδομένων (σ. 51 ἑξ.). Ἐξετάζονται παλαιαὶ στατιστικαὶ τῶν ἀμέσως βορείως τῶν σημερινῶν συνόρων μας περιοχῶν καὶ τὸ συμπέρασμα συνηγορεῖ ὑπὲρ τῶν ἀπαιτήσεων διὰ νέαν χάραξιν. Τέλος καὶ οἰκονομικοὶ παραγόντες ἀπὸ ἴστορικῆς καὶ οὐσιαστικῆς πλευρᾶς ἔξεταζόμενοι (σ. 77 ἑξ.) συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης διαρρυθμίσεως. Ή στενότης τοῦ γεωργικοῦ κλήρου, λόγῳ ἵδιο τῆς βιαίας συγκεντρώσεως δὲλων τῶν Ἐλλήνων ἐντὸς τῶν στενῶν δρίών τοῦ σημερινοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, τὸ ἀγονον τοῦ ἐδάφους, τὸ περιωρισμένον τῶν βοσκῶν, τῶν δασῶν, τοῦ ὑπογείου πλούτου κατ., μόνον διὰ τῆς προσθήκης ἐδαφῶν, τὰ δοποῖα καὶ διὰ μέσου μαραζᾶς σειρᾶς αἰλώνων ἀνήκον εἰς τὸν Ἐλληνισμόν, θὰ εῦρουν τὴν λύσιν των.

Η ἐργασία τοῦ κ. Νάλτσα, καίτοι φέρει ὠρισμένα ἀρχιτεκτονικῆς φύσεως μειονεκτήματα, εἶναι πλουσιωτάτη εἰς εἰδήσεις, σχετικὰς μὲ τὴν δραματικὴν τύχην τοῦ πέραν τῶν σημερινῶν συνόρων μας Ἐλληνισμοῦ. Ἀξιέπαινος εἶναι δὲ συγγραφεὺς διὰ τὴν ὑπομονήν, μὲ τὴν δοποίαν συνεκτόρωσε πλουσιώτατον ὑλικόν, τὸ δοποῖον πολλὰ διδάσκει τοὺς Ἐλληνας ἀναγνώστας καὶ μεγάλην ἐθνικὴν τόνωσιν προσφέρει παρ’ ὅλην τὴν πικρίαν διὰ τὸν στραγγαλισμὸν τῶν ἐθνικῶν δικαίων.

'Ιω. Κ. Βασδραβέλη, 'Η Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονική βιβλιοθήκη ἀρ. 5]. Θεσσαλονίκη, 1946. 80ν σ. 46.

Τὸ θέμα εἶναι αὐτὸ καθ' ἐαυτὸ ἐνδιαφέρον, ἀποβαίνει δὲ ἐτι μᾶλλον, διότι ἀναφέρεται εἰς κεφαλαιον τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς ἴστορίας, τὸ δποῖον μέχρι ποὺ ὅλιγον χρόνου δὲν εἶχε τύχει τῆς δεούσης προσοχῆς ἐκ μέρους τῆς ἴστορικῆς ἔρευνῆς. Η συμμετοχὴ πράγματι τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βορείου Ἑλλαδος εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας ἡγονούθη, δσον δὲν ἔπειτεν, ἀν καὶ τὸ γεγονός τοῦτο ἔχει τὴν ἐξήγησίν του. Αἱ βροιειαὶ ἐπαρχίαι δὲν εἶχον τὴν τύχην νὰ ἐλευθερωθοῦν παρὰ μετὰ παρέλευσιν ὀλοκλήρου σχεδὸν αἰώνος ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. "Οταν δὲ ἦλθε τὸ πλήθωμα τοῦ χρόνου καὶ ἀπηλευθερωθησαν, ἥρχισεν, ὡς ἡτο ἐπόμενον, η ἔρευνα τῶν διαφόρων περιόδων τῆς τοπικῆς ἴστορίας ἐκ μέρους καὶ Μακεδόνων ἔρευνητῶν. Δὲν στεφεῖται δὲ Ἰδιαζούσης σημασίας η συγκρύτησις τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, οὔτε ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἱδρύσεως τῆς οὔτε ὡς πρὸς τὸν σκοπούν τῆς. Παρὸ δλον τὸν βραχὺν βίον τῆς Ἐταιρεία ἀρχετὰ ἔργα ἔδωσεν ἔως σήμερον εἰς τὴν δημοσιότητα, ἀνήκοντα εἰς συγγραφεῖς, συνδεομένους κατὰ κάπειον τρόπον μὲ τὴν Μακεδονίαν. Ο κ. Ιω. Κ. Βασδραβέλης εἶναι ἔνας ἀπὸ αὐτούς, τὰ δὲ δημοσιεύματά του ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐταιρείας εἶναι πολλά. Εἰς αὐτὰ ἀνήκει καὶ τὸ περὶ τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας.

Τὸ ὑπὸ τὸν ἄνω τίτλον δημοσίευμα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Ήτις τὸ πρῶτον (σ. 1-36) δ συγγραφεὺς ἔξιστορεὶ τὰ γεγονότα, τὰ δποῖα ἔλιθον χώραν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, διαρκοῦντος τοῦ ἀγῶνος ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας, ἐνῷ εἰς τὸ δεύτερον (σ. 37-43) δημοσιεύονται τὸ πρότον ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Βεροίας καὶ Θεσσαλονίκης, σύγχρονα τῶν γεγονότων καὶ σχετικὰ πρὸς τὸ θέμα. Ο κ. Β. ἀντλῶν ἀπὸ πηγὰς ἥδη δημοσιευμένας, ἀλλὰ καὶ ἀνεκδότους, καὶ ἔχων ὑπὸ ὅψιν του σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἀναπτύσσει τὰ ἐπὶ μέρους κεφαλαια τοῦ θέματός του. Εἶναι δὲ ταῦτα: 1. Ο Ἑλληνισμὸς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν πέριξ πρὸ τοῦ 1821, 2. Η Θεσσαλονίκη κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ ἀγῶνος, 3. Η τρομοκρατία ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν, 4. Ο διορισμὸς τοῦ Ἐμπουλούμποντ πασᾶ ὡς μοντεσφίφη Θεσσαλονίκης, 5. Τὰ καταπιεστικὰ μέτρα τοῦ Ἐμπουλούμποντ κατὰ τῶν Θεσσαλονικέων, 6. Αἱ διώξεις εἰς τὴν περιφέρειαν Θεσσαλονίκης, 7. Η θανατικὴ ἐκτέλεσις τοῦ ὑποπροξένου τῆς Δανίας Ἐμμ. Κυριακοῦ, 8. Η ἀπομάκρυνσις τοῦ Ἐμπουλούμποντ ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ τὰ τελευταῖα γεγονότα τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου. Βεβαίως δὲν εἶναι διεξοδικὴ καὶ πλήρης η ἀνάπτυξις τῶν γεγονότων, Ἰδιατέρως ὡρισμένων κεφαλαίων, δπως π.χ. τῶν τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου. Πάντως δ ἀναγνώστης διδάσκεται ὅτι καὶ η Θεσσαλονίκη, δπου τὸ ἔλλη-

νικὸν στοιχεῖον δὲν ἦτο μόνον πολυάριθμον, ἀλλὰ καὶ ηὐδοκίμει εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τοὺς ἄλλους τομεῖς τοῦ οἰκονομικοῦ βίου τῆς πόλεως, ἔγνωρισε νύκτας καὶ ἡμέρας φρίκης. Ὁ φόρος αἴματος ἦτο μέγας. Οἱ σφαγέντες ὑπερέβησαν τὰς 3.000 κατὰ τεὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ συγγραφέως, εἰς πολὺ περισσοτέρους ἀνέρχονται οἱ ζητήσαντες τὴν σωτηρίαν των διὰ τῆς φυγῆς, ἐνῷ πλήρης ἦτο ἡ οἰκονομικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου καταστροφή. Πληρεστέρᾳ θά γίνη ἢ ἔρευνα τοῦ τὰ μάλιστα ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ θέματος, ὅταν δημοσιευθοῦν τὰ σχετικὰ ἔγγραφα τῶν ἀρχείων Κωνσταντινουπόλεως, ὡς καὶ τῶν ὑπουργείων τῶν Ἐξωτερικῶν τῶν κρατῶν ἐκείνων, τὰ διοῖα τότε διετήρουν προξένους ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἔχει ἡ ἔργασία τοῦ κ. Β. ἀποτελεῖ ἀξιοπρόσεκτον συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς συμμετοχῆς τοῦ βιοφείου Ἐλληνισμοῦ εἰς τὰς δοκιμασίας τοῦ 1821-1830.

Γ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ

*Iω. K. Βασδραβέλλη, Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 8]. Θεσσαλονίκη, 1948. 80ν σ. 115.

Θέμα πολὺ ἐνδιαφέρον τῆς ἴστορίας τοῦ Ἐλληνισμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, τὸ διποῖον ὅμως συνήθως φέρεται συνδεδεμένον μὲ περιοχάς τῆς κεντρικῆς καὶ νοτίου Ἐλλάδος. Βεβαίως ἀρματολισμὸς καὶ κλεφτουριὰ ὑπῆρξε καὶ ἥκμασε καὶ εἰς τὰς δρεινὰς περιοχὰς τῆς Βορείου Ἐλλάδος. Τὸ πρᾶγμα ὅμως ἦτο γνωστὸν εἰς στενὸν μόνον κύκλον μελετητῶν τῶν πηγῶν τῶν περὶ τὴν ἐπανάστασιν χρόνων, ὡς καὶ τῆς δημοτικῆς ποιήσεως. Ἀλλὰ καὶ πάλιν περιωρισμέναι ἦσαν αἱ γνώσεις, καθ' ὃσον οὐ πηγαὶ ἦσαν δλίγαι καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ θέματος ὑπ' αὐτῶν παρεχόμεναι εἰδήσεις πενιχραί. Ἀκόμη καὶ αὐτὸς ὁ ἀγωνιστὴς τοῦ 1821, Μακεδὼν τὴν καταγωγὴν, N. Κασμούλης ἐλάχιστα παρέχει εἰς τὰ Ἀποιμημονεύματά του στοιχεῖα περὶ τῶν ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν τοῦ Ὄλύμπου καὶ τῆς Μακεδονίας γενικώτερον. Τὰ πράγματα ὅμως μετεβλήθησαν, ὅταν ἥρχισαν δημοσιευόμενα ἔγγραφα τῶν ἀρχείων Βεροίας καὶ Θεσσαλονίκης.

*Ο. κ. I. Βασδραβέλλης μὲ τὸν ἀξιέπαινον ζῆλον, ὁ διποῖος τὸν διαχρίνει, ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην τοῦ θέματος τῶν ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν εἰς τὴν Μακεδονίαν. Μὲ βάσιν γνωστὰς ἥδη πηγὰς καὶ βοηθήματα, τὸ κυριώτερον δὲ μὲ τὴν ἐπικουρίαν ἀγνώστων ἔως σήμερον ἀρχειακῶν στοιχείων ἐφιλοπόνησε τὸ ἀνὰ χεῖρας δημοσίευμα. Τοῦτο σύγκειται ἐκ δύο μερῶν. Εἰς τὸ πρῶτον (σ. 1-48) ἐκτίθενται κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν γεγονότα σχετικὰ μὲ τὴν δρᾶσιν ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν ἀνὰ τὴν δρεινὴν Μακεδονίαν. Εἰδικώτερον γίνεται λόγιος περὶ τῶν πρώτων ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν εἰς τὴν Μακεδονίαν, περὶ τῶν κλεφτῶν τῆς βιοφείου Μακεδονίας,

περὶ τῆς δράσεως τῶν ἀρματολῶν τῆς Ναούσης, περὶ τῆς δράσεως τῶν ἀρματολῶν τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, περὶ τῶν κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν τοῦ Ὀλύμπου, περὶ Νικοτσάρα καὶ περὶ Λαζέων. Τὸ δεύτερον μέρος (σ. 49 - 112) περιλαμβάνει ἐν μεταφράσει 50 ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων Βεροίας καὶ Θεσσαλονίκης, τὸ πρῶτον ἐνταῦθα δημοσιεύμενα καὶ σχετικὰ πρὸς τὸ θέμα.

Τὰ ἔξιστορούμενα εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Ἰω. Βασδραβέλλη, παρ' ὅλα δσα ἔχει νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς εἰς δ, τι ἀφορᾶ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὸ ὑφος, ὡς καὶ ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν ἐν Παραργήματι δημοσιευμένων ἔγγραφων, μᾶς θέτουν βεβαίως ἐνώπιον τοῦ ζητήματος τοῦ ἀρματολισμοῦ καὶ τῶν κλεφτῶν εἰς τὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τῆς στενοτέρας Ἑλληνικῆς πλευρᾶς, ἀλλὰ καὶ ἐνώπιον ἐνὸς ἄλλου ζητήματος γενικωτέρου, ἀνήκοντος εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἴστορίαν τῆς δθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸ ὅποιον δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ζήτημα ἀσφαλείας τῆς ὑπαίθρου καὶ εἰδικώτερον τῶν διὰ μέσου δρεινῶν περιοχῶν διηκουσῶν δδῶν. "Αξιον ἰδιαιτέρας ἔξαρσεως εἶναι τὸ γεγονός, δτι δ συντάνος ἐνεπιστεύετο τὴν ἀσφάλειαν ἐπικαίων σημείων τῆς ὑπαίθρου εἰς χεῖρας τόσον Ἐλλήνων δσον καὶ Ἀλβανῶν, οἱ δποῖοι, δσάκις ἐδημιούργουν ζητήματα εἴτε ἐναντὶ τῆς τουρκικῆς ἀρχῆς εἴτε τῶν ὑπηκόων, ἀπεδιώκοντο ἀπὸ τὴν ὑπηρεσίαν αὐτὴν καὶ ἡ φύλαξις τῶν κλεισουρῶν ἀνετίθετο τότε εἰς Ὁθωμανούς, οἱ δποῖοι ἔξελέγοντο καὶ ἐμισθοτροφοδοτοῦντο ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς, καθισταμένους συνάμα καὶ ἀλληλεγγύως ὑπευθύνους διὰ κάθε παρεκτικὴν τῶν φυλάκων τῶν δεοβενίων. Τὰ δημοσιεύμενα ὑπὸ τοῦ κ. Βασδραβέλλη ἔγγραφα μεταβάλλουν τὴν μορφὴν τοῦ ζητήματος τῶν ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν, ὡς τοῦτο γνωρίζομεν μέχρι σήμερον. Τοποθετοῦν αὐτὸν ἐπὶ πολὺ εὑρυτέρας βάσεως τῆς καθ' δλου ἐσωτερικῆς ἀνὰ τὴν ὑπαίθρον ἀσφαλείας τοῦ δθωμανικοῦ κράτους Μᾶς δδηγοῦν πρὸς τὴν διαπίστωσιν τῆς ἀνάγκης δπως καὶ δ ἀρματολισμὸς ἐν Ἐλλάδι μελετηθῇ ἀπὸ τῆς ὡς ἀνω εὑρυτέρας ἀπόψεως, ἡ δὲ κατὰ ἔνα τρόπον συσχέτισις πρὸς τὸ σύστημα ἀσφαλείας τῶν κλεισουρῶν εἰς τὸ Βυζάντιον θὰ βιηθήσῃ εἰς τὴν καλυτέραν κατανόησιν τοῦ θέματος. Διὰ νὰ γίνῃ δὲ τοῦτο, δέον ἐν τῷ μεταξὺ νὰ δημοσιευθοῦν καὶ ἄλλα παρομοίου περιεχομένου ἔγγραφα, ἀναφερόμενα εἰς ζητήματα ἀσφαλείας ἄλλων περιοχῶν, ἐθνογραφικῶς μὴ Ἑλληνικῶν. Διὰ τοὺς ὡς ἀνω λόγους μὲ δλας τὰς ἐπὶ ὠρισμένων σημείων ἐπιφυλάξεις μας κρίνομεν τὴν ἐργασίαν τοῦ κ. Βασδραβέλλη καὶ ἰδίᾳ τὸ παράρτημα ὡς δξια ἰδιαιτέρας προσοχῆς.

Γ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ

Ἰω. Κ. Βασδραβέλλη, Ἰστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α'. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695 - 1912). [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 13]. Θεσσαλονίκη, 1951. σ. κβ' + 576.

Μετὰ σύντομα προλεγόμενα τοῦ ἐπιμεληθέντος τὴν δημοσίευσιν, ὅπου ἔκτιθεται τὸ ἴστορικὸν τῆς ἀνακαλύψεως, τῆς μεταφράσεως καὶ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐγγράφων τοῦ Ἀρχείου Θεσσαλονίκης, ἀκολουθεῖ εὐθετήριον (ια' - κβ') κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν μὲ βραχεῖαν περίληψιν τοῦ περιεχομένου ἐνὸς ἑκάστου ἐγγράφου. Ἐν συνεχείᾳ παρατίθενται (σ. 1 - 509) ἐν μεταφράσει αὐτούσια 424 ἐγγραφα, ἀνήκοντα εἰς τὴν περίοδον 1695 - 1835. Τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ διγώνδους πράγματι τόμευ ἀκολουθεῖ παράφτημα (σ. 511 - 564), εἰς τὸ δόποιον περιλαμβάνονται περιλήψεις ἐγγράφων τοῦ Ἀρχείου Θεσσαλονίκης, ἀνηκόντων εἰς τὰ ἔτη 1830 - 1912. Δὲν λέπει βεβαίως καὶ δ τόσον ἀπαραίτητος εἰς παρόμοια δημοσιεύματα πίναξ κινήσιν δυνομάτων, δ ὅποιας δημος, ἃς λεκθῇ εὐθὺς ἔξι ἀρχῆς, είναι λίσταν ἐλλιπής.

'Η ἀνακαλύψις τῶν ἐγγράφων καὶ ἡ ἐπιστασία τῆς ἐκδόσεως ἀνήκει εἰς τὴν δραστηριότητα καὶ τὴν ἀγάπην διὰ τὴν νέαν Ἑλληνικὴν ἴστορίαν καὶ Ἰδιαιτέρως τῆς Μακεδονίας τοῦ κ. Ἡ. Βασδραβέλλη. Ἡ μετάφρασις δημος τούτων είναι ἔργον τῶν μεταφραστῶν τοῦ Ἀρχείου Θεσσαλονίκης Λ. Μαμζερίδου καὶ Θ. Συμεωνίδου. "Ἄξιοι πολλοῦ ἐπαίνου είναι οἱ ἀνωτέρω, πάσης δὲ τιμῆς οἱ ιθύνοντες τὰ τῆς Ἐπαναστάσεως Μακεδονικῶν Σπουδῶν, διότι προσέφερον εἰς τοὺς φιλίστορας πολυτιμότατον ὄντος διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἴστορίας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. 'Ο παρὸν διγώνδης τόμος προστίθεται πλούσιωτατος εἰς εἰδῆσεις εἰς τὴν σειρὰν ἴστορημάτων ἀνδρῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, ὡς δ Ἀθαίασίος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, δ Φωτιᾶκος, δ Μακρυγιάννης, δ Κασομούλης καλ., ὡς καὶ δημοσιευμένων ἀρχείων ἀλλων περιοχῶν, ὡς Χίου, "Υδρας κ.τ.λ. Ἰδιάζον γνώφισμα τῆς νέας ἴστορικῆς πηγῆς είναι ἡ εὐρύτης τῶν παρεχομένων εἰδῆσεων. Τοῦτο βεβαίως δηφείλεται εἰς τὴν σημαίνουσαν ἔναντι ἀλλων τόπων θέσιν τῆς Θεσσαλονίκης τόσον ἀπὸ ἀπόφεως γεωγραφικῆς, δσον καὶ ἀπὸ διοικητικῆς. Ἡ σημασία τοῦ τόμου προβάλλει σαφῆς ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἀπλῆν ἀνάγνωσιν τοῦ «Ἐνεργετηρίου τοῦ περιεχομένου τῶν ἐγγράφων». Παρέχονται εἰδῆσεις, διαφωτίζουσαι τὰς συνθήκας, αἱ δοποῖαι ἑκατόντων δχι μόνον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὰ πέριξ αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς δὴ τὴν Βαλκανικήν. Δὲν διαφωτίζονται δλιγάτερον αἱ σχέσεις "Ορθοδόξου Ἑλληνικῆς ἐκκλησίας καὶ Ὁθωμανικοῦ κράτους, Ἐλλήνων καὶ Ὁθωμανῶν, Ἐλλήνων καὶ Ἐβραίων, ξένων ὑπηκόων καὶ τοιχικοῦ κράτους, τοῦ αὐτοῦ καὶ ξένιον δυνάμεων, "Ορθοδόξου ἐκκλησίας καὶ ξένης προπαγάνδας, ὑποδούλων Ἐλλήνων καὶ Ρώσων, τῶν αὐτῶν καὶ Ἐνετῶν. Δὲν είναι δὲ τέλος μικρὸς δ ἀριθμὸς τῶν ἐγγράφων, τὰ δοποῖα ἀναφέρονται εἰς γεγονότα τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ Στερεάν Ἐλλάδα. Ἡ μακρὰ σειρὰ τῶν δημοσιευμένων ἐγγράφων κλείει καὶ δρθῶς μὲ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 424 ἐγγράφου περὶ διορισμοῦ Ἐλληνος προξένου ἐν Θεσσαλονίκῃ (1835). "Ἡρχιζε πλέον νέα ἐποχὴ διὰ τὸν Ἑλληνισμόν, ὑπόδουλον καὶ μή.

Τὴν ἔξαρθμεῖσαν ἀξίαν τοῦ τόμου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μειώσουν ὡρισμένα μειονεκτήματα. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ θὰ ἀναφέρωμεν, διὰ νὰ ληφθοῦν ἐνδεχομένως ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν δημοσίευσιν καὶ ἄλλων ἀρχειακῶν πηγῶν ἐκ τῆς Βορείου Ἑλλάδος. Ὡς μὴ γνῶσται τῆς τουρκικῆς δὲν δυνάμεθα βεβαίως ν' ἀποφανθῶμεν περὶ τῆς ἐπιτυχοῦς ἢ μὴ ἀποδόσεως ὑπὸ τῶν μεταφραστῶν τοῦ τουρκικοῦ κειμένου οὐχ ἡττον ὅμως ἔχοντες ὑπ' ὄψιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γεγραμμένα διοικητικὰ ἢ καὶ ἀκόμη ἰστορικὰ κείμενα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας παρατηροῦμεν ὅτι κατὰ τὴν μετάφρασιν ἐπεκράτησε πνεῦμα νεωτεριστικόν, τὸ δποῖον ὅμως διασπᾶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐνότητα, ἢ δποία ὑπάρχει μεταξὺ τῶν ἀνὰ χεῖρας κειμένων τοῦ Ἀρχείου Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἀπ' εὐθείας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γραφέντων. Ὅροι τῆς διοικητικῆς γλώσσης θὰ ἔπειπε, νομίζομεν, νὰ μείνουν ὡς ἔχονταί εἰς τὸ τουρκικὸν κείμενον μὲ προσθήκην ἀπλῶς ἐντὸς παρενθέσεως τοῦ συγχρόνου μας ἀντιστοίχου Ἑλληνικοῦ ὅρου. Οἱ δροι μονχαρής, μπουμπασήρ, καποντάν, καποντάνι δεριᾶ, λεβέτη κἄ. ἀπαντοῦν συχνότατα εἰς τὰ ἀνωτέρω Ἑλληνικὰ κείμενα ὡς μονχαρίζης, μπουμπασίρης, καπονδάν, καπονδάν πασᾶς, λεβέντης. Σύγχυσιν δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ ἡ ἀπόδοσις τῆς λ. ναχὲ διὰ τῆς λ. δῆμος. Ἐπίσης νομίζομεν ὅτι θὰ ἔπειπε νὰ ἀποφευχθῇ ἡ μετάφρασις τῶν δνομάτων πόλεων καὶ περιοχῶν διὰ τῶν σημεριγῶν, ὥστε Στερεὰ Ἑλλάς, Ἀγρίνιο, Λαμία, Αλγαΐον, Εύβοια, Τρίπολις κἄ. Ἀσφαλῶς θὰ πρόκειται περὶ τοῦ καζᾶ Λεβαδείας (;), Βραχωρίου ἢ Κάρλελι, Ζητουνίου, Ἀσπρης Θαλάσσης, Ἐγρίπον ἢ Νεγρεπόντε, Τρομπολιτζᾶς. Θὰ κλείσωμεν τὰς δλίγας αὐτὰς παρατηρήσεις μὲ τὴν διαπίστωσιν, ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις, κατὰ τὰς δποίας ἡ παρεχομένη περίληψις εἰς τὸ Ἐνδρετήριον τοῦ περιεχομένου τῶν ἐγγράφων δὲν ἀνταποκρίνεται ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει πρὸς τὰ πράγματα. Πβλ. ἔγγρ. 31 σ. 39, Παράρτημα 13. Κ. 237, 17 σ. 542. Σφάλματα, ὡς τὰ ἀνωτέρω, θὰ εἶναι ἀναπόφευκτα, μέχρις διον ἡ Ἑλληνικὴ ἰστορικὴ ἐπιστήμη ἀποκτήσῃ τοὺς τουρκομαθεῖς ἰστοριοδίφας τῆς.

Παρ' ὅλας ὅμως τὰς ἄνω ἀτελείας ἡ ἀξία τοῦ ἔκδοθέντος ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ παραμένει ἔξοχως μεγάλη. Δίκαιος ὅθεν, ἐπαναλαμβάνομεν, ἔπαινος ἀνήκει εἰς τὸν σχόντα τὴν πρωτοβουλίαν καὶ ἐπιστατήσαντα εἰς τὴν ἔκδοσιν κ. Ἰω. Βασδροφέλλην, ἔθνικὴ δὲ εὐγνωμοσύνη εἰς τὴν Ἐταιρείαν Μακεδονικῶν Σπουδῶν, διότι περιέλαβε ταύτην εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων της.

Γ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ

K. A. Rαχτιβάν, "Εγγραφα και σημειώσεις ἐκ τῆς πρώτης Ἑλληνικῆς διοικήσεως τῆς Μακεδονίας (1912 - 1913). Ἐπιμελείᾳ Ι. Θ. Δημαρά. [Ἐται-

ρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη ἀριθ. 12]. Θεσσαλονίκη, 1951. δον σ. 117.

Ο νομομαθῆς Κ. Ρακτιβάν, γόνος παλαιᾶς μακεδονικῆς οἰκογενείας, συνδέεται στενάτα μὲ τὴν λαμπροτέραν περίοδον τῆς συγχρόνου Ἑλληνικῆς ἴστορίας. Διετέλεσεν ὑπουργὸς τῆς Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατὰ τοὺς βαλκανικὸς πολέμους, ἐπὶ μακρὸν βιολεντῆς Ἀττικῆς, πρόδεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ πρῶτος πρόδεδρος τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας. Υπουργὸς ὧν ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης ἀπεστάλη τὴν 27ην Ὁκτωβρίου 1912 εἰς Θεσσαλονίκην πρὸς διοργάνωσιν τῆς πρώτης Ἑλληνικῆς διοικήσεως ἐν Μακεδονίᾳ, ὅπου καὶ παρέμεινε μέχρι τῆς 18ης Ἰουνίου 1913. Ἀπέθανε τὴν 21ην Μαΐου 1935 ἐν Ἀθήναις.

Ἐκ τῶν καταλοίπων του, ἔγγραφων καὶ χειρογράφων, ὁ αληρονομῆσας αὐτὸν κ. Ἡ. Θ. Δημαρᾶς ἐκδίδει ἴστορικον περιεχομένου χειρόγραφον, διμοῦ μὲ ἔγγραφα διαφωτιστικὰ τῶν ἐν τῷ χειρογράφῳ ἔξιστορουμένων. Τὸ περὶ οὗ ἐνταῦθα ὁ λόγος δημοσίευμα σύγκειται ἐκ δύο μερῶν. Εἰς τὸ πρῶτον (σ. 11 - 61) δημοσιεύεται τὸ χειρόγραφον τοῦ Ρακτιβάν, ὅπου αἱ ἀναμνήσεις του ἐκ Θεσσαλονίκης ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Κυβερνήσεως. Εἰς τὸ δεύτερον (παράρτημα) παρατίθενται ἔγγραφα, ἐπιλεγέντα ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, διὰ νὰ συμπληρώσουν καὶ διαφωτίσουν σημεῖα τοῦ χειρογράφου.

Τὰ λαμβάνοντα καθ' ἥμεραν χώραν γεγονότα ἥσαν πολλὰ καὶ πολυσύνθετα. Οἱ ἀντιπρόσωποις τῆς Κυβερνήσεως ὠφειλεν ν' ἀντιμετωπίζῃ αὐτὰ καὶ ν' ἀναζητῇ τὴν ὑπὸ τῶν δυσκερῶν περιστάσεων ἐπιβαλλομένην λύσιν. Ὅθεν, καθ' ἄ δ ὁ ἔδιος ὁ Ρακτιβάν γράφει, «δὲν εἶχε τὸν καιρὸν εῦτε τὴν ἀπαίτουμένην ἡρεμίαν, ἵνα συντάσσῃ καὶ σημειώσεις περὶ τῶν καθ' ἥμεραν συμβαινόντων καὶ πραττομένων». Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἴστορικὸν ἔργον δὲν καλύπτει τὰς ἀπαίτήσεις διὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὸ ἀρχεῖον τῆς Γενικῆς Διοικήσεως, σῷζον ἵσως πολλὰ ἔγγραφα, θὰ βοηθήσῃ τὸν ἔρευνητὴν τῆς αὔριον. Οἱ Ρακτιβάν, ἀντλῶν ἀπὸ τὰ ὅσα ἀρχικὰ σχέδια ἢ ἀντίγραφα ὑπηρεσιακῶν ἔγγραφων εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀτομικόν του ἀρχεῖον, καθὼς καὶ ἀπὸ ὅσα διέσφεζεν εἰς τὴν μνήμην του, ἀποπειρᾶται νὰ χαράξῃ «σποραδικά τινα σημεῖα τῆς ἴστορικῆς ἐκείνης ἐποχῆς».

Αὐτὴ ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως γενομένη ὑποδιάρεσις τῆς ὑλῆς μαρτυρεῖ τὴν σοβαρότητα τῶν θεμάτων, τὰ ὅποια ἀπήγιον προσεκτικὴν ἀντιμετώπισιν καὶ σύμφωνον πρὸς τὰ ἔθνικὰ συμφέροντα λύσιν. Εἶναι δὲ αὕτη: 'Ἡ ἔγκατάστασις τοῦ διοικητοῦ, Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, Οἱ Βούλγαροι, 'Ο ὑπερφημιτισμός, 'Ἡ βασιλοκτονία, Αἱ συμμαχικαὶ ἀβρότητες, 'Ἡ κάθαρσις. Καὶ πράγματι οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐπέδειξαν σιωπηρὰν ἢ καὶ ἀπροκάλυπτον δυσφορίαν διὰ τὴν ἀπαρασκεύους εὑροῦσαν αὐτοὺς μεταβολήν. Αἱ λεηλασίαι καὶ ἀταξίαι τῆς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἔγκατασταθείσης βουλγαρικῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως ἡπείρησαν σοβαρῶς ἀπόβασιν

ξένων ναυτικῶν ἀγημάτων. Τὸ πολυάριθμον ἔβραϊκὸν στοιχεῖον μὲ τὴν ὑποστήριξιν ὠρισμένων ξένων διπλωματικῶν ἀντιπροσώπων δὲν ἔδημούργησεν δλίγα διεθνοῦς δικαίου ζητήματα. Τῶν διπλωματικῶν προστριβῶν, διὰ νὰ μὴ ἀναφέρωμεν τὰς ἄλλας, τὴν σοφαρότητα ἀποδίδουν φράσεις αὐτοῦ τοῦ Ρακτιβάν: « . . . ὁ ἐπιφοβώτερος ἔχθρος, δν ὥφειλεν αὔτη (ἢ Ἑλληνικὴ διοίκησις) ν' ἀντιμετωπίσῃ ὑπονομεύοντα συστηματικῶς τὸ ἔργον αὐτῆς, ἦτο ἢ γηραιὰ Ἔνδρη» (σ. 26). « . . . 'Ο κυβερνήτης τοῦ Βρείχ (γαλλικοῦ ἐν τῷ λιμένι πολεμικοῦ) καταπατῶν πάντα τὰ δόγματα τῆς οὐδετερότητος ἔξηγε καὶ παρέδιδε τὰ ἐν λόγῳ τουρκικὰ πλοῖα . . . εἰς τὰς τουρκικὰς ἀρχὰς τῶν Δαρδανελλίουν. Αἴας μαινόμενος ἀφ' ἔξερου ὁ Αὐστριακὸς πρόξενος Θεσσαλονίκης ἔξηκόντιζε μύδρους . . . καὶ ἐπεζήτει . . . ἀφορμάς διαπληκτισμοῦ . . . » (σ. 27). «'Ο Ιταλός (πρόξενος) . . . πάσας ἐνέτεινε τὰς ἕσυτοῦ δυνάμεις εἰς ὑποτήριξιν τῶν μᾶλλον παραλόγων αἰτημάτων τῶν εὐαρίθμων ὑπηκόων αὐτοῦ . . . » (σ. 28).

Ίδιαιτέρων ἀξίνων προσδίδουν εἰς τὸ ὃς ἔργον τοῦ Ρακτιβάν αἱ ἄγνωστοι σχεδὸν ἄλλοι μεν εἰδήσεις περὶ τῆς πολιτείας τῶν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην πρὸς ἀνάπτωσιν ἔγκατασταθεισῶν βουλγαρικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων (σ. 24 ἔξ. 31 ἔξ.), ὃς καὶ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν δολοφονίαν τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α' (σ. 52 ἔξ.).

Οἱ Βουλγαροί εὐθὺς ἀμα τῇ ἔγκαταστάσει των ἐν Θεσσαλονίκῃ παρουσιάζοντο ἀπροκαλύπτεις ὃς συγκατέχοντες τὴν πόλιν. Προέβαινον εἰς τὴν κατάληψιν κτηρίων, σταθμῶν, δημοσίων ἀποθηκῶν, ἔκαμπνον ἐπιδεικτικὰς παρελάσεις, ἔγκαθίστων φρουράς, προεκάλουν. Ἀδικοπραγοῦντες κατὰ τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ Ὁθωμανῶν ἀπέδιδον τοῦτο εἰς τοὺς Ἑλληνας. Λίαν συντόμως ἐφανέρωσαν τὰς ἐπὶ τῆς Θεσσαλονίκης βλέψεις των. Ἡ κατάστασις ἐπεδεινοῦτο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν καὶ ὁ Ρακτιβάν εἰς ἔκθεσίν του πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ὑπεδείκνυε τὴν διπλωματικὴν δόδον διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Βουλγάρων. Ἡ Κυβέρνησις συνίστα διὰ λόγους γενικωτέρους συνδιαλλογικὴν στάσιν ἔναντι τῶν ἀσπόνδων συμμάχων. Μεθ' ὑπεοβελῆς, ἐπιβλαβοῦ ἐνίστε διὰ τὰ ἔλληνικὰ συμφέροντα, συμμορφοῦνται αἱ ἔλληνικαὶ πολιτικαὶ καὶ στρατιωτικαὶ ἀρχαὶ Θεσσαλονίκης πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῆς Κυβερνήσεως. Ἄντ' αὐτοῦ δημος Βούλγαροι ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ διγανώνουν συσκέψεις ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἀπεφασίζουν δπως καταπάθον δῆλας τὰς περιοχάς, αἱ δποῖαι εἰχον περιληφθῆ ποτε ἐντὸς τῶν δρίσιν τῆς συνθήκης τοῦ 'Αγίου Στεφάνου, ἔστω καὶ ἐάν αὔται εἰχον ἥδη καταληφθῆ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Παραλλήλως καὶ ὁ βουλγαρικὸς τύπος ἥρχισεν ἵταιρος νὰ περιορίζῃ τὰ ἔλληνικὰ δικαιώματα εἰς Ἡπειρον, Θεσσαλίαν καὶ νῆσους. Τὰ κρούσματα, δηλωτικὰ τῶν βουλγαρικῶν διεθέσεων, πολλαπλασιάζονται· ἡ κατάστασις γίνεται σταθερῶς ἔκρυθμος· ὁ Ρακτιβάν ἐνημερώνει ἀδιαλείπτως τὴν Κυβέρνησιν καὶ αὔτη τέλος διὰ τοῦ προέδρου τῆς Ἐλευθ. Βενι-

ζέλουν τὴλεγραφεῖ πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον Διάδοχον Κωνσταντίνον καὶ τὸν ἀντιπρόσωπόν της ἐν Θεσσαλονίκῃ Ρακτιβάν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ ἔστις: «Δέον ἄλλως τε ἀπὸ τοῦδε νὰ μελετηθῇ τὸ ζῆτημα ἐνδεχομένης συγκρούσεως πρὸς Βουλγαρίαν . . .» (σ. 36). Τὰ πάντα εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἄλλα καὶ διποδήποτε βουλγαρικαὶ δυνάμεις εὑρίσκοντο εἰς ἐπαφὴν μὲ Ἑλληνικάς, ὑπεδήλουν τὴν σύγκρουσιν ὡς ἀναπόφευκτον. Τέλος τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Κάθαρσις» κεφάλαιον (σ. 59 ἔξ.) τοῦ ἔργου τοῦ Κ. Ρακτιβάν περιέχει τὴν πλέον ἔγκυρον περιγραφὴν τῶν τελευταίων ὠρῶν τῆς παρουσίας βουλγαρικῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως ἐν Θεσσαλονίκῃ.

Ἄλλα καὶ αἱ περὶ τῆς δολοφονίας τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α΄ εἰδήσεις κέκτηνται ἵδιαζουσαν σημασίαν, ὡς προερχόμεναι ἀπὸ σχεδὸν αὐτόπτην μάρτυρα. Εἶναι ἡ πλέον ἔγκυρος ἀφήγησις, διὰ τῆς διοίας φωτίζεται ἡ τόσον συγκινησασα τὸ πανελλήνιον στυγεότερον πρᾶξις ἐνὸς ἀναρχικοῦ. Τὰ σχετικῶς μὲ τὴν δολοφονίαν δημοσιευόμενα τρία ἀνέκdotα σημειώματα καὶ δύο τηλεγραφήματα διασωτίζουν πλήρως τὴν τραγικὴν ἔκεινην ὑπόθεσιν, ἡ διοία διὰ τὸν πολὺν κόσμον ἔξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ μυστηριώδης.

Γ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ

K. Αμάντου, Ο μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς κατὰ τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνος καὶ τὴν παλαιοτέραν *Τουρκοκρατίαν* μέχρι τοῦ δεκάτου διγδόνου αἰώνος. (Διάλεξις γενομένη ἐν τῇ αἰμούσῃ τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν). [Δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη 4]. Θεσσαλονίκη, 1952. 8ον σ. 14.

Μὲ μεγάλη ἀπλότητα, ποὺ κρύβει ὅμως πολλὴ σοφία, ἀναφέρει ὁ καθηγητὴς κ. Κ. Αμαντος στὴν ἐκλαϊκευτικὴν αὐτὴν διάλεξή του, ποὺ ἔγινε στὴ σειρὰ ποὺ ὀργάνωσε τὸν φετινὸ χειμῶνα ἡ Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, τὴ σημασία ποὺ ἀπόχτησαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας ὡς τὸν 18ο αἰώνα οἵ ἀκμάζουσες πόλεις τῆς δυτικῆς κυρίως, ἄλλα καὶ τῆς λοιπῆς Μακεδονίας: ἡ Θεσσαλονίκη (ἡ ἀκμή της πέφτει περισσότερο στὴ βυζαντινὴ ἐποχή), τὸ Ἀγιον Ὄρος, ἡ Καστοριά (Μανολάκης Καστοριανός, Γεώργιος Καστριώτης, Θωμᾶς Μανδακάσης), ἡ Κοζάνη (Καραγιάνηδες, Παῦλος Χαρίσης), ἡ Βέρροια (Κωτούνιος, Μητροφάνης Κριτόπουλος), καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ σημερινοῦ κράτους ἡ Ἀχρίς, ἡ Μοσχόπολις (τυπογραφεῖο, οἰκογένεια Σίνα), τὸ Μελένικο (σημαντικὸς ὁ κανονισμὸς τῆς κοινότητος τοῦ 1813), τὸ Μοναστήρι. Ὁ συγγραφεὺς ἐκτείνεται ὑστερα στὸν ἔνιτεμένο μακεδονικὸ Ἑλληνισμὸ τῆς Αὐστρίας καὶ Οὐγγαρίας καὶ ἀναφέρεται στὴ δράση τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων καὶ τῶν ἔγκατεστημένων ἔκει Ἑλλήνων, ποὺ ἀνάμεσά τους ἔχει φύγει ὁ Γεώργιος Ζαβίρας. Σημαντικὲς

είναι οι παρατηρήσεις γιὰ τὴ σημασία ποὺ είχαν αἱ "Ελληνες, ιδίως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, γιὰ τὴν οἰκουμενικὴ ἀνάπτυξην ὅπῃς τῆς Ἀνατολῆς" αὐτοὶ ἡταν ποὺ ἀνέπτυξαν τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία, ἐνῶ οἱ Τούρκοι παλιότερα ἦταν μόνο στρατιῶτες καὶ κτηνοτρόφοι. "Ἄς σημειωθῇ τέλος καὶ μὲν σωστότατη παρατήρηση τοῦ συγγραφέως, πώς τὸ Κράτος δὲ φρόντισε νὰ κάμη εὐδύτερα" γνωστὸ τὸ πραγματικὰ μεγάλο ἔχο γιὰ ποὺ ἐπετέλεσε η Ἐλλάδα στὴ Μακεδονία τὰ τελευταῖα σαράντα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

Τὸ μικρὸ βιβλιαράκι, μολονότι ὡς ἐκλαϊκευτικὸ περιοδιζεται γιατ' ἀνάγκη σὲ νενικότατες γραμμές, δίνε, ὅμως μιὰ ἀφτια εἰκόνα τῆς σημασίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ εἰδικότερα τοῦ μακεδονικοῦ, μέσα στὸ χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, καὶ φαίνεται ἀνάγλυφα πόσο ἡ συμβολὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου στάθηκε πιὸ παντὸς παιδευτική, πνευματικὴ καὶ γενικότερη ἐκπολιτιστική. Είναι ἀλήθεια, δπως παρατηρεῖ διαθηγητής κ. "Αμαντος, δτι ἡ ἐποχὴ οὗτη δὲ μελετήμηκε ἀκόμα συστηματικά" μὲν ἐποχὴ πραγματικὰ μεγάλη, δπως βαθμιαῖα δργανώνεται δὲ νέος Ἑλληνισμὸς καὶ φτάνει σεὶς ἀρχὲς τοῦ 19ος αἰώνα στὴν ἑέγεοση καὶ τελικὰ στὴν ἀποκατάσταση. Στὴν ἐργασία τοῦ κ. "Αμαντον" είναι συγκεντρωμένο πολὺ ὑλικὸ καὶ (μὲ τὶς πλαισιοπεῖς σεὶς ὑποσημειώσεις) ἀπόλυτα τεκμηριωμένο, ὥστε νὰ βοηθᾷ καὶ τὸν εἰδικότερο ἐρευνητή. Καὶ ἡ συστηματικὴ ἐρευνα ἔχει ἀσφαλῶς ἀκόμια πολλὰ νὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ στὸ κεφάλαιο αὐτό.

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 1940 διαρρεῦσαν χρονικὸν διάστημα ἑεδόθησαν πολλὰ μικρότερα ἔργα καὶ πραγματεῖαι, ἐνδιαιφέρουσαι τὴν Μακεδονίαν, περὶ τῶν δποίων ἐπρεπε νὰ γίνῃ λόγος εἰς τὰ Μακεδονικά. Ἐπειδὴ ὅμως δὲ δύκος τούτων ἀπέβη ἥδη μέγας, δὲ περὶ αὐτῶν λόγος ἀφέθη διὰ τὸν ἐκδιοθησύμενον προσεχῆς Γ' τόμον.